

T.C. YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

YÜKSEKLİSANS TEZİ

172671
NİYAZİ BERKES'İN AKADEMİK VE POLİTİK DÜŞÜNÜ

HAZIRLAYAN: RANA ÇETİN

02716012

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. TANER TİMUR

İSTANBUL, 2006

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
I. GİRİŞ.....	1
II. NİYAZİ BERKES'İN YAŞAMI.....	5
2.1. KURTULUŞ SAVAŞI GÖLGESİNDE ÇOCUKLUK.....	5
2.2. DARÜLFÜNUN'DA YÜKSEKÖĞRENİM.....	6
2.3. HALKEVİ VE DENEME LİSESİ'NDE ÇALIŞMA	10
2.4. ABD'DE DOKTORA YILLARI	15
2.5. DTCF'DE GEÇEN “UNUTULAN YILLAR”.....	19
2.5.1. Savaş Yılları ve DTCF'deki Bilimsel Ortam.....	20
2.5.2. Savaş Sonrasında “Demokrasi” Rüzgârları.....	23
2.5.3. Türkiye’de Soğuk Savaş Provaları.....	24
2.6. KANADA'DA “POLİTİK SÜRGÜN”LÜK.....	29
2.6.1. Kanada’da Soğuk Savaş Yılları	30
2.6.2. McGill Üniversitesi'nde Akademik Ortam.....	32
2.6.3. Berkes'in Kanada'daki Çalışmaları.....	34
III. ESERLERİ VE DÜŞÜN YAPISI.....	36
3.1. BERKES VE ORYANTALİZM	38
3.1.1. Oryantalizmin Kültüralist Yaklaşımının İzleri.....	41
3.1.2. Edward Said'in Oryantalizm Eleştirisi ve Berkes.....	50
3.2. DİNE YAKLAŞIMI	55
3.2.1. Din Olgusu.....	55
3.2.2. Toplumsal Değişmede Dinin Rolü.....	57
3.2.3. İslam ve Osmanlı Devleti.....	61
3.2.4. Laiklik, Sekülerleşme ve Türkiye.....	67

3.3. “ÖZGÜN” BİR İDEOLOJİ KEMALİZM.....	74
3.3.1. Yön Hareketi.....	78
3.3.2. Kemalizm İlkelerini Yorumlaması.....	82
3.3.2.1. <i>Milliyetçilik</i>	82
3.3.2.2. <i>Devrimcilik</i>	87
3.3.2.3. <i>Devletçilik</i>	91
3.3.2.4. <i>Halkçılık</i>	95
3.3.3. “Öncü Güç” Aydınlar.....	97
3.3.4. Kemalizm ve Batılaşma.....	100
3.4. MARX’IN ETKİSİ.....	105
3.4.1. Altyapı-Üstyapı Kavramlarına Yaklaşımı.....	105
3.4.2. Sınıf Kavramı ve Sınıf Mücadelesine Yaklaşımı.....	108
3.4.3. Devlet Tanımı.....	110
3.4.4. Asya Tipi Üretim Biçimi ve Doğulu Despotizm.....	113
3.4.2. Batı Avrupa’da Kapitalizmin Gelişimi	120
3.4.6. Kapitalizmin Osmanlıya Etkileri.....	124
3.4.7. Faşizme İlişkin Düşünceleri.....	130
3.4.8. Avrupa Sosyalizmi ve Parlamenterizme İlişkin Düşünceleri.....	131
3.4.9. Arap veya Baas Sosyalizmine İlişkin Düşünceleri.....	134
IV. SONUÇ.....	132
KAYNAKÇA.....	139

EK: ÖZGEÇMİŞ

ÖNSÖZ

Yükseklisans tez çalışmam, araya “İşçilerin ve Memurların AB’ye Yaklaşımı” üzerine yaptığımız bir araştırma nedeniyle planladığım zaman diliminden daha uzun sürdü. Dolayısıyla uzatma almak zorunda kaldım. Ancak yaptığımız araştırmanın da önemli olması nedeniyle teze ayırmam gereken zamanı yine bilimsel bir çalışma için kullanmış olmaktan dolayı pek vicdan azabı çektiğim söylenemez. Tezin uzamış olmasının yarattığı stres ve tez hocama karşı mahcubiyetimi dışta tutarsak tabii...

Bu tezin hazırlanması konusunda en büyük yardımcım bana bilgi birikimiyle yol gösterici olan değerli hocam ve tez danışmanım Taner Timur’dur. Kendisine içten teşekkürlerimi sunuyorum. Kaynak temini konusunda bana yardımcı olan sevgili arkadaşlarım Gökhan, Şafak ve Seçil’e; tez çalışmam için rahat bir ortam sağlayan aileme minnettarım. Çalışmadaki tüm eksiklik ve hataların sorumluluğu elbette bana aittir.

Bu tezin Niyazi Berkes’in şahsında, içinde bulunulan egemen bilimsel düşünce atmosferi ve düşünce özgürlüğünü engelleyen siyasal baskı ortamında aydınların yaşadığı sıkıntılara bir nebze de olsa ışık tuttuğu kanısındayım. Çalışmanın bundan sonra da benzer çalışmalar yapacak olanlara yardımcı olabilmesi dileğimle...

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, cumhuriyetin ilk kuşak aydınlarından olan Niyazi Berkes'in akademik ve politik düşüncesinin incelenmesidir. Çalışmada önce Niyazi Berkes'in düşün yapısının oluşumunda ve gelişiminde önemli bir rolü olduğunu düşündüğümüz yaşamı belirli dönemeçleriyle ele alınmıştır. Ardından düşün yapısı, kurucu/etkileyici unsurları olarak kabul edilebilecek oryantalizm, din, Kemalizm, Marksizm konuları ekseninde incelenmiştir.

Niyazi Berkes, Türkiye'nin "demokrasi"ye geçtiği yıllarda "komünistlik"le suçlanarak üniversiteden uzaklaştırıldığı için akademik yaşamını Kanada'da islamolog olarak sürdürmek zorunda kalan bir toplumbilimcidir. Uzmanlık alanlarının yanı sıra tarih, siyaset bilimi, ekonomi, felsefe, edebiyat eleştirisi, folklor, düşünce tarihi gibi pek çok alanda eserler vermiş; bilimsel alandaki teorik sorunsallardan güncel politik konulara kadar geniş bir ilgi/bilgi alanını inceleme konusu etmiştir. Sosyoloji eğitiminin Türkiye'de kurumsallaşmasına, ampirik verilere dayalı bilim anlayışının yerleşmesine dikkate değer katkılar sunmuştur. Türkiye'nin çok partili yaşama geçtiği yıllarda demokratik muhalefetin önde gelen aydınlarından biri olmuş; 1960'lı yıllarda ise Yön Hareketi çerçevesinde sol düşünce atmosferinin belirlenmesinde ve Kemalizmin Sosyalizmden esinlenerek yeniden yorumlanmasında önemli katkısı olmuştur. Akademik yaşamının önemli bir bölümünü Batılı bir üniversitede sürdürmesine rağmen Batıdaki akademik dünya ile bütünleşememiş; eserlerini ağırlıklı olarak Türkçe dilinde ve Türkiye'ye yönelik yazmıştır. Yurtsever ve toplumcu kişiliğe sahip bir aydın olarak Türkiye'nin ve Türkiye halkının sorunlarını bilimsel çalışmalarında öncelikli inceleme konusu etmiştir.

Berkes'in akademik yaşamına DTCF'de Marksist düşüncede biri olarak başlayıp, Kanada'da soğuk savaş koşullarında bir İslam araştırmacısı olarak sürdürmek durumunda kalması düşün yapısında farklılaşmalara yol açmıştır. Buna ek olarak Batılı gelişmiş bir ülkede, Doğulu azgelişmiş bir ülkenin aydını olarak yaşadığı çatışmalar da düşüncesine yansımıştır.

Yurtdışındaki çalışmalarında Oryantalizmin kültürelci yaklaşımının etkilerini görmek mümkündür. Bu doğrultuda yurtdışındaki eserlerinde Türkiye'nin modernleşme tarihini din, eğitim, hukuk gibi kültürel alanlardaki değişimi inceleyerek ele alır. Bununla birlikte yer yer Edward Said'in Oryantalizmi sömürgeciliğin keşif kolu olarak değerlendiren perspektifi ile paralel değerlendirmelerde bulunur.

Kanada'daki çalışmalarını İslamolog olarak sürdürmesi düşün yapısında din ve laiklik olgularının merkezi bir yer edinmesine neden olur. Bu bağlamda Osmanlı ve Türkiye tarihinde dinin yerini ve sekülerleşme sürecini ayrıntılı olarak analiz eder. Özellikle yurtdışındaki eserlerinde dinin toplumsal değişimde başat bir rol oynadığını savunur. Türkiye'nin sekülerleşme sürecinin 18. yy'da başlamasına karşın Atatürk döneminde doruğuna ulaştığını söyler. Türk devriminin en önemli niteliği olarak değerlendirdiği laikliğin Türkiye'de özgün bir biçimde uygulandığını ifade eder.

Düşün yapısının ana eksenini oluşturan Kemalizm'i Türkiye'nin geri kalmışlığına çözüm üretecek bir ideoloji olarak yeniden yorumlar. Kemalizmin milliyetçilik, devrimcilik, devletçilik gibi temel ilkelerinin içeriğini Sosyalizmden esinlenen bir perspektifle oluşturur. Kemalizmi antiemperyalist devletçi bir karakterde tanımlayan düşünceleri bugün kendisini “ulusal solcu”, “sol Kemalist” olarak nitelendiren akımlarda etkisini sürdürmektedir.

Marx'ın Berkes'in düşüncesindeki etkisi, özellikle Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'ndeki yıllarda belirgindir. Yurtiçindeki yayınlarında sürekli atıf yaptığı Marx'ın altyapı-üstyapı, sınıf mücadelesi gibi temel kavramlarının Türkiye gibi azgelişmiş ülkeler için geçerli olamayacağını düşünür. Türkiye'nin özgün bir tarihsel geçmişe sahip olduğu ve modern toplumsal sınıfların Türkiye'de tam olarak oluşmadığı gerekçelerinden hareketle Türkiye'nin kendi sosyalizm anlayışını yaratması gerektiği tezini üretir. Bu bağlamda Türkiye'deki temel çelişkinin sınıflar arasındaki çelişki değil, emperyalist ülkeler ve yerli işbirlikçileri ile Türkiye halkı arasındaki çelişki olduğunu savlar. Türkiye'ye özgü bilimsel bilgi ve sosyalizm üretme tezinin bir sonucu olarak da Osmanlı ve Türkiye tarihini, özgün yanlarını (Asya tipi üretim biçimi, doğulu despotizm, İslam) öne çıkararak analiz eder.

ABSTRACT

The aim of this work is to examine the academic and political thought of Niyazi Berkes who is an early generation enlightened of the republic. First, his life with its important turnouts is discussed in this work which is thought to have an important role in Berkes' thought disposition. After that, his thought disposition is examined around orientalism, religion, Kemalism and Marxism which can be mentioned as the founding elements of his thought disposition.

Niyazi Berkes is a sociologist who had been forced to continue his academic life in Canada as an islamologist because of detraction from university by the accusation of being a communist. Along his other expertises he has lots of works of history, political science, economy, philosophy, literature criticism, folklore and history of thought. He also examined a wide space of interest/information from theoretical questions of science to current political issues. He has had very important contributions to institutionalization of sociology in Turkey and settlement of science depending on empirical data. In the multiparty years of Turkey, he became a leading enlightened of democratic opposition and in 1960s he also contributed to the formation of left atmosphere in the framework of Yön movement and the reinterpretation of Kemalism with the affect of socialism. Despite the fact that he continued an important part of his academic life in a Western university he couldn't integrate with the Western academic world. He wrote his works in Turkish and directed to Turkey. As being an enlightened, always in support of society, he examined primarily the problems of Turkish people and Turkey in his scientific works.

As Berkes started his academic life in DTCE as a Marxist but obliged to continue in Canada as an Islam researcher under the conditions of Cold War, his thought disposition differentiated. Besides, in a developed Western country as an enlightened person of an underdeveloped Eastern country, the clashes he lived also has reflections on his thoughts.

In his works abroad, it is possible to see the affects of culturalist approach of orientalism. In those works, he examines the modernization history of Turkey by

examining the changes in cultural spaces like religion, education and law. However he also has some estimations that are paralel with Edward Said's perspective of orientalism as the discovery branch of colonialism.

Religion and secularism became to have a central place in his thought disposition as he was continuing his Works in Canada as an Islamolog. In this sense he examined the place of religion and secularism process in the history of Ottomans and Turkey in a detailed way. Especially in his works abroad, he advocated that religion has a leading role in social change. He said that even though the secularism process of Turkey started in 18.th century, it reaches its peak in the period of Atatürk. He mentioned that secularism, as the most important quality of Turkish revolution is being applied in Turkey in a unique way.

He re-interpreted Kemalizm which is the main axis of his thought disposition as an ideology that would produce solutions to Turkey's underdevelopment. He composed the fundamental principles of Kemalizm like nationalism, statism and revolutionism with a perspective, inspired from socialism. His thoughts which is defining Kemalizm as an antiimperialist, statist path, stil have an affect on streams defining themselves as "nationalist left" and "left Kemalist".

The affects of Marx to his thoughts was clear especially in his years in DTCTF. He thought that concepts like class struggle, substructure-superstructure which he usually refered to in his works in Turkey couldn't be valid in an underdeveloped country like Turkey. Moving from the reasons like 'Turkey has a unique past' and 'modern classes don't develop in Turkey exactly', he produced the thesis that Turkey should create its own socialism. In this sense, he advocated that the main contradiction in Turkey is not class contradiction but it is the contradiction between the imperialist countries with their local cooperators in Turkey and Turkish people. As a result of the this thesis, he analyses the Otoman and Turkish history by giving priority to their unique sides (like Asiatic type production, eastern despotizm and Islam).

I. GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu Niyazi Berkes'in akademik ve politik düşüncesinin incelenmesidir. Niyazi Berkes'i tez konusu olarak seçmemizde kendisinin yaşam öyküsü, 1940'lı ve 1960'lı yıllarda Türkiye'deki bilimsel ve düşünsel atmosferin belirlenmesinde etkili olan isimlerden biri olması; özellikle Kemalizm ve Batılılaşma konusundaki tezlerinin bugün bile kendisini "ulusal solcu", "sol Kemalist" olarak nitelendiren akımlarda etkisini sürdürmesi rol oynadı. Bu niteliklere sahip bir bilim insanının düşün yapısının incelenmesinin düşün tarihimiz açısından önemli olacağına inandığımız için böyle bir çalışma yaptık.

Niyazi Berkes, Türkiye'nin "demokrasi"ye geçtiği yıllarda "komünistlik"le suçlanarak iki meslektaşıyla birlikte Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi (DTCF)'nden ayrılmak zorunda bırakılmasının ardından akademik yaşamını Kanada'da sürdürmek zorunda kalan bir toplumbilimci ve tarihçidir. Türkiye'de ilk köy monografilerinden birini yapmış; Amerikan sosyoloji anlayışının, deneysel ve istatistikî verilere dayalı bilim anlayışının yerleşmesine katkı sunan bilim insanlarından biri olmuştur. Çalışma arkadaşları ile birlikte DTCF'de Sosyoloji ve Psikoloji Enstitüsü ile Ankara Üniversitesi'nin kurulmasına önayak olmuşlardır. 1960'lı yıllarda Yön Dergisi'nde yayınlanan makaleleri ile Türkiye'deki sol düşünce atmosferinin belirlenmesinde ve Kemalizmin Sosyalizmden esinlenerek yeniden yorumlanmasında önemli katkısı olmuştur.

Berkes, başta kendi uzmanlık alanı sosyoloji olmak üzere tarih, siyaset bilimi, ekonomi, felsefe, edebiyat eleştirisi, folklor, düşünce tarihi gibi pek çok alanda eserler vermiştir. "Ansiklopedist" olarak nitelendirilebilecek bir bilgi birikimine sahip olması sayesinde bilimsel alandaki teorik sorunsallardan güncel politik konulara kadar geniş bir ilgi/bilgi alanında yazabilmiştir. Yurtdışında yayınlanan "Development of Secularism in Turkey" (Türkiye'de Çağdaşlaşma) isimli eserini Feroz Ahmad, modern Türkiye üzerine yazılmış en önemli eserlerden biri olarak nitelerken, aynı eser Yapı Kredi Yayınları'nın anketine göre cumhuriyet tarihine damgasını vurmuş yetmiş beş kitaptan biri olarak değerlendirilir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’de Nazi yanlısı görüşlerin etkisini artırması, savaş sonrasında ise soğuk savaş konseptinin etkili olması nedeniyle Niyazi Berkes, Behice Boran ve Pertev Naili Boratav “komünist” oldukları gerekçesiyle DTCF’den uzaklaştırılırlar. Bu olay Berkes’in yaşamında ve düşüncelerinde bir kırılma noktası olur. DTCF’den uzaklaştırıldıktan sonra akademik yaşamını Kanada McGill Üniversitesi İslami Araştırmalar Enstitüsü’nde “islamolog” olarak sürdürmek zorunda kalır. Ancak Batıdaki akademik dünya ile bütünleşemediği için düşünsel üretimlerini ağırlıklı olarak Türkçe dilinde yapar ve Türkiye’de yayınlar.

Berkes’in akademik yaşamına Marksist düşüncede biri olarak başlayıp, Kanada’da soğuk savaş koşullarında bir “İslam araştırmacısı” olarak sürdürmek durumunda kalması düşün yapısında farklılaşmalara yol açar. Yine Batılı gelişmiş bir ülkede, kendisinin deyimiyle “Batı uydusu” olan Doğulu bir ülkenin aydını olarak yaşadığı çatışmalar da düşüncesine yer yer yansır. Bu çalışmada Berkes’in düşünsel farklılıklarına ele aldığımız konular ekseninde yer vereceğiz.

Yurtsever, halkçı, toplumcu kişiliğe sahip biri olarak Türkiye’nin ve Türkiye halkının sorunlarıyla ilgilenen, bu sorunların çözümü için kendi olanakları ölçüsünde çaba gösteren bir aydındır. Bu çerçevede Türkiye’nin modernleşme sürecinde ve 1960’lı yıllarda yaşadığı sorunların temelde Batılı ülkelerle arasındaki bağımlılık ilişkisinden kaynaklandığını düşünür. Bu nedenle de Türkiye’deki çalışmalarında ekonomik sorunları ve ilişkileri ön planda tutarak Türkiye’nin ulusal kalkınması için bağımsızlıkçı ve antiemperyalist bir politik tutumun ve devletçiliği esas alan kalkınmacı bir ekonomi politikasının gerekli olduğunun altını çizer. Kemalizmin sosyalizme açık yorumunu da bir “kurtuluş ideolojisi” olarak benimser ve yayar.

Yurtdışındaki çalışmalarında ise Oryantalizmin kültüralist yaklaşımının etkisiyle din ve laiklik sorunlarını eksen alır, Türkiye’nin modernleşme tarihini de 18. yüzyıldan başlatarak bu perspektifle analiz eder. Batıdaki egemen ideolojinin yargılarına kesin tavır almadığı için de Batılı ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki ekonomik ve politik ilişkilerin bağımlılık niteliğini arka plana iter.

Berkes'in yurtdışındaki ve yurtiçindeki eserleri arasındaki düşünsel farklılaşmaların en belirgin olarak ortaya çıktığı çalışması "Development of Secularism in Turkey" (1964)'dir. Bu eser, Türkiye'de Cumhuriyetin 50. yılı vesilesiyle "Türkiye'de Çağdaşlaşma" başlığıyla yayınlanır. Ancak her iki eser arasında oğlu Fikret Berkes'in de dikkat çektiği gibi "birbirinden bağımsız iki kitap"¹ denebilecek kadar farklılıklar vardır.

Niyazi Berkes'in akademik ve politik düşünüyü üzerine bugüne kadar yapılmış kapsamlı bir bilimsel çalışma yoktur. Bunda kendisinin akademik yaşamını büyük ölçüde yurtdışında sürdürmüş olmasının rol oynadığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu çalışma bu açıdan bir ilk olma özelliği taşımaktadır.

Çalışmada Berkes'in akademik kişiliği ve politik düşünüyü ele alınırken belli konular ekseninde bir değerlendirme yapılacaktır. Bu konular Berkes'in düşün yapısını etkileyen/oluşturan temel öğelerdir. Bu öğeleri incelemeye geçmeden önce Berkes'in düşüncelerinin biçimlenmesine katkısı olan siyasal, toplumsal ve bilimsel koşulları anlayabilmek için yaşamının belli başlı dönemlerini ikinci bölümde ele alacağız. Üçüncü bölümde ise düşün yapısının kurucu/etkileyici unsurları diyebileceğimiz temaları inceleyeceğiz. Bunlardan ilki olan Oryantalizmin etkilerini, Berkes'in kültüralist yaklaşımında görmenin yanı sıra Edward Said'in Oryantalizmi sömürgeciliğin keşif kolu olarak değerlendiren perspektifinin Berkes'in düşüncesiyle örtüştüğü ve çatıştığı noktaları da ele alacağız. Yurtdışındaki çalışmalarında öne çıkan din ve laiklik olgularını ele alırken, Osmanlı'nın dinsel niteliği ve Türkiye'deki laiklik uygulaması üzerine değerlendirmelerine yer vererek irdelleyeceğiz. Bir cumhuriyet çocuğu olması itibarıyla düşün yapısının temelini oluşturan Kemalizmden nasıl etkilendiğini ve onu bir kurtuluş ideolojisi olarak nasıl yorumladığını, Kemalizmin milliyetçilik, devrimcilik, devletçilik gibi temel ilkelerini ne şekilde tanımladığını da üçüncü bölümde göreceğiz. Son olarak ise Berkes'in düşüncesinin oluşmasında önemli bir katkısı olan Marx'ın etkisini çeşitli kavramlar esasında değerlendireceğiz. Bu bölümde Batı Avrupa'da kapitalizme geçiş ve Osmanlı'da kapitalizme geçemeyiş hakkındaki değerlendirmelerine de yer vereceğiz. Ayrıca faşizme ve sosyalizme ilişkin

¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, 7. bs., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 8. Ahmet Kuyaş da Fikret Berkes'le aynı fikirdedir.

yorumlarını, özellikle 1960'lı yıllarda gündeme gelen Baas sosyalizmini nasıl gördüğünü de bu bölümde ele alacağız.

Çalışmamızın başlığı Niyazi Berkes'in akademik ve politik düşüncesi olmasına karşın düşün yapısında böyle bir ayrıma gitmedik. Çünkü düşünce üreten bir aydının düşüncelerini akademik ve politik olarak sınıflandırmanın kişinin düşüncelerini tüm çalışmalarına yansıtması nedeniyle pek mümkün olmadığı inancındayız. Çalışmada aksi belirtilmedikçe tırnak içindeki vurgular ve ifadeler Berkes'e aittir. Yine kendisinin düşüncesinin daha iyi anlaşılabilmesi için geniş alıntılar yapmayı uygun gördük.

II. NİYAZİ BERKES'İN YAŞAMI

Bireylerin düşüncelerinin oluşmasında yaşadıklarının, içinde bulunduğu kültürel ve düşünsel atmosferinin, toplumsal ve siyasal koşulların etkisi bilinen bir gerçektir. Niyazi Berkes'in de düşüncelerinin oluşumunda yaşamı ve yaşamındaki önemli dönemeçler belirleyici olur. Bu bölümde Berkes'in yaşamını, öne çıkan ve düşüncelerinde etkisi olan ana dönemeçleriyle ele alacağız.

2.1. KURTULUŞ SAVAŞI GÖLGESİNDE ÇOCUKLUK

Niyazi Berkes, 1908'de Kıbrıs'ta – o dönemde İngiliz sömürgesi- doğar. 2. Meşrutiyetin ilan edildiği yılda doğdukları için ikiz kardeşi ile kendisine, ailesince meşrutiyet kahramanlarından esinlenerek Niyazi ve Enver isimleri verilir. Niyazi ve Enver Paşalar evlerinde “kahraman-ı hürriyet” olarak anılırlar.² Berkes'in isim babaları hakkındaki düşünceleri ise çeşitlilik gösterir. Bir makalesinde onları “devrimci” olarak nitelerken³, bir başkasında Enver Paşayı ırkçı, Turancı hayalleri olan bir maceraperest⁴ olarak betimler. Niyazi Bey'den “Halkçı sosyalist Makedonya'yı kurmaya çalışan ütöhist bir devrimci” olarak bahseder.⁵

Annesi, Mevleviliğe adanmış, “aşırı dindar olmayan” biriiken, babası ise -kesin olarak bilmesede- Bektaşî'dir. Babası açık düşünüşlü, gösterişsiz, dincilik gösterisi olmayan biridir.⁶ Babası ve kardeşleri Jön Türkler'dendir ve adadaki İttihat ve Terakki Kulübü'ne sürekli⁷ giderler.

Heyecan ve ilgiyle izlediği Kurtuluş Savaşı yılları, Berkes'in bir çocuk olarak yaşadıklarının bilincine vardığı dönemdir. Yaşamının daha sonraki duygu ve düşün

² Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, Yay. Haz. Ruşen Sezer, 2.bs., İstanbul: İletişim Yay., 1997, s. 33.

³ Niyazi Berkes, “Kişisel Anılar”, *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982, s. 11–30.

⁴ N. Berkes, “Unutulan Adam: Yusuf Akçura”, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, 2. bs., İstanbul: Adam Yayınları, 1985, s.104–122. (1975'te İÜ İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansı'nda sunulan tebliğ.)

⁵ Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 33.

⁶ Berkes, *Unutulan Yıllar*, s. 30.

⁷ Berkes, *U. Yıllar*, s. 34.

yönünü de bu yıllar çizer.⁸ Denilebilir ki Berkes'in karakterini kuran asıl dönemdir bu. 14 yaşına (1922) geldiklerinde kardeşiyle birlikte Vakit, İkdâm, Vatan, Tasvir-i Efkar gibi gazeteleri büyük bir şevkle okumaya başlarlar. Süleyman Nazif, Abdülhak Hamid (Tarhan), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Halide Edip (Adıvar), Falih Rıfkı (Atay), yazılarını kaçırmamaya çalıştıkları başlıca yazarlardır.⁹ Okuduklarının etkisiyle Berkes daha o yıllarda arkadaşları ile tartışmalarında hilafetin kaldırılmasının bir zorunluluk olduğunu savunur.¹⁰

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından ailecek İstanbul'a taşınırlar. İstanbul'daki ilk yılları yoksulluk ve güçlükler içinde geçer. Niyazi ve Enver kardeşler İstanbul Lisesi'ne gitmeye başlarlar. Berkes, lisedeki ortamı öğrencilerin çoğu farfaracı, gürültücü olduğu için sevmez. "Şirret, edepsiz" olarak niteledikleri arasında daha sonraki yılların ünlü kişileri vardır.¹¹ Lise hocaları arasında da yıllar sonra yine karşısına çıkacak olan Hasan Ali (Yücel) ve Hilmi Ziya (Ülken) gibi ünlü isimler bulunur. Her ikisi de Berkes'in sevdiği, çeşitli yönleriyle beğendiği hocalardır.¹² Sınıf arkadaşları arasında ise bilgi ve öğrencilik yanlarına imrendiği iki seçkin kişi Pertev Naili (Boratav) ve Vehbi (Eralp)'tir. Yine Kenan Hulusi ve Sebati Ataman da hatırladığı arkadaşlarıdır.¹³

2.2. DARÜLFÜNUN'DA YÜKSEKÖĞRENİM

Lise eğitimini tamamlayan Berkes, Darülfünun'da Hukuk fakültesine devam eder bir yıl. Ancak bu meslek tercihini daha çok ailesinin isteklerini yerine getirmek için yaptığının, kendisinin hukukla ve fakülteye gelenlerin önemli bir bölümü için geçerli olan zengin olma amacıyla ilgisi olmadığına varınca Felsefe ve Sosyoloji bölümüne geçiş yapar.¹⁴ Ne var ki soranlara "felsefe okuyorum" demeye

⁸ Berkes, Unutulan Yıllar, s. 27.

⁹ Berkes, U. Yıllar, s. 36.

¹⁰ Berkes, U. Yıllar, s. 38.

¹¹ Berkes, U. Yıllar, s. 42.

¹² Berkes, U. Yıllar, s. 46.

¹³ Berkes, U. Yıllar, s.47-48. Pertev Naili Boratav ile yıllar sonra DTCF'de yolları kesişecek, bilim insanı olarak meslektaşlık yapacaklar ve aynı nedenlerle üniversiteden uzaklaştırılacaklardır. Felsefe Profesörü Vehbi Eralp ise İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dekanlığı yapacaktır. Kenan Hulusi şair olarak Yedi Meşale Topluluğuna katılacak, Sebati Ataman ise CHP, DP milletvekilliklerinin ardından Yassıada'ya gidecektir.

¹⁴ Berkes, Unutulan Yıllar, s. 50-51.

utanır.¹⁵ Çünkü kendisinin durumunda olan biri için felsefe okumak “lüks”tür. Üstelik felsefe eğitiminin ardından sadece öğretmen olma hakkı elde edebilecektir. Ancak mezun olunca öğretmenlik ataması da yapılmaz.

1900’de açılan Darülfünun ölü doğmuş bir çocuk gibidir.¹⁶ Az öğrencisi, kadro ve hoca eksikliğiyle bir üniversite olmaktan uzaktır. Ona göre, gerçek üniversite eğitimi cumhuriyet döneminde 1933 reformu ile başlar. Reforma kadar Darülfünun’a ve İstanbul’a cumhuriyet devrimleri gelmez.¹⁷

“Darülfünun’la Mustafa Kemal arasında neredeyse 100 yıllık bir mesafe vardı. Öğrencilerin birkaçı bunun farkındaydık... O zamanlar üç Türkiye var gibiydi. Mustafa Kemal’in ülkesi Ankara, İstanbul Türkiyesi ve çoğumuzun tanımadığı halkın Türkiyesi.”¹⁸

Berkes’in okuduğu yıllarda Darülfünun Osmanlıdan kalma öğretim kadrosu ve müfredatı ile eğitimini sürdürmektedir. Fakültenin dekanı Fuat Köprülü’dür. Berkes, Darülfünun’a devrim havasının gelmemesini çeşitli nedenlere bağlar: Darülfünun hocaları arasında devrimler “Ankara bölgesinin” geçici bir hevesi olarak karşılaşılır. Değişimin yıllardan beri sürdürülen sorunların çözümü olarak ortaya çıktığını kavrayan da azdır. “İsbat-ı vacip” teorilerinden öteye gitmeyenler devrimlere kuşkuyla yaklaşırken, daha ilerici olanlarsa devrimci düşüncüyü Bergson’un tezlerinden ibaret saydıkları için yapılanların ayırdına varamazlar.¹⁹

Cumhuriyet devrimlerini olduğu gibi Atatürk’ün tarih anlayışını da o günlerin tarih profesörlerinin anlayacak kapasitede olmadığını belirten Berkes, özellikle bu açıdan Fuat Köprülü’yü sert bir biçimde eleştirir. Köprülü’nün tarih tezini eleştirmesine rağmen “tersine dönüş yaparak CHP üyesi hatta milletvekili olduğunu, tarih görüşünü bile benimsediğini” söyler. Onun hakkında “*Köprülü’nün dönemlikleri bilim adamının*

¹⁵ Berkes, U. Yıllar, s. 52.

¹⁶ N. Berkes, “Osmanlı Eğitiminden Laik Eğitime Doğru”, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, 2. bsm, İstanbul: Adam Yayınları, 1985. s.104–122.

¹⁷ Berkes, U. Yıllar, s. 45.

¹⁸ Berkes, *Kişisel Anılar...*, s. 11–30.

¹⁹ Berkes, a.g.m., s. 11–30.

siyasal ihtiraslar yüzünden çelişkilere düşmesinin acı bir örneğidir” değerlendirmesinde bulunur.²⁰

Darülfünun’un felsefe ve sosyoloji bölümlerinde Kıta Avrupası geleneğine uygun bir biçimde Avrupalı ünlü filozofların ve sosyologların kuramları öğretilir. Berkes, felsefede Kant’ın ötesine geçip Hegel’e bile gelemediklerinden yakındır. Hocalar genelde derslerinde kendi benimsedikleri bir düşünürün kuramını anlatırlar; üstelik bu kuramın Türkiye’ye uyup uymadığına bakmaksızın. Bu çerçevede Mustafa Şekip (Tunç) Bergson ve Freud’un, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Durkheim’in, Halil Nimetullah ise Levy-Bruhl’un izindedir.²¹ Hocalarından Mehmet Servet’i toplum ya da tarih teorilerini birey-toplum ve madde-ruh eksenlerinde tartışarak anlattığı; batı düşünürlerini bireyci- toplumcu ya da maddeci-ruhçu biçiminde sınıflandırdığı için (kusurlu da olsa, N.B.) ilginç bulur. “Hafif tertip sol Alman historiografisinin etkisi altındaydı”²² dediği, Nazım Hikmet’in eski eşi ile evli olan Mehmet Servet’le evlerine gidecek kadar yakın bir ilişkisi olur. Her ne kadar Berkes’in yakından ilgilendiği düşünürlerin görüşlerini oluşturmalarına yol açan tarihsel, toplumsal ya da siyasal koşullara çeşitli nedenlerle değinmese de Berkes, onun hocalığını üstün düzeyde bulur. Hocalarından en çok Max Weber’in etkisinde olduğu görülen Mehmet İzzet (Doğu)’yu sever; derinlik ve birikim açısından onu Batı örneği bir profesör olarak niteler.²³ Temelde idealist olan, hümanist bir özgürlük kavrayışı olan bir ahlak felsefesi anlayışı taşır. Ünlü Fransız bilgini Georges Dumezil’den²⁴ de Dinler Tarihi dersi alan Berkes, Felsefe Bölümü’nü bitirince öğretmenlik ataması yapılmayınca iki yıl tarih derslerine devam eder. Burada da Hamit (Ongunsu), Fazıl Nazmi, Avram Galanti, Zeki Velidi (Togan) gibi hocaların derslerini takip eder.²⁵

Berkes’in okuduğu yıllarda Darülfünun’da felsefe geleneği açısından Ziya Gökalp’ın önemli bir yeri vardır. Ziya Gökalp’ın idealizm-pozitivizm karması olan

²⁰ Berkes, Kişisel Anılar..., s. 11–30.

²¹ Berkes, Unutulan Yıllar, s. 54.

²² Berkes, U. Yıllar, s. 55.

²³ Berkes, U. Yıllar, s. 57.

²⁴ 2. Dünya Savaşı esnasında Dumezil ile DTCF’de birlikte çalışırlar. Evinde radyo olmadığı için haberleri dinleyemeyen Dumezil’e Berkes, Fransa ile ilgili gelişmeleri bildirir. Bu değerli Fransız bilginine bakanlığın ve fakültenin ilgi göstermediğini, o dönem Nazi Almanyasının dünyaya hâkim olacağı umudunun buna yol açtığını da üzülerek belirtir.

²⁵ Berkes, U. Yıllar, s.58.

düşünce sistemi aydın gençler arasında etkili olan başlıca akımdır.²⁶ Felsefe gibi Türk toplumbilimi de Fransız geleneğinin etkisi altındadır.²⁷ Berkes, Durkheim'in düşüncelerini yaşatan Gökalp'ı Türk felsefe geleneğinin ve toplumbiliminin kurucusu²⁸ olarak tanıtır. Hocalarından Mustafa Şekip (Tunç) ve Mehmet İzzet (Doğu), Gökalp geleneğine tepki gösteren iki isimdir.²⁹ Berkes de "bir filozof olmaktan çok bir siyasal-kültürel ideolog"³⁰ olarak nitelediği Gökalp'tan ve onun sosyoloji anlayışından oldukça etkilenir.³¹

Yükseköğrenimi sırasında çalışkan bir öğrenci olan Berkes, çok geçmeden kendini hocaların düzeyinde bile görmeye başlar. Babanzade Naim'in Katolik bir papazın kitabını Kur'an-ı Kerim gibi okuttuğu Mabad et-Tabia (Metafizik) dersine tepki olarak John B. Watson'un Behavyorizm kitabını kendiliğinden Türkçe'ye çevirir.³² Mustafa Şekip (Tunç)'un dersinde de davranışçılık ekolü üzerine birkaç hafta sunuş yapar. Babanzade Naim'in Tanrı'nın varlığını bütün delillerle ispat etmekte oluşuna tepki olarak, Behavyorizm üzerine çalışmalarının da katkısıyla dini inançlarından uzaklaşır. Bu uzaklaşmada özellikle Hüseyin Cahit (Yalçın)'ın Leon Caetano'dan çevirdiği İslam Tarihi kitabının da payı vardır.³³ Orhan Sadettin'in Felsefe Tarihi dersleri sayesinde tanıdığı Platon'un "Politeia"(Devlet) isimli eserini Türkçe'ye çevirmeye başlar, ancak çeviriyi tamamlayamaz.³⁴ Yine ilk yazıları da bu yıllarda, hocası Mehmet Servet'in çıkardığı "Felsefe ve İhtimaiyat Mecmuası"nda isimsiz olarak yayınlanır.³⁵ Bu derginin yazı ve basım işleri ile de uğraştığı için dergicilik konusunda da o yıllarda tecrübe edinir. Ayrıca İngilizce'den yaptığı çeviriler de Abdullah Cevdet'in "İhtihat Evi" isimli dergisinde yayınlanır.³⁶

²⁶ N. Berkes, "Modern Türkiye'de Felsefenin Kısa Bir Tarihi", *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları*, 2. bsm, İstanbul: Adam Yayınları, 1985, s.123-132. (İlk yayımı: A History of Muslim Philosophy, Der: M. M. Sharif, Cilt: II, Wiesbaden.). Ziya Gökalp'ın idealizmi için şu yorumu yapar: "Siyasal alanda etkili olmaya çalışan Spencerci bireyciliğe, Marx'çı materyalizme karşı bir ulusçuluk tepkisi niteliğinde bir toplumsal idealizm, ... bir ideolojiydi." Ona göre, Gökalp'ın idealizmi Türk ulusçuluğuna kuramsal bir temel sağlama amacıyla İslam ve Batı felsefe geleneklerinin uzlaştırılması çabasının sonucudur.

²⁷ N.Berkes, "Türkiye'de Toplumbilimin Başlangıcı", *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları*, 2. bsm, İstanbul: Adam Yayınları, 1985, s.135-144. (İlk yayımı: "Sociology in Turkey", *The American Journal of Sociology*, Cilt: XLIII, No: 2, 1936. Berkes, bu makaleyi doktora yıllarında yazar.)

²⁸ Berkes, Türkiye'de Toplumbilimin Başlangıcı, s.135-144.

²⁹ Berkes, Modern Türkiye'de Felsefenin..., s.123-132.

³⁰ Berkes, a.g.m., s.123-132.

³¹ Berkes, Türkiye'de Toplumbilimin Başlangıcı, s.135-144.

³² Berkes, U. Yıllar, s. 52-53.

³³ Berkes, U. Yıllar, s. 58.

³⁴ Berkes, U. Yıllar, s. 54.

³⁵ Berkes, Türkiye'de Toplumbilimin Başlangıcı, s.135-144.

³⁶ Berkes, U. Yıllar, s. 65.

Üniversitesi yıllarında en yakın arkadaşı olan Macit Gökberk'le Edebiyat Fakültesi Öğrenci Cemiyeti'nde gerçekleştirdikleri faaliyetler nedeniyle o dönemde öğrenci olan Nihal Atsız'ın dikkatini çekerler. Atsız'la tanışmadıkları halde o, kendileri hakkında Türk olmadıkları yolunda söylentiler yayar. Berkes, “ırkçılık” akımı ile de bu vesile ile tanıştığını söyler.³⁷ Öğrenci Cemiyeti aracılığıyla Milli Türk Talebe Birliği seçimlerinde de taraf olmak durumunda kalırlar ve bu sayede “particiliği”, kulis yapmayı, oy hesabı tutmayı öğrenirler.³⁸ Bu çalışmaları esnasında Ferruh Ağan, Tevfik İleri gibi isimlerle tanışırlar. Berkes'in üniversite yıllarında Macit Gökberk'le başlayan sıkı dostluğu ve Nihal Atsız'ın kendisine olan düşmanlığı yaşamının ileriki yıllarında da devam eder. Ayrıca yükseköğrenimi sırasında Beyazıt'taki kahvehanede Ahmet Haşim'den Ahmet Hamdi Tanpınar'a, Nurullah Ataç'tan Mükrimin Halil'e kadar pek çok aydın ve düşün insanını dinleme olanağı elde eder.³⁹ Halil Vedat (Fıratlı), Necip Fazıl (Kısakürek), Sabahattin Ali de üniversiteye ziyarete gelmeleri vesilesiyle tanıdığı diğer isimlerdir.⁴⁰

2.3. HALKEVİ VE DENEME LİSESİ'NDE ÇALIŞMA

Üniversiteden sonra herhangi bir torpili olmadığı için öğretmenliğe ataması yapılmayınca⁴¹, arkadaşının dayısı olan Ankara Halkevi Başkanı Ziya Gevher (Etili)'nin⁴² teklifi üzerine Ankara'da yeni açılan Halkevinin kitaplığının kurulmasında görev alır.⁴³ Ankara'da bulunduğu yaklaşık bir yıllık süre zarfında Berkes, cumhuriyetin üst düzey kadrolarına, Halkevlerinin işlevine, Kadroculara ve CHP içindeki bunalıma ilişkin ilginç gözlemlerde bulunur.

Halkevleri, iktidarın otoriter eğilimleri nedeniyle halkın yönetime katılım kanallarının tıkanmış olması, reformların tamamlanmış olmasına rağmen halkın

³⁷ Berkes, U. Yıllar, s. 59.

³⁸ Berkes, U. Yıllar, s. 61-63.

³⁹ Berkes, U. Yıllar, s. 65.

⁴⁰ Berkes, U. Yıllar, s. 69. Berkes, Sabahattin Ali'yi “Çok şen, çok şakacı, çok konuşkan ve sevimli bir kişi” olarak tanımlar. Yıllar sonra kendisi ile Ankara'da çok iyi dost olacaklardır. Necip Fazıl ile iki kez zıtlaşarak tartışırlar ve N. Fazıl kendisini “mat eder”. N. Fazıl o yıllarda İslamcı görüşler taşımamaktadır.

⁴¹ Berkes, U. Yıllar, s. 38.s

⁴² Ziya Gevher Etili, (Yusuf Ziya Etili), dönemin Çanakkale Milletvekili'dir.

⁴³ O zamanlar Ankara'ya gitmek aydınlar arasında sürgün gibi değerlendirildiği için bu kararı, Beyazıt'taki kahvede alaycı bir şekilde karşılanır. Sonradan sıkı bir Ankaralı olan arkadaşı Nurullah Ataç alay edenlerin başında gelir. U. Yıllar, s. 70.

yaşamında iyileşme olmaması, 1929'daki ekonomik buhranın ciddi ekonomik sıkıntılar doğurması nedenlerinden dolayı kötü günler geçiren iktidarın halkla siyasi iletişimi sağlamak amacıyla oluşturduğu kurumlardır.⁴⁴ İktidar kadrolarının *"Halkevleri, sınıf tezatlarına meydan vermeyerek bütün Türk halkını sinesinde toplayan, en yüksek mevkiyi tutan vatandaşla köylünün bir araya geldiği yerdir"*⁴⁵ iddialarına rağmen, halkevleri daha çok aydınların gittiği mekânlar olmuş, buradaki faaliyetler de halk kültürüne yabancı kalmışlardır.⁴⁶

Berkes'in halkevine ilişkin izlenimleri de bu doğrultudadır. Burada geçirdiği altı-yedi aylık zaman diliminde kitaplığın oluşturulması için yoğun bir çalışma temposuna ve okuma faaliyetine girişen Berkes, cumhuriyetin kuruluş yıllarına ve o dönemdeki parti kadrolarına, politik yaşama ilişkin ilginç gözlemlerde bulunma fırsatı da elde eder. Bir Amerikan misyonerinin parasıyla yapılan Halkevi binasının, fakir ve çıplak Anadolu'nun ortasındaki gülünç konumuna dikkat çeker.⁴⁷ Halkevi aslında halkın evi değil, politik kariyer yapma hevesinde olanların siyaset sahnesine çıktıkları bir yerdir. Gerek aydınlar gerekse politikacıların Anadolu köyüne ve köylüsüne yabancılığı ise cumhuriyetin idealleri ile uyuşmayan trajikomik bir durumdur.

Halkevinde çalışırken *"halk partisinin içine henüz girememiş, fakat girmeye çalışan sağ ile sol (ya da o zaman ad verilmeden söylenen faşist ile Marksist) kollar"* bulunduğunu sezmeye başlar.⁴⁸ Kadrocular ve tüm Halkevlerinin Başkanı olan Necip Ali Küçüka⁴⁹ ile tanışınca bu düşüncesi kesinleşir. Bu ortamda Berkes, "nasyonal ve Marksist sosyalizm türleri" ile ilgilenmeye başlar.⁵⁰ Kadroculara karşı parti içindeki rahatsızlığın arttığı günlerde Küçüka, kendisinden Marx'ın Kapital'i ile Şevket Süreyya

⁴⁴Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932-1951*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, 2002, s.10-11.

⁴⁵ Şimşek, a.g.e., s. 106.

⁴⁶ Şimşek, a.g.e., s. 122.

⁴⁷ Berkes, U. Yıllar, s. 71.

⁴⁸ Berkes, U. Yıllar, s. 74.

⁴⁹ Berkes'in Küçüka ile ilgili en önemli anılarından biri şöyledir: Küçüka bir gün kendisini odasına çağırır ve SSCB'nin hediye ettiği kitapları gösterir. Aralarında Shakeaspare, Gogol, Tolstoy, Turgenyev, Reşat Nuri Güntekin, Marx ve Lenin'in eserleri vardır. Küçüka "İlle de bizi komünist yapacaklar" diyerek kitapların kayda geçilmesini istemez; ancak biri geldiğinde henüz onlara sıra gelmediğinin söylenmesini ister. Bu arada Berkes'e de Marx ve Lenin okuyup okumadığını sorar. Berkes de "hayır" yanıtını verir. Bu olayın ardından Küçüka zaman zaman Berkes'e "Sen de yavaş yavaş Marksistleşiyor musun?" diye şaka yapar. Berkes, U. Yıllar, s. 79.

⁵⁰ Berkes, U. Yıllar, s. 109.

Aydemir'in kitabını karşılaştırmasını ve ortak noktalarını tespit etmesini ister.⁵¹ Ancak Berkes, kitaplık çalışmalarının yoğunlaştığı gerekçesiyle teklifi reddeder. Ne siyasette ne de jurnalcılıkta gözü vardır. Ayrıca Marx hakkında az buçuk fikri olmasına rağmen Kapital'i okumamıştır.

Bu süreçte CHP'nin içinde bulunduğu bunalımı da sezer. Devrim ideolojisinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması açısından ciddi bir sıkıntı mevcuttur parti içinde. Bu hem kadro sıkıntısıdır hem de fikir sıkıntısı. Bu nedenle hem Necip Ali Küçüka⁵² hem de Nafi Atuf Kansu⁵³ tarafından kendisine gayri resmi olarak CHP'nin ideologu olması teklif edilir. Ancak Berkes, politika yaşamını düşünmediği için bu öneri doğrultusunda hareket etmez.

Halkevinde, kitaplık komisyonunun üyesi olan Şevket Süreyya Aydemir⁵⁴ başta olmak üzere Kadrocularla (Vedat Nedim Tör, İsmail Hüsrev Tökin⁵⁵, Burhan Asaf Belge⁵⁶) da tanışma olanağı elde eden Berkes, *"Onları tanıdığım zaman ilk kez tanışılmaya değer aydınlar bulabildiğime sevinmişim"* değerlendirmesini yapar.⁵⁷ Aydemir'le sık sık görüşmeye başlar ve onun aracılığıyla Kadrocu düşüncenin oluşumunda önemli bir katkısı olan Yusuf Akçura ile de tanışır. Birikimine ve zekâsına hayran olduğu Yusuf Akçura hakkında yıllar sonra bir makale kaleme alır.⁵⁸ CHP'nin

⁵¹ Berkes, U. Yıllar, s. 80.

⁵² Berkes, U. Yıllar, s. 83. Küçüka, partinin kendisini Nazım Hikmet'i kazanmaya memur ettiğini, onunla cezaevindeyken konuştuğunu, her türlü vaatte bulunduğunu, ama N. Hikmet'in hiçbirini kabul etmediğini belirtir. "Hiçbir menfaat karşısında eğilmeyecek bir adam. Niyazi, bizde öyle adam yok. Şu Behçet Kemal gibi soytarlarla iş mi olur?" der ve ekler: "Bizim ideologumuz bir gün sen olacaksın".

⁵³ Berkes, U. Yıllar, s. 83. Berkes, Kansu da bir sohbet esnasında, Behçet Kemal gibi "türediler"le devrim ideolojisinin geliştirilemeyeceğini, fıkirsizlik ve laf deryası içinde boğulduklarını anlattıktan sonra "Günün birinde sen Kemalizmin ideologu olsan ne olur? Ciddi ve namuslu kişilere o kadar ihtiyacımız var." diyerek teklifi yineler.

⁵⁴ Ş. S. Aydemir ile kitaplık komisyonunun üyesi olduğu için kendisini ziyarete geldiğinde tanışır. Aydemir, Berkes'e SSCB'den gönderilen ve odasının kapısında sandalyenin üzerinde duran John Reed'in 'Dünyayı Sarsan On Gün' kitabını göstererek, "Bu kitap ilginç. Oku" diye tavsiye de bulunur. Berkes, U. Yıllar, s. 81. Aydemir'in iktisatçıların toplantılarında en içinden çıkılmaz konuları bile düzgün bir mantık ve kusursuz bir konuşma yeteneği ile aydınlatıldığını söyler. U. Yıllar, s. 84.

⁵⁵ Tökin'in 'Türkiye'de Köy İktisadiyatı' isimli eserinin hala değerini yitirmediğini, o yapıtı farklı dönemlerde öğrencilerine zorla okuttuğunu belirtir. U. Yıllar, s. 86.

⁵⁶ Burhan Asaf'ın Kadrocuların en trajik sona uğrayanlarından olduğunu belirterek onun kendisine söylediği bir sözül aktarır: "Ben bir fikir orospusuyum. Bir orospu kim para verirse onunla yatmaz mı? İşte ben de onlardan biriyim. Yalnız parasını aldığımız iştedir fark." U. Yıllar, s. 87.

⁵⁷ Berkes, U. Yıllar, s. 84. Berkes'e göre, birbirinden çok farklı kişiler olan bu dört kişiyi birleştiren şey "biraz Yakup Kadri (Karaosmanoğlu)'nun önderliği ve prestiji, biraz da devrime, ... kafası karışık kişilere karşı oluştaki birleşmeleri"dir.

⁵⁸ Berkes, Unutulan Adam: Yusuf Akçura, s.104-122. Bu makalede, Ziya Gökalp'tan daha ileri görüşte olmasına rağmen Akçura'nın unutulmasını eleştirir. Akçura, Türkçü olması hilafet emperyalizmine ve Turancılığa karşı çıkması, Osmanlı uyruğu olan Türk dışı kavimlerin otonomi hakkını savunması, antiemperyalist düşüncesi ve 'sınıf' kavramını ve ekonomiyi temel alan düşünceleriyle Gökalp'tan daha ileridir.

ideolojisi oluşturmaya soyunan ve devletin üst kademe yöneticilerini etkileyerek görüşlerini kabul ettirmeye çalışan⁵⁹ Kadrocuların belli konulardaki düşüncelerinin izlerini Berkes'te de görmek mümkündür. Bunlara çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yeri geldiğinde değinilecektir.

Berkes, Halkevindeki çalışmaların zenginleştirilmesi için burasının bir düşün merkezi haline getirilmesi ve köylünün içinde bulunduğu durumun araştırılması yönünde çalışmaların yapılması önerilerinde bulunur. Nafi Atuf'un kabul etmesi ile birlikte Ankara'da bulunan dönemin önde gelen aydınlarının katıldığı bir toplantı düzenlerler. Berkes, bu toplantılarda ileride birçok şeyi birlikte yaşayacağı aydınlarla tanışır.⁶⁰ Köylünün yaşam koşullarının araştırılması içinse bir saha çalışmasının yapılmasına karar verilir. Berkes'in bunu yapmaktaki amacı, kıyasıya eleştirdiği Halkevinin halkçılık anlayışına ve Köycülük Şubesi'nin köylülere yaklaşımına karşı alternatif üretmektir.

"Üyelerin (köycülük şubesi üyeleri), köylere gitmesi şöyle dursun, tek köylünün oraya gelmesi akla bile gelecek bir şey değildi. O zaman "halk" kavramının içine "köylü" kavramı girmiş değildi. Gerçekte asıl "halk" bir tür "parya" idi. Halkçılık bölümü toplantılarında bir alay halkçılık yapılır, Behçet Kemal'in palavraları ve şiirleri dinlenirdi. ...Halkevleri Türk ulusunun çoğunluğu olan köylü halkın değil, aydınlar ile şehirli halkın işine yarayan yerler olarak kalmıştır."⁶¹

Ankara'nın köylerinde yapılan saha araştırması esnasında uzunca bir süre köyde kalan Berkes, köylünün içinde bulunduğu kötü koşullardan, yoksulluk ve acı çekmişliğinden çok etkilenir. Çıkarıcılıktan, yalancılıktan uzak olarak nitelediği köylülerin ülkenin en akli başında, sağduyulu düşünen insanları olduğuna kanaat getirir.⁶² Berkes'in yürüttüğü alan çalışması Türkiye'deki ilk köy monografilerinden

⁵⁹ Naci Bostancı, *Kadrocular ve Sosyo Ekonomik Görüşleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 54.

⁶⁰ Berkes, U. Yıllar, s. 95-97. İlk toplantıya Nafi Atuf (Kansu), İsmail Hakkı (Tonguç), Şevket Süreyya (Aydemir), Halil Fikret (Kanat), Cevdet Nasuh, Aydoslu Said (Sait Aydoslu), Muzaffer Şerif (Başoğlu) katılır. İkinci toplantıda Muzaffer Şerif, Şevket Aziz'i antropoloji sunuşu nedeniyle ırkçılıkla suçlayınca tartışma yaşanır ve toplantıların devamı gelmez.

⁶¹ Berkes, U. Yıllar, s. 88-89. Berkes, Behçet Kemal (Çağlar)'ın sözlerini yazdığı 10. Yıl Marşı'nın da 10. yıl kutlamalarında ilk kez çalındığında neredeyse kimse tarafından beğenilmediğini ancak alternatif olmadığı için benimsendiğini belirtir. S. 99.

⁶² Berkes, U. Yıllar, s. 93.

biridir. Araştırma sonuçlarını ise DTCF’de öğretim üyesi iken başka araştırmalarla birleştirerek yayınlar.⁶³

Kitaplığın açılışını cumhuriyetin 10. yılı kutlamalarına yetiştiren Berkes, “yaşamımın en unutulmaz olayı” dediği kutlama gecesini de ayrıntılı olarak anılarında anlatır.⁶⁴ Böylece Halkevindeki görevi bittiği için Nafi Atuf’un teklifi üzerine Ankara Deneme Lisesi’nde müdür olarak çalışmaya başlar. Deneme Lisesi’nin özelliği Amerikalı liberal filozof ve eğitim felsefecisi John Dewey’in “eğitim yolu ile kalkınma” ilkesinin esas alındığı laboratuvar okullardan biri olmasıdır. Dewey’e göre demokratik bir devletin, demokratik bir eğitime ihtiyacı vardır, bunun için de işçi çocukları ile zengin çocukları aynı okullara gitmelidir.⁶⁵ Ancak okul, Ankara’nın yeni bürokrat ve aydın tabakasının çocuklarına yabancı eğitim aldıracağı, özel muamele gördüreceği bir özel liseye dönüşür ve deney amacına ulaşmaz. Bunun üzerine Berkes ve Amerika’dan deneyin yürütümü için gelen Prof. Dr. Berly Parker görevlerinden istifa ederler.

İstanbul’a dönen Berkes, üniversite reformunun ardından, 1933’te, İstanbul Üniversitesi’ne Sosyoloji Bölümü’ne Gerhard Kessler’in⁶⁶ asistanı olarak girer.⁶⁷ Bu kısa süreli asistanlığı döneminde Macit Gökberk, Nusret Hızır, Suut Kemal Yetkin ve

⁶³ N. Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma*, Ankara: DTCF Felsefe Enstitüsü Neşriyatı, 1942. Kitapta bu dönemdeki bulgularını, 1940 yılında yaptığı bir araştırma ile birleştirerek yayınlar. Araştırma ile Türkiye’nin o dönemdeki sosyal yapısının önemli bir unsuru olan köylerin sosyo-ekonomik yapısını analiz eder. Köylerin ilkel, kendi içine kapalı ekonomik yapılarını, işbölümünün ve parasal ekonominin gelişmeyişi, hane üzerine kurulu toplumsal ve ekonomik yapıyı, patriarkal ilişkileri inceler. Saha çalışmasına Gazi Eğitim Enstitüsü’nden öğrenciler katılır. Köycülük Şubesi üyeleri de köye bir Türk bayrağı dikilmesi için kolları sıvarlar. Bir törenle köye bayrak dikilir. Berkes, “Köylünün ‘efendileri’ köyü gezmek istedilerse de gördükleri pislik, hayvan leşleri kokusu karşısında bu köy gezisinin bir tadı olmadığını anlayarak otobüse doldular.” sözleri ile aydınların köy yaşamına yabancılığına dikkat çeker. “Orada bir köy var uzakta, o köy bizim köyümüzdür, gitmesek de görmesek de o köy bizim köyümüzdür” diyen A. Kutsi Tecer’i de “utanmadan böyle dizeler” yazdığı gerekçesiyle eleştirir. Köylüler ise ilk kez bu kadar şehrinin köylerine gelmesi nedeniyle, başlangıçta “bu işten ne çıkacak” korkusunu taşırlar. U. Yıllar, s. 90–91.

⁶⁴ Berkes, U. Yıllar, s. 100. Kutlamalar için “Ankara Palas’a ve Orduevine gidemeyen Halk partisinin halkı” halkevinin salonlarını doldurur. Gazi, Ankara Palas ve Orduevi’nin ardından halkevindeki kutlamalara iki Sovyet mareşalinin eşliğinde katılır. Berkes, o gece heyecan içindedir.

⁶⁵ İsmail Kaplan, *Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi ve Siyasal Toplumsallaşma Üzerindeki Etkisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 65–66.

⁶⁶ Kessler, Hitler rejimi döneminde tutuklanır, serbest kalınca Türkiye’nin isteği üzerine buraya gelir. 1933’ten sonra Türkiye’deki toplumbilimi onun öğretiminin etkisi altına girer. Kessler’in girişimiyle Türkiye’deki ilk Toplumbilim Enstitüsü İstanbul Üniversitesi’nde kurulur. Enstitünün amacı kentsel yaşam sorunlarıyla ilgili araştırmalar düzenlemektir. Kessler’in, “Zonguldak ve Karabük’teki Çalışma Şartları”, “Türk İş İstatistikleri” gibi Türkiye’de işçilerin 1930’lu ve 1940’lı yıllardaki sosyo-ekonomik durumu üzerine yapılmış çalışmaları mevcuttur. Berkes, *Türkiye’de Toplumbilimin Başlangıcı*, s.135–144.

⁶⁷ Berkes, U. Yıllar, s. 103.

Enver Ziya Karal gibi isimlerle birlikte çalışır.⁶⁸ Kessler, o dönemde Nazi Almanyasından kaçarak gelen pek çok bilim insanından biridir.⁶⁹ Berkes'in Kessler ile ilgili izlenimleri pek olumlu değildir. "Hristiyan sosyalist" olan Kessler, Almanya'da sosyoloji profesörlüğünden ziyade toplumsal yardım (sozialpolitik) işlerinde çalışmıştır; ancak Türkiye üniversitelerinde ders veremeyecek düzeyde değildir. Buna rağmen, Berkes onu yeterli bulmadığı için onunla ilişkisini en az düzeye indirir. Kessler, derslerinde Marx ve Engels'in "Komünist Manifestosu" üzerine seminerler verir; amacı Hz. İsa'nın öğretisi açısından manifestonun yanlışlıklarını göstermektir.⁷⁰ Bu vesileyle Komünist Manifesto'yu inceleyen Berkes, bunun kendisine en önemli katkısının, tarih ve ekonomi bilgilerini artırma zorunluluğunu göstermesi olduğunu ifade eder. Bununla birlikte kitabı okuyunca Fransa, Almanya ve Amerika gibi bir toplum olduğumuzu sanarak Sosyalizmi uygulamak gerektiği sonucunun da çıkarılamayacağını düşünür.⁷¹

2.4. ABD'DE DOKTORA YILLARI

Ankara'da birlikte çalıştığı Berly Parker'ın önerisi üzerine Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Başkanı Prof. Elsworth Faris'ten öğretim üyeliği (fellowship) daveti alan Berkes, doktorasını yapmak üzere Mediha Berkes⁷² ile birlikte 1935 yılında ABD'ye gider. Burada aldığı doktora eğitimi sayesinde gerçek anlamda sosyoloji eğitimi alma olanağına kavuşur.⁷³ Ayrıca ikinci dünya savaşı öncesinde Amerika'daki politik atmosfer ve Chicago Üniversitesi'nin solcu yapısı Berkes'in sol düşüncelerle daha yakından tanışmasına ve bunları benimsemesine vesile olur.

Amerika'da iki dünya savaşı arasındaki dönem, işçi hareketinin canlı olduğu, işçilerin yerel örgütlenmeler oluşturduğu politik bir atmosfere sahiptir. Tarihsel olarak

⁶⁸ Berkes, yıllar sonra Yetkin ve Karal ile DTCF'de çalışma arkadaşlığı yapacaktır. Karal, DTCF Dekanı olarak kadrolarının kaldırılması sürecinde aktif rol oynayacaktır. Yetkin ise önceleri öğretim üyesi olarak, daha sonra milletvekili olarak Berkes ve arkadaşları aleyhinde çalışmalar yapacaktır. Kadroların lağvı raporunu hazırlayan komisyonun da yazarı ve sözcüsüdür. Berkes, U. Yıllar, s. 471-474.

⁶⁹ Berkes, bu bilim insanlarının toplum ve tarih bilincinden ve politik bakış açısından yoksun oldukları için Hitler rejiminin güçleneceğini öngöremediklerini; derslerinde ise Türkiye toplumunun ihtiyaçlarını, toplumsal ve ekonomik gelişmişlik düzeyini göz ardı eden bilimsel teoriler ele aldıklarını belirterek eleştirir. U. Yıllar, s. 108-109.

⁷⁰ Berkes, U. Yıllar, s. 108.

⁷¹ Berkes, U. Yıllar, s. 109.

⁷² Mediha Berkes'le Niyazi Berkes'in ne zaman evlendiğine dair Berkes'in anılarında bir bilgi yer almaz. ABD'de Mediha Berkes de antropoloji öğrenimi görür. Türkiye'ye döndüklerinde ise birlikte DTCF'de çalışmaya başlarlar. Ayrılmaları Berkes Kanada'ya gitmeden önce olur. Çünkü Niyazi Berkes, Kanada'da ikinci eşi ile evlenir.

⁷³ "Macit Gökbek ile Söyleşi", *Toplum ve Bilim*, No:45, 1998, s. 5-13.

Amerika'daki sosyalist hareketin güçlü olduğu kentlerden biri olan Chicago⁷⁴ ise dünya ekonomik buhranından en çok etkilenen, sanayileşmenin ve ekonomik krizin yarattığı çarpık kentleşme, artan suç oranları, yoksulluk ve mafyalaşma ile boğuşan bir yerdir.⁷⁵ Bu nedenle Başkan Franklin Roosevelt'in sosyal ve ekonomik reform programının gerçekleşmesini en çok Chicago Üniversitesi'ndekiler istemektedirler. Bu amaçla üniversitenin ekonomi ve sosyal bilimler fakültelerinin öğretim üyeleri sık sık Washington'daki yöneticilere tavsiyede bulunarak programın yürütümüne aktif olarak katılırlar.⁷⁶

1930'lu yıllar Amerikası'nda sosyal bilimlerde genel teoriler yerine pozitivist deneyci bir yaklaşım egemendir.⁷⁷ ABD o dönemde hızlı sanayileşmenin, kentleşmenin ve en önemlisi de 1929 buhranının getirdiği ekonomik ve sosyal sorunlarla yüz yüzedir. Bu nedenle sosyal problemler, bunları anlamaya yönelik saha çalışmaları Amerikan sosyolojisinin önemli bir kısmını oluşturur. Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü ise gerek hocaları gerekse öğrencileri ile bugünün Amerikası ölçülerinde "aşırı sol" (tırnak Berkes'e ait) görüşlü olarak tanımlanabilecek kişilerden oluşur.⁷⁸ Sosyolojide Amerikanın en etkin merkezidir ve toplumsal bozuklukların doğrudan doğruya gözlemlerle incelenmesi tekniğinin geliştiği bir kurumdur.⁷⁹

Berkes, başlangıçta Amerika'daki pragmatik ve deneyci sosyoloji anlayışı ile Türkiye'deki teorik ve daha çok Fransız kökenli sosyoloji anlayışının ters düşmesinin sıkıntılarını yaşar.⁸⁰ Bilimsel yöntem olarak istatistiğin sosyoloji açısından önemini bu

⁷⁴ Niyazi Berkes, *Siyasi Partiler: İngiltere, Amerika, Fransa ve Almanya'da*, İstanbul: Yurt ve Dünya Yayınları, 1946, s. 90. Chicago, 1853'ten sonra 1. Enternasyonale bağlı örgütlenmelerin oluşturulduğu üç Amerikan kentinden (diğerleri New York ve San Francisco) biridir. İki dünya savaşı arasındaki dönemde Komünist Parti, Çiftçi-İşçi Partisi gibi partiler vardır.

⁷⁵ Berkes, U. Yıllar, s. 111.

⁷⁶ Feroz Ahmad's *Introducing*, N. Berkes., *The Development of Secularism in Turkey*, London: Hurst&Company, 1998.

⁷⁷ Mübeccel Kıray, "Sosyal Değişme ve Sosyal Bilimler", *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, İstanbul: Bağlam Yay., 1999, s.11-21.

⁷⁸ Berkes, U. Yıllar, s. 124.

⁷⁹ Berkes, U. Yıllar, s. 111.

⁸⁰ Bir karşılaşmalarında Robert E. Park kendisini Türkiye hakkında soru yağmuruna tutar. Türk toplumunun, toplumsal sınıflarının, köy, kent yerleşimlerinin nüfus, aile, cürüm, evlenme, boşanma, kadın-erkek ilişkileri, yer değiştirme vb. konularındaki verilerini sorar. Berkes, bunlara yanıt veremeyince de "Hayret, size ne biçim sosyoloji okutmuşlar?" biçiminde tepki gösterir. Berkes, "Ömrümde bu denli küçüldüğüm bir imtihan önünde bulunmadım" der. U. Yıllar, s. 126.

yıllarda kavrar.⁸¹ Asistanlığını yaptığı dönemin ünlü hocalarından Prof. Louis Wirth'ün Alman sosyolog ve filozofları, Max Weber, Max Scheler, Dilth Vierkand, Edmund Husserl gibi düşünürler üzerine verdiği dersler, kendisinin eğilimlerine yatkın olduğu için düşünsel gelişimi açısından yararlı olur.⁸² Doktora yıllarında İngiliz filozof Bertrand Russell'ın "Siyasal Güç" derslerini de izleme fırsatı bulur. Üniversitede en çok yararlandığı kişilerden biri ise Max Weber'i ABD'de tanıtan Talcott Parsons'tır. Parsons, Berkes'in "*Osmanlı tarihindeki kahvehanenin devrimsel rolü*" üzerine yaptığı sunuşu dinlemeye gelir ve "çok etkileyici" bulur. Bunların dışında, Alman ve İtalyan rejimlerinden kaçıp gelen değerli bilim insanları vardır üniversitede: Alman Rudolph Carnap ve R. H. Tawney, İtalyan Roberto Michels, Polonyalı Oskar Lange. Burada tanıştığı bir başka Alman ise arkeolog Hans Henning von der Osten'dir⁸³. Berkes'in sık sık görüştüğü Osten, Türk kültürünün çadır, bulgur pilavı ve rakıdan oluştuğunu; Türklerin bağımsızlığına, fabrika ve demiryolu yapmalarına, Avrupa medeniyetine ulaşmaya çalışmalarına gerek olmadığını; bu işi Almanlara bırakmalarının yerinde olacağını savunur. Berkes'in Hitler'den daha ırkçı ve emperyalist düşüncede olduğunu ifade ettiği Osten, Mustafa Kemal'i ve onun düşüncelerini de komünist fikirler olarak niteler. Berkes'in "*Bunları Türkler de yapabilir, Avrupa kültürü ve ruhu diye bir şey yok*" biçimindeki karşı çıkışlarını ise Osten, materyalistlik ve Marksistlikle suçlar.⁸⁴ Osten, aynı düşüncede olduklarını söylediği Reşat Şemsettin Sirer ve arkeolog Remzi Oğuz (Arık)'ın gayretleri ile 2. Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'ye tayin edilir ve Berkes'ten önce Türkiye'ye gelir. 2. Dünya Savaşı'nda ise Türkiye aleyhine casusluk ederken yakalanır.

⁸¹ Yine bu bilimsel yöntemin kapitalist ticaret ve politika, ırkçılık alanlarında halkı aldatmak için nasıl kullanıldığını da ABD'de istatistik hocası Prof. Stauffer'den öğrenir. Berkes, istatistiği kavramak ve sayısal verileri analiz edebilmeyi öğrenmek için laboratuvarında çok zaman geçirir. Türkiye'ye döndüğünde bu çalışmalarının yararlı olacağını düşünür. Ancak aksine DTCF'deki soruşturma esnasında kuşku nedeni olunca çalışmalarının tümünü çöpe atar. U. Yıllar, s. 129.

⁸² Berkes, U. Yıllar, s. 125.

⁸³ H. H. von der Osten, Berkes'i Marksistlikle suçladığı için Berlin'de Türkiye hükümeti adına Talebe Müfettişliği yapan ve kendisinin dostu olan Reşat Şemsettin Sirer'e bu yönde bilgi vermiş olabilir. Çünkü ABD'deki doktora eğitiminin son yıllarında Berkes'e bakanlıktan kim tarafından gönderildiği belli olmayan, ülkeye geri dönmesini isteyen telgraflar gelir. Berkes'in DTCF'ye alınmasına Sirer'in karşı çıkışında da bu bilgilerin etkisi olabilir. Benzer bir durumla Almanya'da doktora eğitimi yapan Pertev Naili Boratav karşılaşır. Almanya'da Nazi yanlısı Türk gençlerle yaptığı tartışmaları nedeniyle Talebe Müfettişi Reşat Şemsettin Sirer'e "komünizm propagandası yaptığı" gerekçesiyle şikâyet edilir ve Türkiye'ye geri çağırılır. Dolayısıyla eğitimi tamamlayamadan Türkiye'ye dönmek zorunda kalır. *Üniversite Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası*, Haz: Mete Çetik, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

⁸⁴ Niyazi Berkes, *Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İstanbul: Yön Yay., 1965, s. 119-120; U. Yıllar, s. 264-265.

Berkes, ABD’de sosyoloji derslerinin yanı sıra Siyasal Bilim, Sosyal Antropoloji, Ekonomik Tarih alanlarındaki seminerleri de takip eder. Ayrıca, Durkheim’in ABD yeni tanınmaya başladığı bir dönemde, aldığı eğitim nedeniyle Durkheim’i iyi bilen biri olarak Alfred Reginald Radcliffe-Brown’ın teşviki ile American Journal of Sociology’ye “Türkiye’de Sosyoloji” başlıklı bir makale yazar.⁸⁵

Chicago’da Abdülhamit döneminde ABD’ye göçmen işçi olarak gelen Türklerle de tanışan Berkes, düzenli olarak onların kahvelerine gider, onlarla sohbet eder.⁸⁶ İşçiler sayesinde göçmen işçi sınıfının yaşamı üzerine sosyoloji derslerinde dahi öğrenemeyeceği pek çok bilgi edinir. İşçilerle birlikte cumhuriyetin kuruluş yıldönümlerini kutlarlar. Atatürk’ün ölümü üzerine de Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ne başsağlığı telgrafı çekerler.

Niyazi Berkes, Milli Eğitim Bakanlığı’ndan sürekli gelen çağrı mektupları (bkz. 81 no’lu dipnot) ve eşinin ısrarı üzerine, kendisine yapılan asistanlık teklifini reddederek, doktora tezini tamamlamadan Türkiye’ye geri döner.⁸⁷ Yıllar sonra DTCF’de çalışırken doktora eğitimini tamamlamak için ABD’ye gitmek üzere Şubat 1945’te izin ve harç talep eder.⁸⁸ Ancak talebi kabul edilmez. Yargılandıkları dönemde Prof. Wirth ve Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Başkanı Prof. Burgess de kendisine davet gönderir. Ancak yurtdışına çıkış izni alamadığı için bu davetleri kabul etmesine imkân yoktur.⁸⁹

⁸⁵Berkes, Türkiye’de Toplum Biliminin Başlangıcı..., s.135-144.

⁸⁶ Berkes, U. Yıllar, s. 118-120. O dönem ekonomik kriz nedeniyle hepsi işsizdir. İşçiler, Osmanlı İmparatorluğu döneminde ABD’ye geldikleri için Türkiye’yi hala Osmanlı İmparatorluğu olarak bilmektedirler. Berkes, işçilerin arasında yıllar önce Anadolu köylerinde gördüğü sağduyulu, görmüş geçirmiş, akli başında insanlar tanır. Bunlardan Hıdır Efendi için “Her sözü, bizim Fransa, Almanya, İngiltere, ABD’de eğitim görmüş aydınlarımızın kafasından çıkan ukalıklardan daha üstündü.” der. Hıdır Efendi, Amerika’nın dayandığı temelleri çok iyi anladığı için o ülkeyi sevememiştir.

⁸⁷ Berkes, U. Yıllar, s. 134. Doktora tezi, yıllar sonra Kanada’da genişleterek yayınladığı “Development of Secularism in Turkey” isimli çalışmadır.

⁸⁸ Üniversite Cadı Kazanı, s. 6/ 28. dipnot.

⁸⁹ Berkes, U. Yıllar, s. 125.

2.5. DTCF'DE GEÇEN “UNUTULAN YILLAR”

1940–1950 arasındaki on yıllık dönem Türkiye açısından bir dönemeçtir. Türkiye, Nazi Almanyası ile örtük işbirliği yaptığı bir dünya savaşının ardından, Almanya yenilince, SSCB, Türkiye ile dostluk antlaşmasını yenilemediği için ABD'ye yakınlaşmak zorunda kalmıştır. Dış politikadaki gelişmeler iç politikayı da belirlemiş; Almanya ile müttefik olduğu dönemde ırkçılık, ABD'ye yakınlaştığı dönemde ise komünizm karşıtlığı ülkedeki siyasi atmosferi oluşturmuştur. Yine gerek uluslar arası gerek ulusal alanda yaşanan gelişmelerin yarattığı zorunluluklar nedeniyle çok partili siyasal hayata geçilmiş; bu geçişin yarattığı demokrasi havası başta aydınlar olmak üzere pek çok kesimi umutlandırmıştır. Ancak ABD ile eşzamanlı başlayan soğuk savaş atmosferi umutları boşa çıkarmaya yetmiştir.

Berkes, Türkiye açısından önemli olduğunu düşündüğü ve “Kemalizmin yozlaştırıldığı, memleketin ırkçı bir ideolojinin peşinden sürüklendiği ve ulusal kurtuluş savaşı ile kazanılan bağımsızlığın kaybedildiği yıllar” olarak nitelediği bu dönemi, unutulmaması gerektiğinin altını çizerek “Unutulan Yıllar” isimli anı, ama daha çok da siyasal eleştiri, kitabında tanıklıklarıyla analiz eder. Bu yıllar kişisel tarihi açısından da çok önemlidir. Çünkü akademisyenlik yaşamının önemli bir dönemini bu yıllarda DTCF'de geçirir. Bu fakültede Behice Boran, Pertev Naili Boratav, Muzaffer Şerif Başoğlu, Mediha Berkes vb. meslektaşları ile birlikte oluşturdukları bilimsel atmosfer Türkiye üniversite tarihinde hala takdirle anılan bir dönemdir. Ancak bu dönem, bu ekibin üniversiteden tasfiyesi, Berkes'in de “komünistlik”le suçlanarak üniversiteden uzaklaştırılması ve ülkeyi terk etmek zorunda kalması ile sonuçlanır.

2. Dünya Savaşı'nın başlamasına bir ay kala Türkiye'ye dönen Berkes, İstanbul'daki görevine dönemeyince yeni kurulan DTCF'nin Felsefe Bölümü'ne başvurur. Liseden öğretmeni olan Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in kişisel çabaları⁹⁰ ile 1939 yılında DTCF'de asistan⁹¹ olarak göreve başlar. ABD'de yaptığı

⁹⁰ Berkes'in DTCF'ye alınmasına Reşat Şemsettin Sirer “Kadro doldu” gerekçesiyle, atamaları yapan kurulun toplantısında itiraz eder. Bir üyenin de onu desteklemesi üzerine Hasan Ali Yücel, kurulun kararını değiştirmek için çaba göstermez. Ancak daha sonra Niyazi Berkes'in atanması için gerekli işlemleri tamamlar. Atama işleminde

doktora çalışmaları kendisinin kariyerini olumlu değil, olumsuz etkide bulunmuştur. Çünkü o dönemde Türkiye’de ABD’ye gitmek moda değildir ve Amerika düşmanlığı vardır. Tek parti rejimi sırasında liberal bir ülkede eğitim görmüş olması saygınlık yerine düşmanlık kazanmasına yol açar.⁹²

2.5.1 Savaş Yılları ve DTCF’deki Bilimsel Ortam

1940’lı yıllar Türkiye’si, Mustafa Kemal’in ölümünün ardından İsmet İnönü’nün Milli Şef’liğinde Nazi Almanyasının güdümüne girmiş bir ülkedir.⁹³ Türkiye, 2. Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası ile ilişkilerini sıcak tutar, boğazlardan Alman savaş gemilerinin gizlice geçmesine göz yumar.⁹⁴ Dış politikadaki Nazi yanlısı tutum iç politikaya da yansır. CHP içinde ve Milli Eğitim Bakanlığı’nda sağ-sol kamplaşması iyice belirginleşir. Milli Eğitim Bakanlığı’nda ise Bakan Hasan Ali Yücel ve ekibinin hümanist yaklaşımına karşı Reşat Şemsettin Sirer tarafından temsil edilen ırkçı-gerici ideoloji egemen hale gelmeye çalışmaktadır.⁹⁵

Dünyada ve Türkiye’de böyle bir kamplaşma yaşanırken DTCF’de Niyazi Berkes, eşi Mediha Berkes, Muzaffer Şerif Başoğlu,⁹⁶ Behice Boran yeni bir sosyoloji anlayışını oturtmaya çalışırlar. Folklorida Pertev Naili Boratav, mantıkta Nusret Hızır, etnolojide Wolfram Eberhard, antropolojide Muzaffer Şenyürek üretken bilimsel

Edhem Menemencioğlu ve Emin Erişirgil de yardımcı olurlar. A. Kutsi Tecer ise atanmasına memnun olmayanlardandır. U. Yıllar, s. 146–147.

⁹¹ Berkes, üniversite kariyerinde kendisi kadar hizmet etmemiş Behice Boran, Necati Akder, Muzaffer Şerif Başoğlu gibi isimlerin profesör olarak atanmasına rağmen kendisinin asistan olmasına içerler. Özellikle Boran’ın bir gün arkadaşına kendisini “Asistanım Niyazi” diye tanıtmaya kızar. Çünkü kendisi İstanbul Üniversitesi’nde asistan iken Boran felsefe öğrencisidir. U. Yıllar, s. 148. Berkes, bu olay dışında, anılarında Boran’dan özel olarak bahsetmez. P. Naili Boratav’dan da kişisel olarak söz etmez.

⁹² Macit Gökberk’le Söyleşi; Berkes, U. Yıllar, s. 112.

⁹³ Berkes, U. Yıllar, s. 139. Türkiye, 1929 ekonomik buhranından sonra iki taraflı kliring (mal değişimi) anlaşmalarına dayanan bir yöntemle özellikle 1933’te yapılan bir dizi antlaşma ile Nazi Almanyası’na iyice bağlanır. 1936’da Almanya’dan ithalat % 45,1’e, ihracat ise % 51’e çıkmıştır. Almanya’ya ekonomik bağımlılık Almanya’nın Türkiye’den istediği malı istediği fiyata almasına ve bize istediği fiyata satmasını yol açmış, dolayısıyla Türkiye mallarını ucuza satarken, pahalıya mal almak zorunda kalmıştır. Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, 4. bs., Ankara: İmge Kitabevi, 1997, s. 152–153.

⁹⁴ Taner Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayat Geçiş*, Ankara: İmge Kitabevi, 3.bs., 2003, s. 54.

⁹⁵ Berkes, U. Yıllar, s. 155.

⁹⁶ Berkes, anılarında Başoğlu’ndan pek iyi söz etmez. Onu ilk kez lisede ırkçılık içerikli bir konuşma yaparken görür. Üniversitedeyken M. Şekip Tunç’un yanında tanışır. Başoğlu için “kendini beğenmiş” ve “dengesiz” biri olarak “kırmadığı pot, kendisine ve dostlarına kazandırmadığı düşman kalmadı” değerlendirmesini yapar. U. Yıllar, s. 97. Berkes, Chicago’ya giderken N. York’ta okuyan Başoğlu ile görüşmek ister, ancak o “meşgul olduğu” gerekçesiyle kendisi ile görüşmez. Berkes, Başoğlu’nun bu tür davranışları yakın arkadaşlarına ve Türklere yaptığını, Amerikalılarla ilişkilerinde normal davrandığını söyler. U. Yıllar, s. 117.

ortamın önemli isimleridir.⁹⁷ Berkes, Boran ve Başoğlu'nun başını çektiği Anglo Amerikan sosyoloji anlayışı, farklı ülkelerde üretilmiş sosyoloji teorilerini Türkiye'ye aynen aktarmak yerine, Türkiye'nin kendi sosyo ekonomik ve siyasal yapısını analiz eden Türkiye'ye özgü bir toplum bilgisi üretme çabasına girer. Köy araştırma ve incelemelerine yoğunlaşarak öğrencilerini de bu yolda seferber ederler.⁹⁸ Bu, Türkiye'de o güne kadar olmayan bir bilimsel anlayıştır. Bu çerçevede Sosyoloji ve Psikoloji bölümlerinin Felsefe bölümünden ayrılarak bağımsız bir bölüm haline gelmesini sağlarlar.⁹⁹ Nazi Almanyası'ndan kaçarak Türkiye'ye gelen hocaların da katkılarıyla DTCF ile çeşitli yüksekokulların birleştirilmesiyle Ankara Üniversitesi'nin kurulmasını teşvik ederler. Bu ekibin öğrencilerle ilişkileri de oldukça iyidir, onlarla bir abi-kardeş ilişkisi içindedirler. Berkes, Boratav ve Boran birlikte öğrenciler için çalışma programı yaparak onların sosyoloji ve folklor alanındaki saha araştırmalarına katılmasını sağlarlar.¹⁰⁰

Berkes, bu bilimsel anlayış çerçevesinde dönemin önemli kurumlarından biri olan köy enstitülerini ziyaret etmek ve oradaki eğitim anlayışını yerinde görmek ister. Bu amaçla 1941 yazında bir gezi planlar ve bakanlıktan yol harçlığı ister. Dönemin Yükseköğretim Genel Müdürü olan Reşat Şemsettin Sirer ile bir görüşme yapmak zorunda kalır. Bu görüşmede Sirer, kendisini niçin köy enstitülerini ziyaret etmek istediğine dair "sorguya çeker"; Berkes ise sorularına "safça" (N.B.) yanıt verir. Özellikle köy enstitülerinin ABD'deki co-education yöntemiyle eğitim verdiğini söylemesi ve diğer yanıtları Sirer'in kendisi hakkındaki solcu kanaatini pekiştirir. Böylece hem Sirer'in hem de Bayındırlık Bakanlığı gibi devletin yönetim kademelerinin köy enstitülerinin varlığından rahatsız olduğunu görür.¹⁰¹

⁹⁷ Mübeccel Kıray, "1940'lı Yılların Türk Sosyal Bilimcileri: Behice Boran", *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, İstanbul: Bağlam Yay., 1999, s.62-73.

⁹⁸ Üniversite Cadi Kazanı, s. 9.

⁹⁹ Felsefe Enstitüsü Müdürü Prof. Olivier Lacombe, 1942'de üniversite yönetimine verdiği bir raporda Sosyoloji ve Psikoloji hocalarının felsefe hocalarıyla birlikte çalışmak istemediğini belirtir. Ü. Cadi Kazanı / s. 9. Berkes bu raporun Necati Akder ve Hamdi Atademir'in isteğiyle yazıldığını düşünür. Çünkü onlar Sosyoloji ve Psikoloji kürsülerinin ayrılmasına muhalefet ederler. Üstelik Atademir, ilkokulda olduğu gibi bir öğretim üyesinin bir sınıfı alarak üniversite eğitimi bitinceye kadar okutmasını önerir. Berkes, U. Yıllar, s. 156.

¹⁰⁰ Pertev Naili Boratav ile Korkut Boratav'ın röportajı. Üniversite Cadi Kazanı, s. 211.

¹⁰¹ Berkes, U. Yıllar, s. 252-256. Berkes, Trabzon Beşikdüzü'ndeki enstitüyü ziyaret eder ve ortamdan oldukça etkilenir. Öğrenciler için "Fakültede konuşturamadığım, konuştuklarında da insanı tartışma açtığına bin kez pişman edecek saçma iddiaları ortaya atıp tartışmayı rezil eden öğrencilere benzemiyorlardı. Nereden öğrenmişlerdi bunları bu kadar kısa zaman içinde. Birbiri ile yarış edercesine ve tam bir özgürlük içinde konuşuyorlardı... bir toplum doğru yolda gidilirse bu kadar kısa zaman içinde değişebilirmiş?" yorumunu yapar.

DTCF'deki bu öğretim üyesi kadrosu öğrendiklerini ve düşüncelerini genel okuyucu kitlesi ile paylaşmak amacı ile Yurt ve Dünya¹⁰² isimli bir dergi çıkarırlar. Derginin başlangıçta yazı işleri müdürlüğünü Behice Boran üstlenir. Ancak Boran'ın çeşitli konularda görüş ayrılığına düşerek dergiden ayrılması¹⁰³ ile Adnan Cemgil yazı işleri müdürü olur. Dergiye, Sabahattin Ali, Melih Cevdet Anday, Rıfat Ilgaz, Cemil Meriç, Orhan Kemal, Hüseyin Avni Şada gibi edebiyatçılar da katkı sunarlar. Dergi daha çok güncel bilimsel ve toplumsal konuların anlaşılır, sade bir biçimde kaleme alındığı, ırkçılık ve kapitalizm karşıtı yazılara yer veren eleştirel bir çizgiye sahiptir. Ancak derginin tümü için Marksist bir dergidir denemez. Zaten yazarlarının da görüş farklılıkları mevcuttur. Özellikle Niyazi Berkes'in dergideki emperyalizm ve kapitalizm karşıtı makaleleri yer yer Kapital'den aktarılmış gibidir.¹⁰⁴ Dergi, Milli Şef'i ve güncel politik gelişmeleri doğrudan hedef almadığı için ırkçılığın en pervasız olduğu savaş yıllarında çok ciddi bir sorunla karşılaşmaksızın yayınını sürdürür. Bunda CHP içindeki çatışmanın sürüyor olmasının da etkisi vardır. Ancak tabi bu, zaman içinde ırkçı çevrelerin hedefi haline gelmeyeceği anlamına gelmez. 1946 sonlarından itibaren İstanbul sıkıyönetimince komünist hareketle ilgili başlatılan bir soruşturma hakkında bilgi verirken Bakan Şükrü Sökmensüer Tan, Yurt ve Dünya, Adımlar dergilerini TKP denetiminde çıkarılan yayınlar olarak lanse eder. Bu olaydan sonra Yurt ve Dünya ile Adımlar Hasan Ali Yücel'in "ricası" üzerine kapanır.¹⁰⁵

Bunun üzerine Berkesler ve Cemgil "24 Saat" isimli bir gazetenin yayınına başlarlar, 1947 yılında. Bu gazetenin kuruluşunda da Fevzi Çakmak'la ittifak arayışı içindedirler. Mediha Berkes, Ocak 1947'de kendisine kurumunda gelişme ve yükselme imkânı verilmediği gerekçesiyle istifa eder ve gazetenin yazı işleri müdürlüğünü üstlenir.¹⁰⁶ Ancak Çakmak'tan gerekli destek alınamayınca bu derginin ömrü de uzun olmaz.

¹⁰² Dergi, 1941–1946 yılları arasında yayınını sürdürür. Genelde ayda bir ya da iki ayda bir yayınlanır.

¹⁰³ Boran ve Başoğlu ile Berkes ve Boratav arasında Ziya Gökalp'ın düşüncelerine yaklaşım farklılığı olduğu söylenir. Boran ve Başoğlu, Gökalp'ın düşüncelerine daha eleştirel yaklaşırlar. Üniversite Cadı Kazanı, s. 8.

¹⁰⁴ Üniversite Cadı Kazanı, s. 8.

¹⁰⁵ Üniversite Cadı Kazanı, s. 19.

¹⁰⁶ Ü. Cadı Kazanı, s. 20/ dipnot 88.

2.5.2. Savaş Sonrasında “Demokrasi” Rüzgârları

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Batıdaki totaliter rejimler (Almanya, İtalya, Japonya) yıkılmış ve ekonomik ve siyasal liberalleşme dalgası başlamıştır. Öte yandan tüm dünyada sosyalizmin iyice saygınlık kazandığı, demokratik hareketlerin, işçi hareketlerinin güçlendiği bir döneme girilir. Onsekiz Avrupa ülkesinde seçimlerde komünist partiler ya da onların üyesi olduğu koalisyonlar parlamentolardaki üyeliklerin dörtte birini alırlar. Avrupa’da istikamet sola doğrudur.¹⁰⁷ Bu gelişmelerin Batıdaki siyasi iklime her zaman tepki veren Türkiye’yi etkilememesi mümkün değildir.¹⁰⁸

Gerek iç politikanın ihtiyaçlarının gerekse uluslararası politik yaşamın zorlaması ile Türkiye’de çok partili hayata geçilir. Savaş yıllarında cumhuriyetin kurucu ittifakı olan asker ve sivil aydınlar ile tüccarlar, işadamları ve toprak ağaları arasında 1930’lu yılların sonunda başlayan çatışma artar. Savaş koşulları nedeniyle asker ve sivil bürokratların yönetimdeki ağırlığının daha baskın hale gelmesi, devletin çeşitli kanunlar aracılığıyla sermaye üzerindeki müdahalesinin yoğunlaşması, tüccar, işadamları ve toprak ağalarının CHP’den iyice uzaklaşmasına yol açar.¹⁰⁹ Savaştan demokrasi bloğunun zaferle çıkmasının ardından da İnönü, Türkiye’nin bir muhalefet partisine ihtiyaç duyduğuna kanaat getirir ve Demokrat Parti danışıklı dövüş ile kurulur. Üstelik öngörülenin üstünde bir performans gösterir ve CHP’nin bürokratik ve katı yönetiminden, savaş yıllarının sefalet koşullarından bıkmış toplumsal sınıf ve kategorileri iktidara karşı birleştirir ve “46 ruhu” denilen özgürlük hareketinin¹¹⁰ önderliğine ve siyasal örgütüne dönüşür.

Meclisteki Çiftçiye Topraklandırma Kanunu¹¹¹ görüşmeleri esnasında iyice açığa çıkan CHP içindeki muhalefetin iki ismi Adnan Menderes ve Fuat Köprülü’nün Tan ve

¹⁰⁷ Berkes, Siyasi Partiler..., s. 222.

¹⁰⁸ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945–1980)*, Çev: Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayınları, 1996, s.23.

¹⁰⁹ Ahmad, a.g.e., s.23.

¹¹⁰ Timur, *Türkiye’de Çok Partili...*, s.152.

¹¹¹ Berkes, bu kanunun Nazi kanunlarından alınma olduğunu; kanunun amacı olan “köylü ocağı yapma” fikrinin Hitler’in “erbhoff”larından ve yarının düzeninin efendisi olacak Cermen ırkının sağlam bir köylü sınıfı üzerine dayandırılması fikrinden esinlendiğini belirtir. U.Yıllar, s. 245–246. Timur ise ÇTK’nın asıl olarak küçük burjuva kökenli bürokratların savaş döneminde iktidardaki ağırlıklarının artmasının bir sonucu olarak vergi politikasına ve fiyat politikasına direnerek zenginleşen “muhtekir çiftçiye” karşı bir iktidar savaşını hamlesi olduğunu belirtir. Timur, T. Devrimi... s. 196–208.

Vatan gazetelerinde yazmaya başlamaları¹¹² solcu aydınların bunları burjuva demokratik devriminin tamamlanmasında kurulacak geniş cephe için işbirliği yapılabilecek politikacılar olarak görmelerinde etkili olur.¹¹³ TKP'nin antifaşist cephe fikri de böyle bir ittifaktan geçmektedir. Muhalefet cephesinin kilit isimleri (ileri hattakiler, N.B.) Celal Bayar, Fevzi Çakmak, Tevfik Rüştü Aras, Adnan Menderes, Zekeriya Sertel, Sabiha Sertel, Cami Baykurt'tur.¹¹⁴ İleri hattın gerisinde profesyonel politikada bulunmayan, "saf aydın türünden kişilerin oluşturduğu" bir hat vardır.¹¹⁵ Bunların arasında Niyazi ve Mediha Berkes, Pertev Naili Boratav, Behice Boran ve Adnan Cemgil de bulunur. Onların gerisinde de Milli Şef hükümetlerinden huzursuzluk duyan halk. Oluşum halindeki demokratik muhalefet cephesi yayın organı olarak "Görüşler"¹¹⁶ dergisini çıkarır. Ancak Bayar ve Aras daha sonra ittifaktan ayrılır. Zekeriya Sertel bu ittifaktan "*DP'yi nasıl kurduk?*" diyecek kadar umutlanmıştır.¹¹⁷ Ancak Tan Matbaası baskınının ardından bu ittifak dağılır. Berkes, Milli Şeflik rejiminin karşısına çıkacak gibi gözüken sol liberal cephenin küçük bir hamle ile dağılabilecek kadar güçsüz olduğunun bu olayla görüldüğünü belirtir.¹¹⁸

Berkes de '46 ruhuna dâhil olan aydınlardandır. Hatta Demokrat Parti'nin kuruluşu öncesinde, 1945'te, ABD'den tanıdığı Fuat Çobanoğlu'nun Menderes'in kendisiyle görüşmek istediğini bildirmesi üzerine görüşmeye gider. Menderes kendisini, hakkında bilgi edinmek ve Sertel gibi düşünüp düşünmediğini tartmak için çağırmıştır. Bir de çeşitli isimler hakkında bilgi toplayarak parti kadrolarını oluşturmaya katkıda

¹¹² Ahmad, a.g.e., s. 26.

¹¹³ Üniversite Cadı Kazanı, s. 15.

¹¹⁴ Berkes, U. Yıllar, s. 350. Berkes, Milli Şef'in Bayar ve Menderes'le değil asıl olarak bu muhalefet cephesindeki isimlerle çatıştığını ve onları yok etmekle işe başladığını söyler. Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkisinin sürdürülmesini isteyen Aras, Tan gazetesi çevresinde muhalefet cephesinin oluşması için çaba gösterir. Ancak Milli Şef oluş halindeki cephenin gerek bütününe, gerekse bireylerine yönelik saldırılarda bulunur. Birbiri ile uzlaşmaz olan bu kişiler arasındaki ilintiyi pamuk ipliği ile kuran İnönü'nün emniyet ajanıdır.

¹¹⁵ Berkes, U. Yıllar, s. 350.

¹¹⁶ Derginin çıkarılması Aras'ın öncülüğünde Bayar, Menderes, Köprülü, Serteller ve Baykurt'un katılımı ile olur. Boratav, Boran, Sabahattin Ali, Aziz Nesin, Niyazi Berkes'in de isimleri vardır ilk sayısında. Ancak Berkes, isminin kendi bilgisi dışında yazıldığını ifade eder. Buna karşın derginin çıkacağından haberdardır. U. Yıllar, s. 354. Bazı yayın organlarında Görüşler'in "G" sinin orak çekici andırdığı ve bu nedenle derginin komünist olduğu yönünde yazılar çıkar. Dönemin DTCF Dekanı Enver Ziya Karal da "umumi şekli ve mizanpajıyla" Görüşler dergisini öğretim üyelerinin yazabileceği bir dergi telakki etmediğini MEB'e bildirir. Üniversite Cadı Kazanı, s.17/ 78. dipnot.

¹¹⁷ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000, s. 251-265. Berkes'e göre muhalefetin en çok zarar gören ismi Z. Sertel'dir. Sertel, Milli Şef'in yalnız yıkma değil, insanın kişiliğini de bozma gücünün başarısının sembolüdür ona göre. "Onun kadar kafası Marksizm'e, komünizme yatamayacak kişi görmedim" dediği Sertel'i devrimci sanarak ona kızan solcu aydınların Sertel'e haksızlık ettiklerini, onun Milli Şef'in kıvılcığına boyama taktığının sonucu olarak böyle algılandığını belirtir. Sertel, Bayar ve Menderes'in demokrasi önderi olduğuna iyice inanmıştır. U. Yıllar, s. 351.

¹¹⁸ Berkes, U. Yıllar, s.355-356. Görüşler'in ilk sayısında adları geçen öğretim üyeleri bakanlık emrine alır. Bakanlık emrine alındıkları süreçte Berkes de Siyasi Partiler isimli kitabını yazar.

bulunmasını sağlamak amacıyla. Ancak görüşmede bulunan Fuat Köprülü¹¹⁹ fırsat vermediği için ne Berkes, ne Menderes isteklerini ifade edebilir.¹²⁰ Berkes'in bir başka görüşmesi de Demokrat Parti'nin önderlerinden olan Fevzi Çakmak'la olur. Kardeşi Enver Berkes'in patronunun ısrarı üzerine görüştüğü Çakmak'ın söylediği sözler¹²¹ üzerine büyük bir hayal kırıklığı yaşar. DP'nin getireceği demokrasi rüzgârlarına inanan solcular ve aydınlar olarak inançlarının temelsizliğini bu görüşme sonrasında kavrar.

"Bu mareşal eskileri, bu particilik küskünleri ile bu yalana inanan sol önderlerimizle ülkeye demokrasi geleceğine inanmıştık. ...Umut bağladığımız adamların hiçbirinde gerçekleştirmek istedikleri iş için dayanacakları toplum temeli yoktu. Bizler ayakları toplumdaki kesik aydınlardık. ... Bu büyük kişiye hem yobazların hem solcuların hem ırkçıların bağlılık duyması göstermiyor mu ki, [mareşal] hiçbir ideolojik yönü olmayan bir zattı." ¹²²

İthal edilen "demokrasi" hem çoğunlukla ABD patentlidir hem de ağırlığını giderek artıran soğuk savaşın izlerini taşır.¹²³ Bu sebeple İnönü, demokratik muhalefet cephesini dağıtmak ve sindirmek için bir "kızıl" kampanyası başlatır ülke içinde.

2.5.3. Türkiye'de Soğuk Savaş Provaları

Gerek üniversitede gerekse üniversite dışında yaptıkları çalışmalar DTCF'deki bu öğretim üyesi kadrosunun ve onların koruyucusu olduğu düşünülen DTCF Dekanı Şevket Aziz Kansu ile MEB Hasan Ali Yücel'in hedef haline gelmesine yol açar. 1943'te Almanya'nın Stalingrad'da yenilgiye uğramasıyla gerek Türkiye hükümeti gerekse ülke içindeki ırkçılar zor duruma düşerler. Alttan alta kazanmasını umdukları Almanya'nın yenilmeye başlaması üzerine Türkiye yönetenleri Sovyetler Birliği'ne de yaklaşmadıkları için ortada kalırlar. Bundan sonraki süreçte ABD başta olmak üzere Batılı ülkelere yaslanma çabası iç politikaya egemen hale gelir. Amerikalılara memlekette faşizm ve komünizm akımları olmadığını kanıtlamak, hükümetin bunları

¹¹⁹ Berkes, öğrencilik yıllarından beri tanıdığı Fuat Köprülü'den pek hazzetmez. Onun politik çıkarlar uğruna bilim insanlığını ayaklar altına alan biri olduğunu düşünür. Türk Tarih Tezini benimsemediği halde bir anda Atatürk'ün yanında yer aldığını, böylece üniversite reformundan etkilenmediğini; aslında Atatürk karşıtı olduğunu; DP'nin kuruluşunda yer alarak bu dönemden de başarıyla çıktığını belirtir. Berkes, U. Yıllar, s. 103-169-324.

¹²⁰ Berkes, U. Yıllar, s. 324-325.

¹²¹ F. Çakmak, Berkes'e sinirli bir sesle "Onların o altı okları yok mu? Onları birer birer kırıp g...tlerine sokacağım." der. U. Yıllar, s. 360.

¹²² Berkes, U. Yıllar, s. 361.

¹²³ Cüneyt Akalın, Soğuk Savaş ABD ve Türkiye-1: Olaylar ve Belgeler (1945-1952), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, s. 214.

ezmeye muktedir olduğunu göstermek ve Amerikan kredilerini artırmak için Sabiha Sertel'e göre İnönü'nün onayıyla bir dizi olay gerçekleştirilir.¹²⁴ Tan ve La Turquie gazetelerinin matbaalarının yıkılması, Yeni Dünya Gazetesi'nin, Sosyalist Parti'nin, Türkiye Sosyalist Köylü-Emekçi Partisi'nin kapatılmaları, İnsan Haklarını Koruma Cemiyeti'nin dağıtılması, Hasan Ali Yücel'in istifaya zorlanması ve DTCF tasfiyesi bu kapsamdaki gelişmelerdir.

İnönü, Nihal Atsız-Sabahattin Ali arasındaki hakaret davasını fırsat bilerek Türkiye'nin ırkçılığa karşı olduğunu göstermek için Irkçılık-Turancılık olayını düzenler.¹²⁵ Berkes, bu olayın Milli Şef'i aşırı solcusundan aşırı sağcısına kadar tüm aydınlar nezdinde akladığını, H. Ali Yücel'i açıktan faşist saldırıların hedefi haline getirdiğini ve sonrasında antikomünist histerinin yaratılmasının önünü açtığını belirtir.¹²⁶ Hasan Ali Yücel'in "Reşat Şemsettin Sirer'in kalemleri" (N.B.) Kenan Öner aleyhine açtığı hakaret davası, komünizm aleyhtarlığı için kurulmuş bir mizansen biçiminde geçer. Bu davada DTCF hocaları da dâhil olmak üzere pek çok kişi komünistlikle itham edilir.

Ankara Üniversitesi'nde yapılan bir konferans dizisinde Boratav'ın konuşmasından önce ülkücü gençlerin olay çıkarmasını bahane eden Milli Eğitim Bakanı Sirer, DTCF'deki gelişmeleri incelemeye alır.¹²⁷ Olayları soruşturmak üzere kurulan komisyon Berkes, Boratav ve Boran'ı "sanık" olarak dinler.¹²⁸ Ancak yargılanmayı gerektirecek bir delil olmadığına kanaat getirir. Bunun üzerine Sirer, konuyu meclise taşır ve mecliste DTCF öğretim üyeleri aleyhinde şiddetli tartışmalar

¹²⁴ Sabiha Sertel, *Roman Gibi: 1919–1950 Anılar*, İstanbul: Cem Yay. 1978, s. 362–363.

¹²⁵ Berkes, U. Yıllar, s.282. Atsız çeşitli iddialarda bulunur ve Sabahattin Ali ile P. Naili Boratav'ı komünistlikle suçlar. S. Ali'nin açtığı hakaret davası üzerine Turancılar gösteriler yaparlar. Bu hükümetin Turancıları tasfiyesi ve onları hapse göndermesi için bir vesile olur. Berkes, bu olayı Turancı siyaset güden hükümetin kendini temize çıkarmak için suçu başkalarının omzuna yüklemesi olarak değerlendirir. Aynı dönemde TKP'ye yönelik bir operasyonda Muzaffer Ş. Başoğlu, Boratav'ın kardeşleri ve DTCF öğrencileri tutuklanır. Ü. Cadı Kazanı, s. 12. TKP eski üyesi Prof. Sadrettin Celal Antel'in görevinden alınır. Ersin Aslıtürk, Sertan Batur "Sakıncalı Psikoloji, <http://www.geocities.com/tfpsikoloji/batur/04.htm>, erişim: 02.05.2006.

¹²⁶ Berkes, U. Yıllar, s. 289–290. Başoğlu ve Boran hakkında iddia edildiği gibi TKP ile ilişkileri olduğuna dair somut bir kanıt yoktur. Mihri Belli, Behice Boran ile Chicago'dan tanıdığı Berkes aracılığıyla tanışır. Belli, onlar hakkında "Aradığım insanlar bunlar değildi" değerlendirmesini yapar. Ü. Cadı Kazanı, s.12/58.dipnot.

¹²⁷ Berkes, U. Yıllar, s. 401.

¹²⁸ Başoğlu o sırada ABD'de olduğu için bu üçlüye dâhil olmaktan kurtulur. 1944'te TKP tevkifatında tutuklanan Başoğlu, 4 aylık tutukluluğunun ardından Amerika'daki arkadaşları ve hocaları Hadley Cantril, Leonard Doob, Gardner Murphy ve Gordon Allport'un da desteğiyle hapishaneden çıkar. (Aslıtürk, Batur, a.g.m.). Amerikan hükümetinin de desteğiyle 1 yıllık izinle bu ülkeye gider. Ancak orada yabancı uyruklu biri ile evlendiği için yasal olarak DTCF'deki görevinden istifa etmiş sayılır. Kendisi bunu bilmediği gibi ülkeye dönmeye de karardır. Hatta 1947'de uçak biletini bile ayırttığı bir zamanda kendisinin istifa etmiş sayıldığı haberini öğrenince dönmekten vazgeçer. Üniversite Cadı Kazanı, s.14 / dipnot 64.

yaşanır. DTCF Senatosu “komünist hocalar” aleyhine bir şey yapmamakla suçlanır. Bunun üzerine Berkes’in “özerk üniversitenin köle senatosu” olarak nitelediği fakülte senatosu iki hukukçu üyesinin¹²⁹ yokluğunda toplanır ve hocaları üniversiteden uzaklaştırma kararı verir. Bu süreçte basında çıkan haberler ve bizzat hükümet tarafından organize edilen gençlik eylemleri ile tansiyon iyice yükseltilir.¹³⁰ Ancak Üniversitelerarası Kurul¹³¹ üniversiteden uzaklaştırmayı gerektirecek bir suçun oluşmadığına karar vererek, senatonun kararını iptal eder. Buna rağmen DTCF Dekanı Enver Ziya Karal’ın öncülüğündeki fakülte komisyonu hocaların derslerinin tatiline karar verir.¹³² 1948’den 1950’ye kadar süren iki yıllık yargılanma döneminin¹³³ ardından beraat ederler.¹³⁴ Buna karşın TBMM, üç profesörle birlikte pek çok üniversite hocasının kadrosunu kaldırdığı için üniversiteden uzaklaştırılırlar.¹³⁵

¹²⁹ Prof. Ernst Hirsch ve Prof. Esat Arsebük, senatonun üniversiteden uzaklaştırma kararını protesto etmek için senatodan istifa ederler. Berkes, U. Yıllar, s. 406.

¹³⁰ Üniversitede 67 öğrenci hocalar aleyhine imza toplayıp gazetelerde açık ilan biçiminde yayınlatırlar. Buna karşın olarak da aralarında Enver Gökçe, Vecihi Timuroğlu, Mübeccel Belik (Kıray) gibi isimlerin bulunduğu 107 öğrenci imza toplar. Ü. Cadı Kazanı, s. 9. Behçet Kemal Çağlar’ın öncülüğünde CHP’li gençlerin katıldığı komünizm karşıtı gösteriler düzenlenir. Bunların birinde Emniyet Müdürü ile valinin eşliğinde gençler DTCF’yi basarlar ve komünistlikle suçladıkları A.Ü. Rektörü Şevket Aziz Kansu’yu istifaya zorlarlar. Ardından antifaşist bir dernek olan Türkiye Gençlik Derneği’nin binasını yağmalarlar. Berkes, U. Yıllar, s.428–433.

¹³¹ MEB R. Şemsettin Sirer Başkanlığındaki kurulun üyeleri İ.Ü. Rektörü Siddık Sami Onar, Prof. Hıfzı Veldet Velidedoğlu, Dr. Tefvik Sağlam, Prof. Ömer Celal Sarç, Prof. Fahir Yeniçay’dır. İlk toplantıda Sirer, profesörlerin çıkarılması kararının onaylanmasını ister. Ancak kurulun diğer üyeleri gerekli tahkikatın yapılmasının ardından karar vermek niyetindedirler. Bunun üzerine Sirer, kurul üyelerini Başbakan Hasan Saka’nın huzuruna çağırır ve talebini orada yineler. Başbakan da bu talebe destek verir. Kurul üyeleri, üniversitelerin özerk olduğunu ve vicdanlarına aykırı bir karara imza atamayacaklarını bildirerek Başbakanın talebini de reddederler. Kurulun kendisine güveni olmadığı gerekçesiyle Sirer, sonraki toplantılara katılmaz. Berkes, U. Yıllar, s. 439–446.

¹³² Üniversite Cadı Kazanı, s. 24; Berkes, U. Yıllar, s. 454.

¹³³ Yargılanma sürecinde lehte ve aleyhte dönemin önde gelen siyasetçilerinin, öğretim üyelerinin, gazetecilerinin olduğu iki yüzden fazla tanık dinlenir. Aleyhte tanıklık edenler arasında Hamdi Atademir, Suut Kemal Yetkin, Melahat Özgü gibi hocalar; lehte tanıklık edenler arasında ise Prof. Ernest Hirsch, Güzin Dino, Azra Erhat, Nezihe Araz gibi isimler vardır. Ü. Cadı Kazanı, s.125. Berkes’in Sosyoloji Nazariyeleri dersinde kaynak olarak kullandığı Komünist Manifesto ile ilgili ders notları Melahat Özgü aracılığıyla bir öğrenciden alınarak müdüriyete verilir ve aleyhine delil olarak kullanılır. Ü. Cadı Kazanı, s.15 / dipnot 145. Boratav’ın savunmasında söylediği sözler ise örnek alınacak türdendir. “ Benim davam, bugün söylemek istediğim şeyleri söylemesem de şu veya bu şekilde sona erer. (...) Fakat memleketimin fikir tarihinde buna benzer davalar yine çıkabilir. Eğer o zaman da üniversite talebeleri veya üniversiteyi bitirmiş, memleketin ilim ve irfan müesseselerinde vazife almış genç adam ve yaşlı başlı muhterem insanlar bugünkü gibi içlerindeki hakikati söylemekten doğacak tehlikelerin korkusuyla ürpererek mahkeme huzuruna çıkarlarsa ve bunun vebalinin bir yanı da benim boynuma düşecektir ve ben bir üniversite hocası olmak haysiyetiyle memleketime karşı en mukaddes vazifemi yapmamış, bildiğim hakikati söylememiş olmanın azabını duyacağım”. Ü. Cadı Kazanı, s.49.

¹³⁴ Berkes, U. Yıllar, s. 479. Başlangıçta Danıştay, yargılamaya gerek görmez. Ancak Sirer, tüm Danıştay Genel Kurulu üyelerini ziyaret ederek yargılamanın gereğini anlatır ve Danıştay oy çoğunluğu ile bu kararı verir. Bir Danıştay üyesine göre yargılamaya gerektirecek kayda değer deliller yoktur. Dava, “öğrencileri Türk inkılabının ilkelerine göre yetiştirme ödevini” ihmalinden açılır. Ancak bu suç da sabit görülmez.

¹³⁵ Meclisteki yasa görüşmeleri esnasında sadece Adnan Adıvar ve Sadık Aldoğan yasanın üniversite özerkliğine aykırı olduğu gerekçesiyle düzenlemeye karşı çıkarlar. Fahri Kurtuluş, Hulusi Oral, Suut Kemal Yetkin, Tahsin Banguoğlu, Behçet Kemal Çağlar, Reşit Tarakçıoğlu gibi isimler ise yasa lehinde konuşurlar. Berkes, Boratav, Boran’la birlikte DTCF’deki çoğu Alman olan 25 öğretim üyesinin de kadroları lağvedilir ve üniversiteden uzaklaştırılırlar. Aslında yapılan işlem anayasaya aykırıdır. Üniversite Cadı Kazanı, s. 27. Yabancı öğretim üyeleri arasında Benno Lansberger, Wolfram Eberhard, Gudenbock, Walter Ruben, Herbert Melzig gibi isimler vardır. Üniversite Cadı Kazanı, s. 197.

Yargılanma sürecindeki dikkat çekici gelişmelerden birisi de Milli Şef İnönü'nün Özel Kalem Müdürü'nün Berkes'le görüşüp kendisine ülkeden kaçmasını salık vermesidir.¹³⁶ Bunun üzerine Berkes, Boran ve Boratav ile görüşür ve birilerinin kendilerinin kaçmasını istediğine kanaat getirirler. Ancak böyle bir ihtimali seçenek olarak bile akıllarına getirmezler. Bu görüşmenin üzerinden çok geçmeden de Sabahattin Ali'nin ölüm haberini alan Berkes'in tüyleri ürperir.

“Unutulan Yıllar”ın Berkes açısından iki önemi vardır: Birincisi savaş sonrasında itibaren Türkiye, yeniden uydulaşma politikasına döner. Bu kez ABD uyduculuğu egemendir.¹³⁷ İkincisi, dönemin ırkçı-Turancı, komünizm düşmanı ideolojisinin sonucunda, bu atmosferi yaratmanın hem bir yolu hem de bir sonucu olarak Berkes, Boratav ve Boran üniversiteden uzaklaştırılırlar.

“Biz o zaman Truman Doktrini denen işin arkasındaki gerçek öyküyü bilmediğimizden Sirer, Sadi Irmak ve Fahri Kurtuluş gibi İngilizce bilmeyen zatların ‘Biz de Amerika’da yaptıkları gibi yapalım, tahkik heyetleri kurarak bunları atalım’ yollu yüksek fikirlerinin nereden geldiğini bilmiyorduk. ... Bu kitabı yazarken başvurduğum İngilizce yapıtlarla aradaki paralelliği gördükçe hayretler içinde kalıyorum. Bilmediğim tek yan, iki ülkedeki ‘gizli’ örgüt arasında nasıl bir işbirliği olduğu.”¹³⁸

Yaşananları Berkes, Türk halkının ve ülkesinin yeni bir boyunduruk içine sokulmasına mal olan savaşın ancak bir parçacığı olarak nitelerken; trajedinin daha büyüğü olan köy enstitülerinin kapatılması ya da “manda”laşma işlerinin yanında kendilerinin üniversiteden uzaklaştırılmasının önemsiz kaldığını belirtir.¹³⁹ Ancak bu değerlendirmeler Berkes'in yıllar sonra ulaştığı sonuçlardır. O dönemde böylesi bir kavrayışı yoktur ve esasen İnönü'yü de demagogilerin hedefi olarak görmüştür.¹⁴⁰

¹³⁶ Berkes, U. Yıllar, s. 462-463.

¹³⁷ Berkes, U. Yıllar, s. 479.

¹³⁸ Berkes, U. Yıllar, s. 442.

¹³⁹ Berkes, U. Yıllar, s. 476.

¹⁴⁰ Berkes, U. Yıllar, s. 480. Berkes, kadroların lağvına mecliste karşı çıkan Adnan Adıvar'ın kendisine söylediği şu sözlerin kapsamını ancak 70 yaşına geldiğinde kavradığını belirtir: “Şu yanıbaşımızdaki devle uğraşıldığı müddetçe bu memlekette ne demokrasi olur ne de özgürlük. Demagoglar boyuna onu vesile ederek bu iki davanın güdücüsü olanları kolaylıkla lekeleyeceklerdir. Bir zamanlar Mustafa Kemal bu devletle iyi ilişkiler kurmayı başarmıştı. İsmet bu işi yüzüne gözüne bulaştırdı.”

DTCF'den kadrosuz kalarak ayrılmak zorunda kalan Berkes'e Amerika'ya gidip orada bilimsel çalışmalarını sürdürmesi öğütlenir.¹⁴¹ 1950'ler, soğuk savaş nedeniyle Türkiye ile ilişkilere yeniden ilginin başladığı yıllardır. Aynı zamanda Türkiye demokrasisi, Batılı gözlemcilerin o sıralar "İslami canlanma", "İslamın yeniden güçlenmesi" olarak tanımladıkları ve CHP'nin militan sekülerizmine karşı bir tepki olarak gördükleri büyük bir değişimi yaşamaktadır. Bu faktörler Niyazi Berkes gibi bir akademik geçmişe sahip sosyologu Amerikan üniversitelerindeki Türkiye araştırmaları programları, Ortadoğu ve Yakındoğu çalışmaları enstitüleri için istenilir hale getirebilirdi. Özellikle de doktorasını Amerika'da yapması nedeniyle Amerikan sistemine aşinalığı göz önünde bulundurulursa... Fakat Amerika'daki antikomünist histeri ve farklı düşünenlere karşı yürütülen yıldırma kampanyası koşullarında Berkes'in Amerikan üniversitelerinde kadro bulabilme olasılığı yoktur. Böylece Niyazi Berkes, ABD'den davet almasına rağmen gidemediği için 1952 yılında McGill Üniversitesi'nde çalışmaya başlar.¹⁴²

Üniversiteden uzaklaştırılma Berkes'in yaşamında her açıdan önemli bir kırılma noktasıdır. Berkes, bu olayı zamanla bir nimet gibi görmeye alıştığını, DTCF'de *"çürümekten kurtulduğunu ve özgürlüğüne kavuştuğunu, zulümlere uğramış nice kişilerin çektiklerini çekmediği için utanç bile duyduğunu"* belirtir.¹⁴³

2.6. KANADA'DA "POLİTİK SÜRGÜN" LÜK

Kanada'daki McGill Üniversitesi İslami Araştırmalar Enstitüsü'ne "İslamolog" olarak kabul edilen Berkes, emekli oluncaya dek yaşamını bu ülkede sürdürmek

¹⁴¹ Ahmad's Introduction, Berkes, Development of Secularism in Turkey, s.xxiv.

¹⁴² Ahmad'ın 'Demokrasi Sürecinde Türkiye' kitabının Türkçe çevirisinde Boratav'ın Kanada'ya, Berkes'in Fransa'ya gittiği biçiminde yanlış bilgi verilir. Ahmad, a.g.e., s. 43/ dipnot 70. Berkes'in Kanada'ya giderken vize alması da kolay olmaz. Zahide Gökberk'e yazdığı mektupta şunları anlatır: Kanada'ya gideceği zaman bir türlü vize verilmemesi üzerine Emniyet Umum Müdürü olan Kemal Aygün'e çıkar, kendisine niye vize verilmediğini sorar ve bunun üzerine gelen kabarık polis dosyasının kendisinininki olduğunu öğrenir. En üstteki evrak, Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün Kanada Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı ve Berkes'in gideceği üniversiteye kendisinin komünist olduğunun bildirilmesini istediği bir mektuptur. Aygün, bu belgelerin hepsinin işe yaramaz olduğunu, Köprülü'nün mektubunu da göndertmeyeceğini söyler. Bir süre sonra Berkes, vize alır. Zahide Gökberk'in Rusen Sezer'e anlattığı ve Berkes'e hiç anlatılmayan öykü ise şöyledir: Macit Gökberk DP'nin güçlü adamlarından Samed Ağaoğlu'na Berkes'e niçin vize verilmediğini sorar. O da kendisinin komünist olduğunu ve yurtdışında devlet aleyhine çalışabileceğini söyler. Gökberk, Berkes'in böyle biri olmadığında ısrar edince Ağaoğlu kendisinin kefaleti halinde vize verileceğini bildirir. Gökberk de kefil olunca vize verilir. U. Yıllar, s. 462'deki dipnot.

¹⁴³ Berkes, U. Yıllar, s. 481.

zorunda kalır. “Komünist” ve Doğulu bir bilim insanı olarak soğuk savaşın belirgin olarak yaşandığı Batılı bir ülkede bilimsel çalışmalarını yürütmesinin düşüncesine önemli etkileri olur. Buna rağmen Berkes, Batıdaki akademik yaşamın hep kıyısında kendisinin deyimiyle “politik bir sürgün” olarak yaşar.

2.6.1. Kanada’da Soğuk Savaş Yılları

Berkes’in yurtdışında bulunduğu akademik, siyasal ve sosyal ortama baktığımızda 2. Dünya Savaşı sonrasında ekonomik ve politik olarak ABD’nin etkisinde kalmış bir Kanada görürüz. Hatta askeri alanda ve uluslararası ilişkiler açısından Kanada birebir Amerika’yı yansıtır.¹⁴⁴

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından ABD’nin muazzam güçlenmesi ve Truman Doktrini ile tırmandırılan soğuk savaş ortamı, ilk etapta Kuzey Amerika ülkelerinde demokrasinin, düşünce özgürlüğünün baskı altına alınmasına neden olur. Soğuk savaş yıllarındaki politik baskı, bilim insanlarına sadece bireysel olarak zarar vermez, bundan da öte yaratılan korku atmosferi bilim insanlarının kişisel risk içerip içermediğine bakmaksızın politik aktivizmin her türüsüne şüpheyle bakmasına yol açar. Bu da bilim insanlarının politik rollerini ve bilimsel politikaların belirlenmesindeki olanaklarını daraltır.¹⁴⁵ FBI başta olmak üzere devletin güvenlik birimlerinin baskıları sonucunda bilim insanları kamusal yaklaşımdan vazgeçerler. Ulusal güvenlik devleti anlayışına mesafeli durmalarını sağlayan alternatif politik etkileri feda ederler. Farklı fikirleri ciddi bir biçimde tartışma yöntemini, soğuk savaşın yerel ekonomik politika ve uluslar arası ilişkiler alanındaki varsayımları ile değiştirirler. Soğuk savaş döneminde sol düşünce ise liberalizmin fakirleşmiş bir biçimi olarak belirir.

Soğuk savaşta etkili olabilmek amacıyla ABD’de sosyal bilimler alanına başta siyaset bilimi olmak üzere ciddi bir yatırım yapılır. Bu da sosyal bilimler alanında savaş sonrasında ele alınması gereken konuların ve yöntemlerin bu ülkede belirlenmesine yol

¹⁴⁴ Alvin Finkel, *Our Lives: Canada After 1945*,

http://www.quasar.ualberta.ca/css/Css_35_4/BRcanada_after_1945.htm, 10.02.2006.

¹⁴⁵ Jessica Wang, *American Science in a Age of Anxiety: Scientists, Anticommunism & The Cold War*, Chapel Hill, NC, USA: University of North Carolina Press, 1999, s. 305.

açar.¹⁴⁶ Amerikan Siyaset Bilimi Derneği'nin yirmi beş yıl başkanlığını yapmış olan James Pollock 1950 yılında yaptığı bir konuşmada soğuk savaşta ABD'nin etkili olabilmesini ve bunu sürdürebilmesini sağlamak için sosyal bilimcileri göreve çağırır. İçinde bulunulan dönemi "savaşla tehdit eden barışın alacakaranlığı" olarak tanımlayarak büyük bir savunma hazırlığı için ABD'nin politikalarının kritik noktalarını tartışmaya, devletin buna uygun yapılanabilmesi için de bilim insanlarını yöneticilere yol göstermeye davet eder. Sosyal bilimlerin önceliklerinin de devletin ihtiyaçlarına göre belirlenmesi gerektiğinin altını çizer.¹⁴⁷ Bu amaç için siyaset bilimcilerin diğer sosyal bilimlerden (sosyoloji, antropoloji, psikoloji vb.) yararlanmayı bilmesi gerektiğini de belirtir.

Amerika'daki bu bilimsel iklim müttefik Kanada'yı da sarmakta gecikmez. Kanada'da savaş öncesinde önem verilmeyen sosyal, siyasal ve ekonomik bilimler savaş sonrasında ciddi bir atılım gösterir. Bununla birlikte sosyal bilimler iki farklı kaynaktan beslenir. Anglofon sosyal bilimciler Amerikan sosyal bilimlerinden güçlü bir şekilde etkilenir. Özellikle 1950'lerden sonra açılan kadroların önemli bir bölümü Amerika'dan gelen sosyal bilimcilerle doldurulur.¹⁴⁸ Aynı dönemde Amerika'da doğan "davranışsal devrim" Kanada da siyaset bilimini öncelikli ve prestijli hale getirir.

1960'lardan sonra daha belirgin olmak üzere Frankofon sosyal bilimcilerde ise Avrupa etkisi, sosyal bilimlerde de Marksizmin etkisi belirgindir. Berkes'in çalıştığı McGill Üniversitesi'nin bulunduğu eyalet olan Quebec'in temel özelliği Kanada'nın Frankofon nüfusun en çok olduğu eyaleti olmasıdır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu eyalette sosyal bilimlerde yeni açılan kadrolar Quebecililerle ve doktora Fransa'da yapmış akademisyenlerle doldurulur. Sosyal bilimlerdeki bu gelişme Quebec'teki "sessiz devrim"¹⁴⁹ olarak adlandırılan ve bir dizi köklü reformun yapıldığı bir dönemle çakışır. Quebec'teki ulusçuluğun gelişmesi ve Quebec'in anayasal geleceğinin -Kanada

¹⁴⁶ Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın*, 2.bs., İstanbul: Metis Yay, 1998, s.38.

¹⁴⁷ James K. Pollock, "The Primacy of Politics", *The American Political Science Review*, V: 45, No:1, March 1951, s.1-17.

¹⁴⁸ Historica Foundation of Canada, "Political Science in Canada", *The Canadian Encyclopedia* 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1SEC644096>, erişim: 15.10.2005. Örneğin 1960'ların sonunda Kanadalı siyaset bilimcilerin yarısı dışardan gelenlerden oluşmaktaydı.

¹⁴⁹ Rene Durocher, *Quiet Revolution* <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1ARTA0006619>, internet erişimi: 12.12. 2005. Sağlık, sigorta, eğitim ve çalışma yaşamı ile ilgili, sosyal devlet anlayışını yerleştiren kapsamlı düzenlemeler yapılır. Bazı özel işletmeler kamulaştırılır.

ile birlik olup olmayacağının- tartışılması nedenlerinden dolayı başta siyaset bilimciler olmak üzere, sosyal bilimciler de Anglofon meslektaşlarından daha politiktirler. 1940'lı yıllar ile 1960'lı yıllar arasında gerek Kanada'da gerekse Amerikan Sosyolojisinde Weberyen teori etkilidir. Ancak 1960'lardan sonra Frankofon Kanada'da durum değişir ve Marksist teori üstün konuma gelir. Kanada'da Anglofon ve Frankofon sosyal bilimciler ayrı kurumlar halinde örgütlenmiş durumdadırlar ve farklı bilimsel yayın organları çıkarırlar.¹⁵⁰

Quebec'te 1959 yılına kadar iktidarda olan Liberallerin en belirgin yönü soğuk savaş dönemindeki sağcılıkları ve antikomünistlikleridir.¹⁵¹ 1960'larda Fransız ulusçuluğunun artması ve öğrenci hareketlerinin etkisi ile eyaletteki politik atmosfer daha özgürlükçü bir yapıya bürünür. Kilise ile iş dünyası arasındaki işbirliğinin siyasal ve ekonomik yaşama etkisi de azalır. 1960'lardan sonra eğitimin yaygınlaşması ve kilisenin eğitim alanındaki etkilerinin sınırlanması konusunda da köklü adımlar atılır.¹⁵²

2.6.2. McGill Üniversitesi'nde Akademik Ortam

McGill Üniversitesi, 1821 yılında kürk tüccarı olan İskoçya kökenli James McGill'in yaptığı bağışlarla dini cemaat okulu olarak kurulur¹⁵³; ancak 1843 yılında genişleyerek McGill Üniversitesi adını alır ve dini cemaatten bağımsız hale gelir. Üniversite, eyalet üniversite ağına tabi olmasına rağmen önemli ölçüde özgür olduğu için eğitim ve araştırma konusundaki geleneksel kalitesini koruyabilmiştir.¹⁵⁴

Üniversite, Anglofon geleneğinden gelir. 1960'lı yıllara kadar muhafazakâr ve demokratik olmayan bir yönetimi vardır. Üniversitenin 1939'dan 1962'ye kadar rektörlüğünü yapan Anglofon F. Cyril James, iş ve ticaret yaşamından akademisyenlik

¹⁵⁰ Historica Foundation of Canada, Political Science in Canada.

¹⁵¹ Historica Foundation of Canada, "Québec/ Government and Politics – Politics", *The Canadian Encyclopedia* 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1SEC801627>, 12.12. 2005.

¹⁵² Historica Foundation of Canada, "Quebec / Education", *The Canadian Encyclopedia* 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=J1SEC812690>, 15.10. 2005.

¹⁵³ Stanley Gordon, "McGill, James", *The Canadian Encyclopedia* 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1ARTA0004902>, 15.10. 2005.

¹⁵⁴ B. Stanley, "McGill University Frost" *The Canadian Encyclopedia* 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1ARTA0004903>, 15.10.2005.

kariyerine geçiş yapan biridir ve üniversite ilgili kararlarda senato üyelerinin bile görüşlerine değer vermez.¹⁵⁵ Üniversite özellikle savaş sonrasında iş çevrelerinden büyük bağışlar alır ve bu sayede de araştırma sahaları, özellikle kültürel alan çalışmaları genişler. Savaş sonrasında üniversitenin beşeri bilimler ve hukuk alanlarına önemli miktarda bağış getiren Stephen Leacock'ın ırkçı ve muhafazakâr biri¹⁵⁶ olması bağışların niteliğine dair bir gösterge olabilir. McGill Üniversitesi'nin eğitim dili kuruluşundan itibaren İngilizce iken, 1960'lı yıllarda Fransız kökenli Kanadalıların milliyetçilik hareketi sonucunda Fransızca da eğitim dili olarak kabul edilir.¹⁵⁷

Berkes'in çalışma alanını oluşturan din bilimleri alanındaki araştırmalar Kanada'da çok farklı dinler üzerine yapılır. Bunda Kanada'nın çok kültürlü ve çok dinli bir yapıya sahip olması etkilidir. Ancak yine de din araştırmalarında egemen konumda olan Hristiyanlıktır. 1960'lara kadar Kanada'da üniversitelerde, kolejlerde ve okullarda dinin önemli bir yeri vardır. Pek çok üniversite, dini okulları klerikalizm, entellektüelizm karşıtlığı, din değiştirmeye karşı çıkmak adına destekler. Fakat 1960'lardan sonra dinsel ibadet ile dinle ilgili akademik araştırmalar arasına bir ayırım konur. Dinle ilgili bölümler sanat fakültelerine bağlanır ve mezheplerle bağı kesilir. Böylece dinle ilgili çalışmalar birer entelektüel disiplin haline gelirler.¹⁵⁸

Mcgill Üniversitesi İslam Araştırmaları Enstitüsü ise Wilfred Cantwell Smith isimli Kanada'da dinle ilgili çalışmalar yapan biri olarak göze çarpan bir Presbiteryen papaz ve İslam uzmanı tarafından 1951'de kurulur. Enstitünün amacı akademik alanda dinler arası diyalogu güçlendirmektir. Smith, geleneksel Hristiyan teolojisindeki

¹⁵⁵ P.B. WAITE, The Man in the Ivory Tower: F. Cyril James of McGill.(kitap eleştirisi (Published in Canadian Historical Review - Volume 73, Number 1 March 1992, <http://www.utpjournals.com/product/chr/731/ivory27.html> 22.12.2005)

¹⁵⁶Historica Foundation of Canada, "Lynch, Gerald, Leacock, Stephan", The Canadian Encyclopedia 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1ARTA0004585> 15.10.2005. McGill Üniversitesi'nin muhafazakâr yapısı hakkında biraz bilgi verebilmek için 1903- 1936 yılları arasında ekonomik ve politik bilimler bölümünün başkanlığını yapmış olan Stephen Leacock'un özelliklerini aktarmak yeterli sanırım. Kendisi hakkında Kanada Ansiklopedisi şu özellikleri sıralıyor: "ırkçı, anti-feminist, döneminde oldukça yaygınlaşmış olan materyalizm ve bireycilik karşı savaş açmış biri". Leacock aynı zamanda aktif bir Muhafazakar Parti üyesi ve partinin seçim kampanyalarında propaganda materyallerin yazarlığını üstleniyor.

¹⁵⁷ McGill Üniversitesi, www.mcgill.ca , 15.10.2005.

¹⁵⁸Historica Foundation of Canada, "Religion/ Other Religions", The Canadian Encyclopedia 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1SEC786362>, 15.10.2005.

tekelciliğe karşı çıkan ve bunun ahlaken yanlış olduğunu, diğer dinlerin düşüncesine önem vermediğini savunan biridir.¹⁵⁹

2.6.3. Berkes'in Kanada'daki Çalışmaları

Mcgill Üniversitesi'ne önce misafir öğretim üyesi olarak kabul edilen Berkes, 1956'dan sonra sürekli öğretim üyesi kadrosuna geçer. İslami Araştırmalar Enstitüsü'nde çalışmalarını bir "İslamolog" olarak sürdürür. Bu bilimsel kimliğe uyum sağlayabilmek için çok çalışır. Çalışkan bir kişiliğe, yeni fikirlere ve yöntemlere açık meraklı bir zihne ve kökleri çocukluğunda atılan İslama dönük bir ilgiye sahip olduğu için bunu başarabilir.¹⁶⁰

Eğitim ve bilim açısından alanında oldukça saygın bir üne sahip olmasına rağmen Batılı akademik dünyada ikinci planda kalan Mcgill Üniversitesi İslami Araştırmalar Enstitüsü'nün üyesi olan bilim insanları da ikincil önemde kalırlar. Genellikle ünlerini sağlamak ya da kanıtlamak için Amerika'da bir üniversitede görev yapmak durumunda kalırlar.¹⁶¹ Berkes ise böyle bir yönetime başvurmaz, bu nedenle de hep ikinci planda, Batıdaki akademik yaşamın kıyısında kalır. Periyodik konferanslarda ya da akademik yayınlarda konumunun ve saygınlığının gerektirdiği boyutta yer almaz. Kendisine düzenli olarak çeşitli Ortadoğu çalışmaları merkezlerinde tebliğ sunması için davet getirecek akademik ağların hiçbirine katılmadığı gibi dergilere ya da kitaplara da katkıda bulunmaz.¹⁶² Berkes, zamanının ve enerjisinin çoğunu öğrencilerini yetiştirmeye ayıran, zamanının büyük bölümünü öğrencilerin içinde geçiren doğal bir öğretmendir.

¹⁵⁹Historica Foundation of Canada, "Religion/ Religious Studies in English Canada", *The Canadian Encyclopedia* 2005, (<http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1SEC786367>), 15.10.2005.

¹⁶⁰ Ahmad's introduction, Berkes, *Development of Secularism...*, s. xxv.

¹⁶¹ Ahmad's introduction, Berkes, *Development of Secularism...*, s. xxv. Wilfred C. Smith ve Fazlur Rahman bu yolu seçmişlerdir. Smith, 1964'te Harvard Üniversitesi'nin Dünya Dinleri Çalışmaları Merkezi'nin başkanlığını yapar.

¹⁶² Ahmad, Berkes'in Harvard Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Merkezi'nde 1955 ve 1969 yıllarında yaptığı iki sunuşu dinleme imkanı bulur. Berkes'le son karşılaşması, 1973'te Chicago'da Türkiye Cumhuriyeti'nin 50. kuruluş yıldönümü vesilesiyle yapılan bir konferansta olur. Burada, Berkes'le uzun süre sohbet etme olanağı bulur; onun sayesinde Türkiye'nin bazı problemleri üzerine kendisinin yıllarca okuyarak elde ettiğinden daha iyi bir kavrayış edinir. Ahmad's introducing, Berkes, *Development of Secularism...*, s. xxix.

1959 yılında McGill Üniversitesi'nde öğretim üyesi iken bir yıllığına misafir öğretim üyesi olarak Hindistan'daki Aligarh Üniversitesi'ne gider. Bu süreçte (1958–1959) Pakistan, Japonya ve Endonezya'ya geziler düzenleyerek izlenimlerini kardeşi Enver Berkes'e yazdığı mektuplarda dile getirir. Bu mektuplar daha sonra kitap olarak yayınlanır.¹⁶³

Kanada'da bir "politik sürgün" olarak yaşadığını belirten Berkes, Türkiye'ye dönme çabalarını 1971 yılına kadar devam ettirir.¹⁶⁴ İtibarının iade edilmesi için en küçük bir işe bile razıdır, ama bu itibar iadesi gerçekleşmez.¹⁶⁵ 1971 muhtırasının ardından zulmedici bir rejimin altında yaşamama düşüncesi, Türkiye'ye dönme fikrini terk etmesine yol açar.

1975'te kurumunca kendisine 'emeritus profesör' ünvanı verilir ve aynı yıl kendi isteğiyle emekli olur.¹⁶⁶ Emekli olurken arkadaşları, meslektaşları ve öğrencileri kendisine ithaf olunan bir kitap çıkarırlar.¹⁶⁷ Ancak Berkes çalışma alanındaki en önemli kurumlar olan Kuzey Amerika Ortadoğu Araştırmaları Kurumu (MESA) ve Türkiye Araştırmaları Kurumu tarafından herhangi bir biçimde onurlandırılmaz.¹⁶⁸

Daha sonra İngiltere'ye yerleşir. Cambridge Üniversitesi'nin kendisine Caius College'de onursal bir pozisyon önermesi üzerine Cambridge'e taşınmaya hazırlanırken, bir profesörün itirazı üzerine teklif geri alınır.¹⁶⁹ Berkes, 18 Aralık 1988'deki vefatına değin çalışmalarını bu ülkede sürdürür.

¹⁶³ Niyazi Berkes, *Asya Mektupları: Gezi, İzlenimler, Eleştiriler*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1976. Kitabın girişinde (s.6) Berkes şunları söyler: "Asya ülkelerinin iyiliklerini, kalkınmalarını istediğim için bir Atatürk kuşağı çocuğu olarak yer yer isyan ettiğim ağır eleştirilerde yönelttiğim olmuştur. Asya'nın sessiz milyonlarının içine düşürüldüğü sefaleti çok kez emperyalist gözlemciler dışarı vurmaz. Ben onu benimsemedim. ... Kafamda bilgisizlikten gelen, mantık yoluyla doğru sandığım bir inanç vardı. Biz batının sömürgesi olmamıştık ama onu kendi kafalarımıza göre uygulamaya kalktığımız için o medeniyetin usullerini yüzümüze gözümüze bulaştırdık diyordum. Hâlbuki buralara o medeniyetin insanları gelmişler. Bunları o medeniyetin idaresi altına sokmuşlar. Eh, o zaman bizim şikâyet ettiğimiz kötü, yanlış usullerin burada olmaması gerek dedim. Pakistan da bu inancımın yanlışlığını görmüş ve bunu Müslümanlığa bağlamıştım. Hindistan'da ise tam hayal kırıklığı yaşadım."

¹⁶⁴ Berkes, U. Yıllar, s. 11. 1965 yılında eşi Fay Kirby, Çeşme'den bir ev satın alır ve birlikte yaşamaları için hazır hale getirmeye çalışır. Ancak 1965 yılında Berkes'i İzmir'deki bir bombalama olayının sorumlusu olarak gösteren iddialar üzerine planı hayata geçiremezler.

¹⁶⁵ Macit Gökberk ile Söyleşi.

¹⁶⁶ Berkes, U. Yıllar, s. 81.

¹⁶⁷ *Essays on Islamic Civilization*, Edited by Donald P. Little, Presented to Niyazi Berkes, Leiden: E.J. Brill, 1976.

¹⁶⁸ Ahmad's introduction, Berkes, *Development of ...*, s. xxxi-xxxii.

¹⁶⁹ Ahmad's introduction, Berkes, *Development of ...*, s. xxxi.

III. ESERLERİ VE DÜŞÜN YAPISI

Niyazi Berkes, başta kendi uzmanlık alanı sosyoloji olmak üzere tarih, siyaset bilimi, ekonomi, felsefe, folklor, edebiyat gibi pek çok bilim dalı ile ilgili konularda eserler vermiş, disiplinler arası bir bilim insanıdır. Gökberk bu özelliğini sosyoloji ve psikolojiyi de içeren bir felsefe eğitimi almasına, felsefeciliği ile ansiklopedistliği iç içe geçmiş bir bilim insanı olmasına bağlar.¹⁷⁰ Eserlerinde de bu özelliğine uygun olarak pek çok konu üzerinde durur. Bilimsel konularda teorik sorunsallarla uğraştığı kadar güncel politikayla da yakından ilgilidir. Feroz Ahmad onun hakkında şöyle bir değerlendirme yapar.

“Makalelerinin bazıları yeni ufuklar açan, memnuniyet ve yararlılıkla okunmaya devam edilen bir nitelikteydiler. O aynı zamanda Ziya Gökalp ve Türk milliyetçiliği, sektörlerle sorunlu, Osmanlı İmparatorluğu ve cumhuriyet döneminde Türk romanı ve edebiyatındaki gelişmeler, İslamdaki ahlaki ve sosyal uygulama, dini ve laik kurumlarla karşılaştırma gibi çeşitli konularda uzmanlıkla yazabilen çok yönlü biriydi. ... Türkiye, İslam dünyası, sosyal ve beşeri bilimler konusunda ansiklopedik bilgiye sahip biriydi.”¹⁷¹

“Unutulan Yıllar” kitabında yayınlanan bibliyografyasına göre Berkes, 17 kitap, 65 makale ve 38 kitap tanıtımı yazmıştır.¹⁷² Ayrıca bu bibliyografyada belirtilmeyen kitap çevirileri mevcuttur.¹⁷³ Çok sayıda dergi ve gazetede makaleleri yayınlanmıştır. Berkes, Batıdaki akademik dünya ile bütünleşememiş, çalışmalarını da çoğunlukla Türkçe olarak yapmıştır. Bu nedenle de çalışmalarının önemli bir bölümünün yurtdışında yayınlanması mümkün olmamıştır. Örneğin 1954–1964 yılları arasında yaptığı 14 incelemenin sekizi Türkçe olduğu için Almanya’da yayınlanan *Orient* isimli dergide yer almış; diğer altısı ise *International Journal*, *Middle Eastern Journal*, *Muslim World*, *Journal of Religion*, *Middle Eastern Affairs*, *Pacific Affairs* gibi dergilerde yayınlanmıştır.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Macit Gökberk ile Söyleşi.

¹⁷¹ Ahmad’s introduction, Berkes, *Development of Secularism...*, s.xxviii

¹⁷² Berkes, U. Yıllar, s. 503–507.

¹⁷³ Aristoteles, *Politika*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941. Eflatun, *Sokrates’in Müdafası*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1946. Harold J. Laski, *Demokrasi ve Sosyalizm*, İstanbul: Yurt ve Dünya Yayınları, 1944. Karl Marx, *Yahudi Meselesi*, Ankara: Sol Yayınları, 1968. Sigmund Freud, *Totem ve Tabu*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1971.

¹⁷⁴ Ahmad’s introduction, Berkes, *Development of Secularism...*, s. xxxiv.

Berkes'in bazı eserleri dünyada ve Türkiye'de bilim dünyasında dikkatleri üzerine çeker. "Türkiye İktisat Tarihi" isimli iki ciltlik Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve siyasal düzenini, kapitalizme geçemeyişinin nedenlerini ele aldığı çalışması Osmanlı iktisat tarihine geniş okur kitlelerinin o zamana kadar duymadıkları konuları dâhil ettiği gibi 1970'lerde yaşayan bir kuşağa Osmanlı iktisat tarihini öğrenme merakı ve zevki aşılar.¹⁷⁵ Ziya Gökalp'ın eserlerini İngilizce bilim literatürüne kazandıran da Berkes'tir.¹⁷⁶ Yön Dergisi'nde yayınlanan makaleleri ise sonradan kitaplaştırılır. Ekümeniklik sorununa ilişkin Yön Dergisi'nde yazdığı yazılar da ekümeniklik tartışmalarının yeniden gündeme gelmesi ile geçtiğimiz yıllarda kitaplaştırılarak yeniden yayınlanır.¹⁷⁷

Berkes'in en çok bilenen eseri yurtdışında yayınlanan ve "ona Türkiye sınırları dışında ün kazandıran büyük yapıtı"¹⁷⁸ "Development of Secularism in Turkey"dir. Bu kitap Kuzey Amerika'da ilgili derslerin bütün okuma listelerinde yer alır.¹⁷⁹ Ahmad, kitabın modern Türkiye üzerine yazılmış en önemli eserlerden biri olduğunun altını çizer. Kitabın politik ve dinsel değişiklikler kadar ekonomik ve teknik değişimler arasındaki karmaşık ilişkileri dikkate alan yaklaşımını önemser. Bu çalışmanın en önemli özelliklerinden biri de İngiltere-Osmanlı Devleti arasındaki 1838 Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı tarihinde yarattığı etkiyi ve Osmanlının dünya ekonomisine entegrasyonunu sağlamasını açıklamasıdır. Ahmad'a göre "Berkes'ten sonra bu antlaşma bilim insanlarınca daha fazla görmezden gelinemedi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi üzerine yapılan tarih çalışmalarının çoğunda köşetaşı oldu"¹⁸⁰

"Development of Secularism in Turkey", Türkiye'de "Türkiye'de Çağdaşlaşma" başlığıyla yayınlanır. Bu kitap, Yapı Kredi Yayınları'nın 1998 yılında yaptırdığı bir anket sonucunda "Cumhuriyetin 75 yılına mührünü vuran 75 kitap"tan biri olarak

¹⁷⁵ Şevket Pamuk, "Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi", *Toplum ve Bilim*, No: 45, 1998, s. 15-17.

¹⁷⁶ *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*, Translated and Edited by Niyazi Berkes, London and New York: Allen and Unwin and Colombia University Press, 1959.

¹⁷⁷ N. Berkes, *Patrikhane ve Ekümeniklik*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002.

¹⁷⁸ Ahmad's introduction, Berkes, *Development of Secularism...*, s. xxxvii. Bu eser, McGill Üniversitesi tarafından 1500 adet 18. yy Osmanlı kilim desenlerinin olduğu bir ciltle kaplatılarak özel olarak basılır. 1998'e kadar kitabın yeni baskısı yapılmaz ve kitap koleksiyoncularının talep ettiği bir kitap haline gelir.

¹⁷⁹ Ahmad's introduction, Berkes, *Development of Secularism...*, s. xxxvii.

¹⁸⁰ Ahmad's introduction, Berkes, *Development of Secularism...* s. xxxvii.

seçilir.¹⁸¹ Macit Gökberk ise bu eseri, Niyazi Berkes'in bilimsel ve dünya görüşünün temel eseri olarak niteler.¹⁸² Eser, Berkes'in ifadesine göre yurtdışında yayınlanan çalışmasının çevirisidir.¹⁸³ Ancak her iki çalışma karşılaştırıldığında görebileceğimiz biçimde kurgudaki, giriş ve sonuç bölümünde eserin eksenine ve bulgularına ilişkin yapılan tespitlerdeki farklılıklar, eserin bölüm başlıklarındaki değişiklikler ve dolayısıyla içerikte meydana gelen değişiklikler, alıntı ve atıf farklılıkları Fikret Berkes'in (N.B.'nin oğlu) de dediği gibi bu çalışmaların iki ayrı kitap olarak değerlendirilmesini gerektirir.¹⁸⁴ Örneğin İngilizce eserde Berkes ana eksenini sekülerizmin gelişimi ve buna hizmet eden Batılılaşma hareketleri olarak tarif ederken, Türkçe çalışmada eksenini çağdaşlaşma olarak ele alır, Batılılaşma kavramını sık kullanmaktan kaçınır. "Development of Secularism in Turkey" kitabında bulunan din ile ilgili değerlendirmelerin ağırlığını bazı eklemelerle ve vurgu farklılıkları ile azaltmaya çalışır. İlk eserde Kemalizm'in Batılılaşma hedefini ön plana çıkarıp bunu başlık olarak kullanırken, ikincisinde bundan kaçınır ve asıl olarak Kemalizm'in devrimcilik niteliğine ağırlık verir.

Berkes'in düşünsel üretimleri incelendiğinde yurtdışında ve İngilizce olarak yayınladığı eserlerle Türkiye'de ve Türkçe olarak yayınlanan eserleri arasında yaklaşım ve değerlendirme farklılıkları karşımıza çıkar. Yurtdışında yayınladığı çalışmalarında Oryantalizmin ve Batının egemen bilim anlayışının etkileri, bu etki doğrultusunda da kültüralist yaklaşım ön plandadır. Bu çerçevede Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecini de din, dil, hukuk, eğitim kurumları temelinde inceler. Türkiye'deki çalışmalarında ise az gelişmiş bir ülke olan Türkiye'nin sorunlarına çözüm üretme çabası, bu çabanın ideolojik çerçevesini Kemalizm ve Marksizm'de arama ve ekonomik sorunları daha merkeze koyan bir yaklaşımı vardır. Birinci grup eserlerinde Türkiye, Batının katkılarıyla modernleşen bir ülke iken, ikinci grup eserlerinde Türkiye, Mustafa Kemal dönemi dışında "Batı uydusu" olmuş bir ülkedir.

Berkes'in eserlerindeki bu yaklaşım farklılıklarının nedenlerini tahmin etmek zor değildir. Kendisi, "komünistlik"le suçlanarak ülkesini terk etmek zorunda bırakılmış

¹⁸¹ Yapı Kredi Yayınları, "75 Yılda 75 Kitap", Kitap-lık, No: 34, 1998, s. 204-205 arasındaki ek.

¹⁸² Macit Gökberk ile Söyleşi.

¹⁸³ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 13.

¹⁸⁴ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 8.

bir aydındır ve hakkında gittiği ülkeye bilgi verilmesi de muhtemeldir. Böyle bir kimlikle Soğuk Savaş yıllarında antikomünist histerinin güçlü olduğu, düşünce özgürlüğünün olmadığı bir ülkede bilimsel çalışmalarını sürdürmek durumunda kalmıştır. İslami Araştırmalar Enstitüsü'nde çalışması da bilimsel yaklaşımının ve çalışma alanı önceliklerinin çalıştığı kuruma göre belirlenmesine yol açar. Tüm bunlara rağmen Berkes, batıdaki egemen bilimsel ortam ile bütünleşememiştir. Türkiye'de yazmasının olanaklı olduğu 1960 yılında sonra Türkiye sorunları üzerine Türkçe yazmaya ağırlık vermiş; Yön Dergisi'nde yazdığı makaleler ile Türkiye sol hareketini etkileyen düşün adamlarından biri olmuştur. Tüm bu etkenler/ gelişmeler de düşüncesinde epistemolojik kopukluklar oluşmasına yol açmıştır. Eğer Berkes, Başoğlu gibi Batıdaki bilim dünyası ile uyum sağlayıp, Türkiye'den ayrıldıktan sonra Türkiye ile hiç ilgilenmesiydi bu kopuklukları yaşamayacaktı ya da biz gözlemleme olanağı bulamayacaktık.

Berkes, yaşamı boyunca Türkiye'nin ve Türkiye halkının sorunlarını konu edinmiş ve kendi olanakları ölçüsünde çözümün bir parçası olmaya çalışmıştır. Bilimsel toplantılarda da tek tutkusu ülkesinin ve halkının sorunları olur.¹⁸⁵ *"Sosyolojinin esas görevlerinden biri umumi değişmelerin genel kanunlarını bulmaktır."*¹⁸⁶ diyen ve sosyal değişmeyi merkeze alan bir bilimsel yaklaşıma sahip olan Berkes, Ahmad'a göre bununla da yetinmemiştir. *"1960 sonrası dönemdeki Türkçe yazılarını okuyan biri Berkes'in sadece Türk toplumunu anlamaya çalışmadığı, aynı zamanda onun değişmesine yardım etmeye çalıştığı izlenimini edinir."*¹⁸⁷ biçiminde yorumlar Berkes'in düşünsel serüvenini.

Berkes'in düşün yapısının oluşumunda Kemalizmin ve Marksizmin belirgin bir rolü vardır. Bir cumhuriyet çocuğu olarak Mustafa Kemal'e hayrandır ve görüşlerinin ana çizgilerini çizerken onun düşünceleri esin kaynağı olur. Bununla beraber Kadrocuların Kemalizmi reforme etmeye çalışan düşüncelerinin de onlarla genç yaşta tanışan Berkes üzerinde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Halkevinde ve ABD'deki

¹⁸⁵ Berkes, U. Yıllar, s. 481.

¹⁸⁶ Berkes, Bazı Ankara Köyleri Üzerine Araştırma, s. 9.

¹⁸⁷ Ahmad's introduction, Berkes, Development of Secularism..., s. xxx.

doktora yıllarında tanıştığı¹⁸⁸ Marksizmin etkileri ise daha çok DTCF dönemindeki çalışmalarında görülebilir. Buna karşın Yön Hareketi kapsamında Kemalizmi ilerici bir temelde yeniden yorumlarken de Marx'ın düşüncelerinin izlerini sürmek mümkündür. McGill Üniversitesi'nde çalışmaya başladıktan sonra ise düşün sisteminde oryantalizmin etkilerini ve dinle ilgili problematiklerin öne çıkmasını gözlemleyebiliriz.

Şimdi Berkes'in düşün yapısını, kurucu/etkileyici unsurları olan Oryantalizm, din, Kemalizm ve Marksizm'in başlıkları altında inceleyebiliriz.

¹⁸⁸ Berkes, anılarında bu dönemde Marx'ın eserlerini (Komünist Manifesto hariç) okuduğuna dair bilgi vermez. Ancak halkevi kitaplığını oluştururken SSCB'den hediye gelen kitapları okumuş olması muhtemeldir.

3.1. BERKES VE ORYANTALİZM

Akademisyenlik yaşamının büyük bölümünü Kanada’da geçiren Berkes’in çalışmalarında içinde bulunduğu bilim çevresinin, Batıdaki egemen ideolojinin ve bunun bilimsel alana yansımasının ve Oryantalizmin kültüralist yaklaşımının etkileri görülebilir. Bununla birlikte yer yer Edward Said’in Oryantalizm tanımına ve eleştirisine denk düşen değerlendirmeleri de olur. Bu bölümde Berkes’in bu tarzdaki etkilenmelerini ele alırken, aynı zamanda Doğu-Batı kavramlarının düşün yapısındaki yerini ve bu kavramları nasıl tanımladığını inceleyeceğiz.

Ama öncelikle son yıllarda çokça tartışılan ve farklı anlamlar verilen Oryantalizm (Doğubilim) kavramının tanımını kendi çalışmamız açısından netleştirelim. Yaygın bir kullanımla “*Doğulu zevk ve yaşam biçimi ve bu yaşam biçimini bilimsel olarak inceleme*”¹⁸⁹ olarak tanımlanan Oryantalizm Batının, doğu ülkelerinin dinleri, dilleri, ırkları, gelenekleri, yaşam biçimleri vb. üzerine ürettiği bilgi ve belge birikiminden oluşur. Bu anlamıyla oryantalizm disiplini Batı’nın kapitalistleşme-sanayileşme süreci içinde ortaya çıkan bir ilgi, düşünce ve duygu alanıdır. İki yüz yılı aşkın bir süre boyunca Batı, bu konuda sayısız eser üretmiş; hem kendi politikasını hem de etki altına aldığı doğulu kültürlerdeki politikayı bu yolla etkilemiştir.

3.1.1. Oryantalizmin Kültüralist Yaklaşımının İzleri

Batı’da Oryantalizm, bilindiği üzere çalışma konularını ağırlıklı olarak toplumsal yapının kültürel unsurları ile sınırlar. Kısmen bu yüzden, kısmen de son yıllarda yöneltilen eleştirilerin sözcüğe küçültücü bir anlam yüklemesi nedeniyle günümüzde Batılı ülkelerde Oryantalizm yerini daha çok “mukayeseli kültür çalışmaları” ya da “alan araştırmaları” gibi kavramalara bırakmıştır. Batı, egemen söylem çerçevesinde iki yüzyıldır bu disiplinler aracılığı ile doğu toplumlarının yaşama biçimlerini ve din, dil, ırk, hukuk, eğitim ve gelenekler gibi kültürel yapılarını inceleyerek açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda ekonomik ve siyasal yapılar tali

¹⁸⁹ Taner Timur, “Oryantalizm(ler) Tartışması”, *Toplumsal Tarih*, No: 119, Kasım 2003, s. 64–69.

inceleme konuları olarak kültürel yapıya ve gelenekler etkileri ölçüsünde inceleme konusu edinilir. Özellikle Batılı kapitalizmi ile kurulan ekonomik ilişkilerin gerçek niteliği konu edinilmekten kaçınılır. Bu nedenle de Doğu ülkelerinin geri kalmışlığı dinleriyle, ırksal özellikleriyle ya da gelenekleri ile açıklanır. Bu önyargılı yaklaşımı özellikle 18. ve 19. yy’larda egemen Batı düşüncesinde sık sık karşımıza çıkan “Doğulu despotizm”, “Doğuda geleneğin hâkimiyeti”, “Doğulunun tembelliği”, “Doğuda dinin belirleyiciliği”, “Müslüman toplumlarda laikliğin olamayacağı” şeklindeki tezlerde görebiliriz. Modern Oryantalizm ise Weber’in yetke türlerine ilişkin “ideal tip”lerini, özellikle de geleneksel yetkeyi, Doğu için toptancı bir yaklaşımla kullanır.¹⁹⁰

Ancak doğruya yönelik bu önyargılı yaklaşımın sadece Oryantalizm disiplinine özgü ya da Oryantalistlerin tümü için geçerli olduğunu söyleyemeyiz. Bu konuda en ağır eleştirileri getiren E. Said’in bile (J. Berque, M. Rofinson vb gibi) bazı istisnalardan söz ettiğini biliyoruz. Bu önyargılı yaklaşımın üretilmesinde Batıdaki egemen ideolojinin bilimsel alandaki etkilerinin de fazlasıyla payı vardır. Dolayısıyla farklı bilim alanlarında da (etnoloji, antropoloji, tarih, iktisat vb.) benzer yargılarla karşılaşılabilir. Bu doğrultuda Batının egemen güçleri kendi üniversitelerinde ya da mahallinde kurdukları üniversitelerde az gelişmiş dünya elitlerine çoğu kez kapitalist dünyanın kendi yapısal sorunları bağlamında geliştirdiği “bilimler”i öğretmektedirler.¹⁹¹ Bununla birlikte Batının egemen ideolojisine yine batının içinden pek çok eleştiri yapıldığını da unutmamak gerekir.

DTCF’de geçirdiği yıllar dışında bilimsel yaşamının önemli bir bölümünü yurtdışında geçirmek zorunda kalan Berkes’in yurtdışındaki çalışmalarında Oryantalizmin kültüralist yaklaşımının izlerini görmek mümkündür. Başta din olmak üzere dil, hukuk, eğitim gibi kültür öğelerini çalışma konusu edinir; Osmanlı ve Türk “çağdaşlaşma” tarihini bu yönleriyle analiz eder. Ekonomik gelişmelere daha geri planda ve ikinci öğeler olarak yer verir. Berkes’in kültüralist yaklaşımında yurtdışındaki mesleki kariyerini “İslam araştırmacısı” olarak sürdürmesinin de rolü vardır şüphesiz. Kültürel alan çalışmalarının en belirgin olarak görüldüğü eserleri “Development of Secularism in Turkey” ve “Türkiye’de Çağdaşlaşma”dır. Bu çalışmalarında Osmanlının

¹⁹⁰ Said, a.g.e., s. 351.

¹⁹¹ Timur, T., *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s. 23.

son iki yüzyılında gerçekleştirilen “çağdaşlaşma” adımlarını din-devlet kompleksini eksen olarak analiz eder. Ona göre “*Ekonomik ve toplumsal olgular düzeyindeki çağdaşlaşma süreci, ... inceleme konusu yaptığı(mız) görüş, dil, değer ve düşün düzlemindeki çağdaşlaşma sürecinin gerisinde kalır.*”¹⁹² İslam’ın yaygın olduğu ülkelerde çağdaşlaşma biçimlerini görebilmek için hukuk ve eğitim alanlarını gözleme zorunluluğu vardır. Çünkü geleneksel sistemin çözülüşü en çok ve ilk önce bu iki alanın gelenek güçlerinden kurtulmalarıyla başlar.¹⁹³ Bu savlardan hareketle Berkes, Osmanlı’nın son yüzyıllarında ve Cumhuriyet döneminde din-laiklik, hukuk, eğitim, dil ve yaşam alışkanlıkları alanında gerçekleştirilen değişiklikleri ayrıntılı bir biçimde açıklar.

Bu perspektifle Türkiye’nin “çağdaşlaşma” sürecini analiz ederken matbaanın kurulması, Galatasaray Lisesi gibi yabancı dilde eğitim yapan okulların açılması¹⁹⁴, kanun değişiklikleri, 2. Mahmut’un gerçekleştirdiği kıyafet yeniliği gibi adımlara önem verir, bu konuları ayrıntılı inceler. Matbaanın kurulmasına verdiği önemden hareketle İbrahim Müteferrika’nın yaşamı ve düşünceleri üzerine de bir makale kaleme alır.¹⁹⁵

“Türkiye’deki düşün değişiminin başlangıcı 18.yy’ın birinci yarısına değin gider. Bu dönemde matbaa girmiş, modern bilimlere karşı ilgi başlamış, siyasal ve toplumsal sorunlar üzerine yeni biçimde düşünüş başlamıştı.”¹⁹⁶

Bu kapsamda “dil çağdaşlaşması”na da özel bir anlam yükler. Dilin, din gibi güçlü bir gelenek taşıyıcısı olduğunu ve dile yabancı bir sözcüğün girmesinin geleneğin en güçlü çerçevesini değişime zorladığını belirtir. Ona göre “*Dil, ...düşüncenin gelişmesinin, uluslaşmanın, siyasal özgürlük rejimi kurulabilmesinin çimentosudur. Devletle toplum, din ile dünya, okumuş ile cahil, Doğu geleneği ile Batı ilerlemeciliği arasında geçiş yollarının açılmasının en önemli aracıdır.*”¹⁹⁷ 1850’lerden sonra düşün gelişiminin kaçınılmaz bir sonucu olarak Osmanlı Devleti’nde de anlaşıma sorunu yaşanmaya başlanmıştır ve o günden bugüne dil çağdaşlaşması sürdürülmektedir.

¹⁹² Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yay. Hz. Ahmet Kuyaş, 7.bs., İstanbul: Yapı Kredi Yay, 2004, s. 552.

¹⁹³ Niyazi Berkes, “Türk Din Toplum Bilimine Giriş”, *Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul: Adam Yay., 1984, s. 44–83.

¹⁹⁴ Berkes, T. *Çağdaşlaşma*, s. 237–243.

¹⁹⁵ N. Berkes, “Unitarianizm ve Matbaa”, *Belleken*, C: XXVI, No: 104, 1962.

¹⁹⁶ Berkes, *Modern Türkiye’de Felsefenin Kısa Tarihi*.

¹⁹⁷ Berkes, T. *Çağdaşlaşma*, s. 254.

Kültüralist yaklaşımının bir başka ürünü ise gerek Batı gerekse Osmanlı ve Türkiye modernleşmesinde din faktörüne belirleyici önemde bir rol biçmesi olarak karşımıza çıkar. Bu doğrultuda çağdaşlaşmayı da “*din ve gelenek boyunduruğundan kurtulma, dinin toplumsal yaşamın her alanındaki etkisinin yok olması*” olarak tanımlar. Ancak “*oryantalistlerin İslam’da laiklik olamayacağı*” tezini eleştirir ve Türkiye’nin geliştirdiği laikliğin de kendine özgü olduğunu savlar.¹⁹⁸ Berkes’in toplumsal değişimde dinin rolü konusundaki düşüncelerini bir sonraki bölümde ayrıntılı ele alacağımız için burada Batıdaki kapitalist gelişimi laikleşme ile açıkladığı bir paragrafı alıntılarla yetinelim.

“Batı uluslarının siyasal gelişme tarihinde modern aşamaya geliş süreciyle toplumların laikleşme olayı arasında sıkı bir ilişkinin varlığı göze çarpacak denli açıktır. Batı toplumlarının tarihini Batı dışı toplumların tarihinden ayıran en önemli fark budur. Ekonomik gelişmenin en çok görüldüğü bölgelerde laikleşmiş devletin katkısı da en çok olur. Tarih kesinlikle gösterir ki Batı uygarlığının gelişiminde devletin gelenek ve din engellerini aşarak laikleşmesi kalkınmalarda başrolü oynamıştır. Devletin dinsel kurum ve kurallarından bağımsızlaştığı ölçüde ekonomik gelişme üstünlük kazanmıştır.”¹⁹⁹

Berkes’in Osmanlı Devleti başta olmak üzere doğulu devletlerin tümünün “Doğulu despotizm” türünde olduklarını ileri sürmesi ve bu devlet türünün sadece Doğuya özgü olduğunu belirtmesi de Oryantalizmin ve Batıdaki egemen bilimsel ideolojinin etkileri arasında sayılabilir. Bu etkiye Weber’in ideal tiplerini de ekleyerek doğu devletlerinin geleneksel siyasa türünden olduğunu, devlet güçleri ile toplum arasındaki belli başlı bağın din olduğunu belirtir.²⁰⁰ (Doğulu despotizm ve Osmanlı devlet yapısına ilişkin görüşlerini Marx’la ilgili bölümde ayrıntılı ele alacağız.)

Batıdaki egemen tarih yazımı ekseninde Osmanlının son iki yüzyılında yapılan ıslahatları çağdaşlaşma yolunda atılan önemli adımlar olarak değerlendiren Berkes, bunların Türkiye’nin modernleşme sürecinin ön adımları olduğunu belirtir. 3. Selim, 2. Mahmut gibi padişahları, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi paşalarını reformcu kişiler olarak nitelendirir. Onların bütün iyi niyetli girişimlerine rağmen, reform karşıtı gericilerin, ulemanın ya da yeniçerilerin reformların hayata geçmesini engellediğini

¹⁹⁸ Niyazi Berkes, “Laiklik Rejiminde Politik Gelişme”, *Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul: Adam Yay., 1984, s. 71–80.

¹⁹⁹ Berkes, *Laiklik Rejiminde Politik Gelişme*.

²⁰⁰ Niyazi Berkes, “Türk Reform Aşamaları”, *Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul: Adam Yay., 1984, s. 64–70.

belirtir. Yani 3. Selim döneminde gönüllü bir batılılaşma hareketi başlamış ve bu sürecin önündeki engeller aşılarak Kemalist reformlara ulaşılmıştır.²⁰¹ Süreç “din devleti” görüşüne karşı “ulus devleti” görüşünün zaferi ile sonuçlanmıştır.²⁰²

Berkes’in Osmanlının son iki yüzyılını çağdaşlaşma dönemi olarak değerlendiren yaklaşımı, Batıdaki ünlü İslam tarihçilerinden Bernard Lewis’in bakış açısıyla da örtüşür. Lewis de Osmanlının son iki yüz yılını reformlar tarihi olarak görür, bu dönemde yaşanan olayları ilericiler-muhafazakârlar ikilemi içinde inceler.²⁰³ Zaten Berkes, “Development of Secularism in Turkey” kitabına yazdığı önsözde Lewis’in “Modern Türkiye’nin Doğuşu” isimli kitabının kendi çalışmasını tamamlayan eserlerden biri olduğunu belirtir.²⁰⁴

Yurtdışındaki çalışmalarında Osmanlı Devleti ve Türkiye’nin Batılı ülkeler ile ekonomik ve siyasal ilişkilerini daha geri planda ele alır. Ele aldığı yerlerde ise olayları anlatmakla yetinir. Batılıların Osmanlıların çağdaşlaşma sürecine katkılarını ön plana çıkarır. Örneğin ilk reform belgesi olarak nitelediği Takrir isimli belgenin bir Hristiyan subay ile bir Müslüman devlet adamının tartışmasını yansıttığını ifade ederek “Görüldüğü gibi ilk çağdaşlaşma düşüncesi dışarıdan hiçbir etki olmaksızın ortaya çıkmış değildir.” değerlendirmesinde bulunur.²⁰⁵

Batılı devletlerin Osmanlıya müdahalesini “pot kırma”, “düşüncesizlik”, “koz verme” olarak tanımlar. Hatta Baron de Tott, François de Volney, Ernest Renan gibi yazarların ırkçı ve aşağılayıcı düşüncelerini çeşitli nedenlerle bir ölçüde anlayışla karşılar.²⁰⁶ Örneğin Fransızların 1782’den sonra zorlayıcı bir yardım programına geçtiğini belirterek askeri eğitim, teknik yardım ve haritalama gibi konularda pek çok Fransızın Osmanlının egemenlik alanlarını ayrıntılı bir şekilde incelediğini belirtir ve devam eder:

²⁰¹ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 104.

²⁰² Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 521.

²⁰³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev: Metin Kırıatlı, 3.bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988. s. 473.

²⁰⁴ Berkes, Development of Secularism..., s., iv. Refere ettiği diğer iki eser ise Şerif Mardin’in “Genç Osmanlı Düşüncesi’nin Doğuşu” ile Robert Devereux’un “The First Ottoman Constitutional Period” dur.

²⁰⁵ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 45.

²⁰⁶ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 82–86–352.

“...Osmanlı devletinin yapamadığı bu işleri Fransızların teknik ve bilimsel yöntemlerle yaptığını gören sadrazam memnundu. Fakat bu ilerlemelerin arkasında çıkarlar yattığından şüphe edenlerin ellerine koz verecek olaylar da patlak vermekte gecikmedi. Bunların başında ... Baron de Tott’un tutumu gelir. ... Baron de Tott bu işlerde (askeri eğitim, R.Ç.) karşılaştığı kişileri son derece cahil ve aşağılık insanlar olarak görür. ... Dış yardımla kalkınma aleyhtarlarına Fransızlar da kırdıkları potlarla yardımdan geri kalmıyorlardı. Üst üste gelen bazı olaylar şüpheleri ve düşmanlıkları doğrulamakta idi. ... Fransa Hükümeti 1783’te, ... elçi olarak seçilmesi dünyada en son akla gelecek kişiyi İstanbul’a tayin kararını vermişti. Bu zat, Comte de Choiseul Gouffier’dır. ... (Kitabında) Atina ve Isparta çocuklarının bugün ‘aptal Müslümanların boyunduruğu altında yaşamakta oluşuna karşı duyduğu isyanı anlatır. ... Fransız hükümeti böyle fikirleri olan bir diplomatı İstanbul’da yaratacağı tepkiyi düşünmeksizin ... elçi olarak gönderme pervasızlığında bulundu.”²⁰⁷

Berkes, *“Türklerin Avrupa’dan kovulması fikri, 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında yaşamış olan ünlü Fransız düşünürlerin hem gericileri hem ilericileri arasında ortak görüş oldu”*²⁰⁸ diyerek bu görüşlerin oluşmasında etkili olduğunu düşündüğü Baron De Tott’un ve François De Volney’in kitaplarından örnekler verir. Bu yazarların Türkler hakkındaki *“körcesine kendilerine güvendikleri halde cehalet içinde bulunduğu”*²⁰⁹, *“Türk karakterinin temelinin derin cehalet ve özünde saçmalık olduğu”*²¹⁰ biçimindeki sözlerini aktarır. Ardından bu düşünceleri anlayışla karşılayan şöyle bir değerlendirme yapar:

“Batıda aydınlanma dönemi bilim ve akıl dönemidir. Tarih akıl ölçütleriyle anlaşılır ve yargılanırdı. Avrupa dışı ülkeler hakkında çok az bilgi vardı ve bu az bilgilerle, akıl gereklerine göre, kolaylıkla geniş genellemeler yapılırdı. ... Son 70 yıl içinde yapılmış olan ihtarlara, geleceği önceden görenlerin uyarılarına göre gidememiş bir devletin yönetimi altındaki insanlar hakkında akıl adamlarının böyle yargılar vermesini doğal görmemenin imkânı var mıdır?”²¹¹

Berkes’in Batı egemen ideolojisi ve bu bağlamdaki ön-yargılara karşı kesin bir tavır almayışını Türkiye’deki çalışmalarındaki değerlendirmeleriyle karşılaştırma yaptığımız zaman daha net gözlemleyebiliriz. Bu çalışmalarında Osmanlı Devleti’nin son dönemini “yarı sömürgeleşme” süreci olarak tanımlar. Atatürk dönemi dışındaki diğer dönemlerde de Türkiye’nin Batının peyki haline geldiğini ifade eder. Batılı

²⁰⁷ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 82–83.

²⁰⁸ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 84.

²⁰⁹ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 84.

²¹⁰ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 85.

²¹¹ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 86.

Ülkelerin azgelişmiş ülkeleri siyasi ve ekonomik açıdan smrdklerini, azgelişmiş ülkelerin emperyalizmin boyunduruğu altında geri kalmışlığa ve yoksulluğa mahkûm edildiğini ifade eder.

“Türkiye’nin modernleşmesine kendi anlamlarında yardım sağlamış olan Batı devletleri Türkiye’ye askeri ve politik anlamda muhtaç olmadıkları dönem gelince Türkiye’nin gelişmesine karşı yardım değil ilgi bile göstermezler; başka çıkarlar gerektirdiğinde Türk aleyhtarlığı yaptıkları bile görülür. Türkiye batılılaşma savaşında hiçbir Batı devletinden bu davaya yarar hiçbir yardım görmemiştir. Yapılan yardımlar Türkiye’nin batılılaşmasına değil, o batılı devletin ulusal çıkarlarına yaramıştır. Bunun bize en iyi gösteren şey Türkiye’nin Batılılaşmada en çok başarı gösterdiği zamanların batı dostu olmadığı zamanlara rastlamasıdır.”²¹²

Bu doğrultuda bir başka örnek ise Berkes’in Türkiye’deki çalışmalarında çok önem verdiği Osmanlı’nın yarı smrgeleşmesinin en bariz rneği olarak nitelendirdiği Düyun-u Umumiye ile ilgilidir. Berkes, “Development of Secularism in Turkey” kitabında Düyun-u Umumiye’nin²¹³ kurulmasına değinmezken, Türkiye’de ağdaşlaşma kitabında sadece bir paragrafta Düyun-u Umumiye’nin kuruluşu ve işleyişi ile ilgili bilgi verir.²¹⁴ Türkiye’de yayınlanan ‘İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?’ kitabında ise “Düyun-u Umumiye İmparatorluğu”²¹⁵ adını verdiği bir bölümde ayrıntılarıyla bu kurum aracılığıyla Osmanlı Devleti’nin nasıl smrldğini anlatır. 179 sayfalık kitabın 13 sayfasında²¹⁶ borçlanma siyasetine ve bunun sonuçlarına yer verir.

Berkes’in yurtdışındaki çalışmalarında Batıdaki egemen ideolojiye kesin tavır almayışına ilişkin bir başka örnek ise Türkiye’deki çalışmalarında Osmanlı’nın kşnn ve kapitalizme geçemeyişinin en önemli nedenlerinden biri olarak gösterdiği Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile ilgili olarak yazdıklarıdır. Antlaşmanın Türkler için yararlı sonuçları olabileceğini sadece bu eserinde dile getirir.

²¹² Berkes, İki Yüz Yıldır..., s. 20.

²¹³ Berkes, Development of Secularism..., s. 255.

²¹⁴ Berkes, T. ağdaşlaşma, s. 364; Development of Secularism..., s. 255.

²¹⁵ Berkes, İki Yüz Yıldır..., s. 35.

²¹⁶ Berkes, İki Yüz Yıldır..., s. 35–37, 43–53.

“İngiliz, Fransız, Hollandalı tüccarlar ve hükümetler... Türk hükümetini var olan sınırlamaları kaldırmaya ikna ettiler. ... Türklerin ulusal ekonomiyi korumak için Amerikalılar, Ruslar ve Japonların yaptığı gibi kapıları kapatmaları olasılığının önünü aldılar. ... Antlaşma serbest ticaret politikasını kurma ve kısıtlayıcı uygulamaların kaldırılmasının kabul edilmesi üzerine temellendirildi. Bu, sadece İngiliz tüccarlara yarar getirmeyecekti, aynı zamanda Türk ticaretinin büyümesini ve Türk halkının refaha kavuşmasını da getirecekti.”²¹⁷

Türkiye’deki çalışmalarında ise Oryantalizmi ve Batıdaki egemen tarih yazımını eleştiren Berkes, Osmanlı ve Türk tarihinin ekonomik yanlarının daha iyi işlenmeyeşine, birçok tarihçinin görüşlerinin temelini Avrupa tarihçilerinden almalarının neden olduğunu belirtir. Avrupalı tarihçilerin eserlerinin de çoğu zaman diplomasi tarihi ile dolu olması ve Osmanlı Devleti gibi yarı sömürge bir ülkenin tarihine önem verenin çıkmaması nedeniyle böyle bir tarih yazımı ile karşı karşıya kaldığımızı belirtir.²¹⁸

Yine Osmanlının “çağdaşlaşma” sorunlarının başında dini renginin neden olarak gösterilmesini de tenkit eder. Batılı gözlemcilerin Hristiyanlık dininden başka bir dinden olan toplumlarda yenileşmeye karşı olan her davranışı dini bir tepki olarak görme eğiliminin yanıltıcı olduğu kanısındadır. Türk aydınını da “akıl ve din aydınlanmacılığına mutlak imanı” ve Batı uygarlığının altında bunun yattığına inanması nedeniyle eleştirir. Ayrıca “İslam’ı kitaplardan öğrenen batı oryantalistlerini ve onların öğrenciliğini yapan Müslüman bilginleri”ni İslamıkta laikleştirilmiş bir alan olmayacağı kanaatlerinden dolayı yargılar.²¹⁹

Görüldüğü gibi Berkes, özellikle yurtdışındaki çalışmalarında Oryantalizmin kültüralist yaklaşımı ve İslami araştırmalar alanının gerekleri doğrultusunda din, dil, hukuk, eğitim alanlarını temel alan çalışmalar yapar, Osmanlı ve Türkiye’nin çağdaşlaşma sürecinde bunların önemine ve belirleyiciliğine dikkat çeker. Batıdaki egemen tarih yazımının etkisiyle Osmanlının son iki yüzyılını çağdaşlaşma reformlarının yapıldığı yıllar olarak ele alır. Batıdaki çalışmalarında Osmanlının ve Türkiye’nin batı ile ilişkilerini, Türkiye’deki çalışmalarında belirgin bir biçimde yaptığı

²¹⁷ Berkes, Development..., s.139.

²¹⁸ Niyazi Berkes, 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi: Osmanlı Devleti’nin Ekonomik Çöküşü, 2 Cilt, 2.bs, İstanbul: Gerçek Yayınevi, C: II, 1973, s. 8-9.

²¹⁹ Niyazi Berkes, “Toplumbilim Açısından Din- Dünya Kurumları Arasındaki İlişki Türleri”, Teokrasi ve Laiklik, İstanbul: Adam Yay., 1984, s. 11-23.

gibi sömüren-sömürülen, emperyalist ülke-azgelişmiş ülke eksenini temel alarak analiz etmez.

Batıdaki egemen tarih yazımı çerçevesinde Osmanlının son yüzyıllarındaki değişimlerini olumlayan yaklaşım yakın tarihin ürünüdür. Sevr Antlaşmasından ve Kurtuluş Savaşı'ndan sonra bir süre Batıyla yakın geçmişteki ilişkilerimizi övücü biçimde ele almaya uygun bir psikolojik ortam olmamıştır. Gerek Kemalist reformlar gerekse siyasal iktidarın sınıfsal yapısı Türkiye'yi Batıya yaklaştırmakla beraber bu dönemde Osmanlı Devleti'ni aşarak eski uygarlıklarla bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Bu yönde öne sürülen tezler terk edildikten sonra “batıcı” bir tarih yazımı egemen hale gelir. Bu konuda Tanzimatın yüzüncü yıldönümü vesilesiyle Milli Eğitim Bakanlığı'nın isteği üzerine İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerinin yazdığı kolektif eserin bir dönüm noktası olduğu söylenebilir.²²⁰ Bu eserde Tanzimata olumlu bir yaklaşım getirilirken, bu dönemin aynı zamanda Osmanlının bağımsızlığını yitirdiği ve ekonomisinin sömürgeleştiği bir dönem olduğu çelişkisine açıklık getirilmez. Dönemin iktisadi yönü ihmal edilerek Anglo Sakson emperyalizminin görüşlerini savunan tezler egemen hale gelir. Berkes de Yurt ve Dünya dergisine yazdığı eleştiri yazısında Tanzimatın yüzüncü yıldönümü vesilesiyle yazılan bu eseri olumlar.²²¹

Elbette ki Osmanlının son dönemindeki “reform”lar tüm siyasal, ekonomik ve uluslar arası ilişkilerden bağımsız düşünüldüğünde Osmanlının modernleşmesine katkıda bulunan adımlar olarak nitelenip olumlanabilir. Ancak bunlar bilimsel bir çerçevede siyasal, ekonomik ve uluslararası ilişkiler çerçevesinde değerlendirildiğinde “gerçek reformlar” olarak yorumlanamaz. Nitekim Batılı ülkelerin çıkarlarına dokunmadığı sürece, Tanzimat dönemi Osmanlı iç siyaseti, yüksek yöneticilerin nüfuz ve paylaşım kavgası olarak ortaya çıkmakta ve muhafazakâr bir görünüm kazanmaktadır. Kavgı, Batılı devletlerin çıkar kavgasıyla birleştiği takdirde Batılı ülkeler kavganın tarafı haline gelmekte ve ona “reform kavgası” rengi vermektedirler.²²²

²²⁰ Timur, Osmanlı Çalışmaları..., s. 204.

²²¹ N. Berkes, “Tanzimat Hakkında”, Yurt ve Dünya, C: I, No: 5, 1941, s. 65.

²²² Taner Timur, Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge İmparatorluğu'na, 3.bs., Ankara: İmge Y., s. 223.

3.1.2. Edward Said'in Oryantalizm Eleştirisi ve Berkes

Berkes'in bazı çalışmalarında Edward Said'in Oryantalizm isimli eseri ile örtüşen yönler bulmak mümkündür. Buna karşın bazı makalelerinde ise Doğu-Batı ayrımını yapay bir ayrım olarak nitelendirir.

Filistin asıllı Amerikalı bilim insanı Edward Said, 1978'te yayınlanan "Oryantalizm" isimli kitabında Oryantalist olarak nitelediği bilgi ve belge birikiminin oldukça geniş bir seçkisini sunar. Kitabında ayrıntılı bir Oryantalizm eleştirisi yapan Said göre "*Doğu hakkında ders veren, yazı yazan ve araştırma yapan herkes*", "*genel veya özel anlamda etnolog, sosyolog, tarihçi ve filolog da kendi bilimsel disiplinleri ile birlikte*" Oryantalisttir.²²³ Bunların amacı da Doğu'da Batı egemenliğini tesis etmektir.²²⁴ Batı, Doğu'yu aşağılayarak, geri ilan ederek onu dışlamış ve sömürgeleşmesine yol açmıştır. Dolayısıyla bugünkü Doğu'yu yaratan da Batının kendisidir.

Filistinli bir Arap olarak Batıda özellikle Amerika'da yaşamının umut kırıcı olduğunu ve kişisel tecrübelerinin kendisini bu kitabı yazmaya ittiğini söyleyen Said, Batıdaki ırkçılık ağı, kültürel kalıplar, politik emperyalizm, Arapları ve Müslümanları canavar gibi gören ideolojik ortamı umut kırıcı faktörler olarak sıralar.²²⁵ Bu duygularla yazdığı kitabında da Doğu Batı karşıtlığını eksen alır.

Said, Oryantalizm eleştirisinin sınırlarını o kadar geniş tutar ki günümüzdeki Batı egemenliğinin iktisadi ve teknolojik koşullarını, kapitalizmin tarihsel kökenlerini bilimsel bir şekilde ortaya koyan Marx'ı bile Oryantalist sayan dışlayıcı bir yaklaşıma varır.²²⁶ "*İnsanlığa karşı beslediği duygular, halkların ezilmişliği konusunda açıkça taraf tutmasına rağmen Marks'ın ekonomik analizleri oryantalist görüşlerle tam bir*

²²³ Edward W. Said, *Oryantalizm (Doğubilim): Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, Çev: Nezi Uzel, 4. bs., İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998, s. 13.

²²⁴ Said, a.g.e., s. 18.

²²⁵ Aktaran Aijaz Ahmad, *In Theory: Classes, Nations, Literatures*, London-New York: Verso, 1992, s. 161.

²²⁶ Tamer Timur, "Oryantalizm ve Emperyalizm", *Evrensel Kültür*, No: 123, 2003, s. 10-12.

beraberlik taşımaktadır."²²⁷ diyen Said, analizini sınıfsal bir perspektifle yapmayarak, sömüren/emperyalist ülkeler ile sömürülen/emperyalizmin saldırısına uğrayan ülkeler çelişkisi önplana çıkar.

Berkes'in Türkiye'deki çalışmalarında ortaya koyduğu Oryantalizm ve Batıdaki egemen bilim anlayışına yönelik eleştirileri yer yer Said'in Oryantalizm eleştirisine paralel bir çizgiye oturur. McGill Üniversitesi'nde öğrencisi olan Ruşen Sezer de Berkes'in, Said'in oryantalizm eleştirisini yıllar önce hayata geçirdiğini vurgular.²²⁸ Sezer, "...Gerek derslerinde gerekse ders dışında yaptığı konuşma ve tartışmalarının... kimi profesörler için ve öğrenciler için rahatsız edici yanı; Kuzey Amerika'da egemen olan Oryantalist gelenek ve düşünceye karşı geliştirdiği laik bakış açısıydı." der.²²⁹

Elbetteki Said'in eseri 1978 yılında yayınlandığı için Berkes'in kendisinden etkilenme ihtimali söz konusu değildir.²³⁰ Ancak gerek Berkes'in gerekse Said'in doğu-batı çelişkisi üzerine oturttukları değerlendirmeleri 1960'lı yıllarda az gelişmiş ülkelerin sömürge ve yarı sömürge bağlarından kurtulduğu, kalkınma sorunlarının tartışıldığı ve radikal çözüm önerilerinin üretildiği bir atmosferin etkileri olarak yorumlanabilir. O yıllarda az gelişmiş ülkelerde antiemperyalizmin getirdiği bir Batı karşıtlığı mevcuttur. Berkes de bu atmosferin etkisiyle o yıllarda kaleme aldığı bazı çalışmalarında "Batı" ve "Batılılaşma" kavramlarını kullanırken neredeyse "batı düşmanlığına" varan bir tutum takınır. Batıyı ve Batılıları bütüncül bir biçimde sömürgeci-emperyalist olarak görme tavrındadır.

"Avrupa düşününde, medeniyet ile Batı uygarlığı aynı şey olarak değerlendirildiği için Avrupalı olmayan her devlet ya da toplum medeniyet dışı ilan edilmiştir."²³¹

²²⁷ Said, a.g.e., s. 217.

²²⁸ Berkes, Unutulan Yıllar, s.12, (Ruşen Sezer'in önsözü).

²²⁹ Berkes, Unutulan Yıllar, s. 13, (Ruşen Sezer'in önsözü).

²³⁰ Berkes'in 1963 yılında Said'in Oryantalizm eleştirisine esin kaynağı olan Mısırlı toplumbilimci Anvar Abdel-Malek'in makalesini okumuş olma ihtimali yüksektir. Her ne kadar elimizde buna ilişkin kesin bir bilgi olmasa da McGill Üniversitesi'nin bulunduğu Quebec'in Kanada'daki Frankofon kültürün ve bilimsel düşüncenin en etkili olduğu yer olduğunu göz önünde tutarsak bu olasılık yüksektir.

²³¹ Niyazi Berkes, Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler, İstanbul: Yön Yayınları, 1965, s. 36.

“Bizde Batıcılıkla anlaşılan şey, Türk evrimini çağdaş uygarlığa uygun yönde geliştirmektir. Hâlbuki Amerika ve Avrupa’da Batıcılık Batı diplomasisine boyun eğme anlamına gelir. Batı diplomasisinden bağımsız bir batıcılık, batı dilinde Batı düşmanı kötü bir ulusçuluk demektir.”²³²

Bazı çalışmalarında ise bu yaklaşımı Said gibi Marx’ı dışlamaya kadar gider. Örneğin liberal iktisatçı, sömürgeciliğin savunucularından John S. Mill ve ırkçı düşünceleriyle bilinen Ernest Renan ile Marx’ı doğuya yaklaşımlarında neredeyse eşdeğer tutar.

“19. yy’da batıda, 18. yy’daki Türk karşıtlığının yerine, doğu halkları, özellikle Müslümanlık karşıtlığı yaygındı. Popüler yazarlar “Doğu Doğu olarak Batı Batı olarak kalacak, asla birleşmeyeceklerdir” sloganını yayarken, daha ciddileri de Doğu uluslarının geri kalışlarının çağdaş uygarlığa kendilerini uyduramayışlarının nedenleri üzerinde düşünüyorlardı. Liberal iktisatçı J.S. Mill, bunu eğitimin gelişmemesinde, halk yığınlarının bilgisizlik içinde, din ve geleneklere saplı kalışlarıyla; sosyalist iktisatçı Karl Marx, Doğu toplumlarının temelinde değişmeye karşı direnme gücü olan ekonomik bir yapının bulunuşuyla yorumluyorlardı. Fakat daha... yaygın olan bir yorumlama, Doğu uluslarının düşün yapısının altında yatan ırk ve din başkalığı üzerineydi. Bu düşünün ünlü Fransız yazarı Ernest Renan’ın “Bilim ve İslamlık” konusu üzerine verdiği bir konferansta yansıyan biçimi , ... Müslüman ülkelerinde geniş tepkilere yol açmıştı.”²³³

İlerleyen bölümlerde ele alacağımız gibi Berkes de analiz birimi olarak toplumsal sınıfları değil, emperyalist ülke- azgelişmiş ülke çelişkisini ön plana çıkarır. Dolayısıyla ağırlıklı olarak doğu-batı çelişkisini eksen alan bir yaklaşımı olması itibariyle Said’le paralel düşünceye sahiptir diyebiliriz.

Bununla birlikte Yön’de yayınlanan makalelerinin bazılarında ise doğu-batı ayrımı ve Marx’ın Batı düşüncesindeki yeri konusunda daha farklı yaklaşımlar sergiler. 1960’lı yıllarda yeniden alevlenen doğu-batı tartışmaları üzerine doğu-batı ayrımının suniliğine vurgu yapar.

“Nasıl basit ‘ırk’ kavramları ile tarihimizi kavrayamazsak, böyle basit coğrafya terimleri ile de içinde bulunduğumuz kompleks, kafa karıştırıcı bir tarih durumunu da tanımlayamayız. ... Bugünkü

²³² Berkes, İki Yüz Yıldır ..., s. 20.

²³³ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 352.

durum için ise (...) kapitalist emperyalist toplumlarla onların sömürme eğiliminde oldukları toplumlar karşılaştırması için gerçek yanını daha doğru, daha bilimsel, daha kestirme biçimde açıklamaya yeter de artar bile. Bunlar hala emperyalist Avrupalıların 'doğulu'nun milliyeti, kültürü, geleneği, geleceği, her şeyi Müslümanlıktır inancından vazgeçmemişlerdir. ... Doğuluyuz diye öğünmek ve ayrılmak yetmez. Böyle Batılıyız-Doğuluyuz gibi uydurma ikileme ayrımlar yaptıkça toplumcu hümanizma olmaz. Çünkü eğer gerçekte doğu ve batı insanlığın yüksek değerlerine bir şeyler katmışlarsa, toplumcu hümanizm uğruna bunların ahenklendirilmesi işi kinler, savaşlar ve sömürmeler tarihinin mirası olan Sen-Ben yerine Sen ile Ben'i birleştirecek yeni bir insanlık anlamı, aracı ve diyalogu yaratılması işidir."²³⁴

Marx ve Engels ile ilgili de başka çalışmalarında, Avrupa'daki Osmanlı ve Türk düşmanlığı ortamında Osmanlı Devleti'ni savunduklarını, başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinde Osmanlı Devleti ile ilgili gürültünün din bağınazlığı ve ikiyüzlülük olduğuna inandıklarını ve etkilerindeki az sayıdaki radikalle birlikte bu gürültünün dışında kaldıklarını belirtir.²³⁵

"Batı historiografisinde Hristiyan bencilliğinin yanında Avrupa'nın beyaz ırk bencilliği de kaybolmamıştır. Dünya tarihinin merkezi hala Avrupa ırkları ve Hristiyanlık dinidir. Batı historiografisi bu ikisine aykırı herhangi bir tarih açısını (mesela, bu arada Marksçı tarih açısını) asla benimseyememiştir."²³⁶

Düşüncelerimizi özetlersek Niyazi Berkes, çalışmalarının büyük bölümünü yurtdışında yapmış bir akademisyen olarak Oryantalizmin kültüralist yaklaşımından ve İslam araştırmalarındaki egemen eğilimden etkilenmiş; bu doğrultuda yurtdışında yayınlanan ürünlerinde din, dil, hukuk, eğitim gibi alanları inceleme konusu yapmıştır. Batı'daki ürünlerinde Batı'daki egemen ideolojinin önyargılarına karşı kesin bir tavır almamış; Osmanlı ve Türkiye tarihi ile ilgili çalışmalarına da bu tutumu yansıtmıştır. Öte yandan özellikle Türkiye'de 1960'lı yıllarda yayınlanan çalışmalarının önemli bir bölümünde E. Said'in Oryantalizmi sömürgeciliğin keşif kolu olarak gören tutumuna denk düşen değerlendirmeler yapmıştır. Hatta bu batı düşüncesini tamamen reddetmeye ve Batı düşmanlığına kadar varmıştır. Ancak yine aynı yıllarda yazdığı başka çalışmalarında ise Doğu-Batı ayrımının yapaylığına da vurgu yapmayı elden bırakmamıştır.

²³⁴ Berkes, "Doğu ve Doğuculuk Modası", Yön, Cilt: IV, No:143, 1965, s. 8-10.

²³⁵ Berkes, N. "1876 Anayasasının Öyküsü", Atatürk ve Devrimler, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982. s. 40-73. (İ.Ü. SBF'nin Mayıs 1980'de Mithat Paşa Dönemi üzerine düzenlediği konferansta sunulan tebliğ.)

²³⁶ Berkes, Batıcılık Uluşçuluk..., s. 153.

Oryantalizm, kuşkusuz, sömürgeciliğin ve emperyalizmin doğuşuna önemli katkılarda bulunmuştur. İrkçılığı, sömürgeciliği ve emperyalizmi yaratmış olan Batı'da elbette ki Doğu'ya karşı ön yargılar vardır. Ancak bu gibi önyargılar, Doğu'da da bulunmaktadır. Üstelik Batı'nın Oryantalizm giysileri içinde sunduğu ön yargılara karşı ciddî bir şekilde kavga veren kuram ve kavramlar da Batı'nın eseridir. Batı'ya buyurganlık duygusu veren kapitalizmin kökenlerini bilimsel bir şekilde ortaya koyan Marx'ı bile Oryantalist sayan dışlayıcı bir yaklaşım doğru olarak kabul edilemez.²³⁷ Keza Batılıların tümünü de “Doğu'yu sömürgeleştirdiler” şeklinde bir suçlamayla yargılayamayız. Bu, hem gerçeklerle örtüşmez hem de yabancı düşmanlığı biçiminde geri bir düşüncenin üretimine katkıda bulunur. Buradan hareketle Batı'daki ırkçı ve diğer dışlayıcı akımları, bunların sınıfsal kökenlerini de somut bir şekilde ortaya koyarak açıklamak daha sağlıklıdır. Aksi biçimde Batı-Doğu çelişkisi üzerine oturtulmuş, savunma ya da saldırı güdüsüyle yapılan çalışmalar Batı egemenliğinin üretimine tersten katkıda bulunur.

²³⁷ Timur, Oryantalizm(ler) Tartışması.

3.2. DİNE YAKLAŞIMI

Niyazi Berkes'in özellikle yurtdışında ürettiği çalışmalarında Batılı egemen bilim yaklaşımının etkisi ve çalıştığı İslam Araştırmaları Enstitüsü'nün öncelikleri doğrultusunda din ve laiklik/sekülerleşme olguları inceleme konusunu oluşturur. Osmanlı ve Türk modernleşmesini de bu kavramlar ekseninde analiz eder. Bu tarzdaki çalışmalarının en bilinenleri "Development of Secularism in Turkey" ve "Türkiye'de Çağdaşlaşma" isimli eserleridir. Ayrıca din ve laiklik konularını eksen alarak yazdığı makaleleri "Teokrasi ve Laiklik" isimli kitapta derlenmiştir.

Bu bölümde kendisinin dinle ilgili değerlendirmelerini din tanımı, dinin toplumsal işlevi, modernleşmedeki rolü, Osmanlıda dinin yeri ve laisizm/sekülerleşme başlıkları altında ele alacağız.

3.2.1. Din Olgusu

Toplumbilim açısından en önemli noktanın, toplumun değerler sisteminde dinsel değerlerin ve kurumların yerlerini saptamak olduğunu belirten Berkes, dini değerlerin ve toplum içindeki yerlerinin toplumlara ve dinlere göre farklılık gösterdiğini vurgular, bu doğrultuda farklı din tanımlarından bahseder.²³⁸ Din kavramını birincisi, tarihsel bir inanç ve ibadet kuralları sistemi olarak; ikincisi devletin örgütlenişi içinde uyumlaştırılmış, topluma yol gösterme amacı ile dünyasal toplum eylemleri içinde eritilmiş olarak; üçüncüsü kişinin eylemlerini özel bir örgütlenişe bağımlı ya da bağımsız inanç bağlantıları içinde yürütme türü olarak üçe ayırır.²³⁹

Hristiyanlık ve İslamiyet'i karşılaştırırken bu dinler arasındaki farklılıkları sadece kendi özgün yapıları ile açıklar. Hristiyanlığın ve İslamiyetin tarihsel gelişiminin ürünü olan özelliklerini tarihsel, toplumsal ve ekonomik gelişmelerden soyutlayarak bu dinlerin doğasından gelen özellikler gibi değerlendirir.

²³⁸ Berkes, "Toplumbilim Açısından Din-Dünya Kurumları Arasındaki İlişki Türleri", *Teokrasi ve Laiklik, Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul: Adam Yay., 1984, s. 11-23.

²³⁹ Berkes, *Toplumbilim Açısından Din- Dünya Kurumları Arasındaki İlişki Türleri*.

“Hristiyanlığın tarihinde “Hristiyan olmayan devlet” düşünülemezdi. İslamda ise hiçbir yerde “İslami bir devlet” yaşamamıştır. Devlet başındaki kişiler böyle bir ikiliğe yanaşmamıştır.”²⁴⁰

“Hristiyanlık devletlerle karşılaşan bir “kilise dini” olduğu için hoşgörülü olmamaya meyillidir. İslamı da heresi olarak kabul eder. ... Oysaki hem Osmanlı Devleti hem de ondan önceki diğer İslam devletleri bütün dinlere hoşgörü ile yaklaştılar, onların barınmasına olanak verdiler.”²⁴¹

Hristiyanlık ve İslamiyetin yapısından gelen köklü farklılıklar olduğuna dikkat çekerek; İslam araştırmalarında dünyasal kurumlarla din arasındaki ilişkinin Batı uygarlığının kilise-devlet ilişkileri üzerinden üretilen terminolojisine göre yürütülmesini eleştirir.

“Dünyasal kurumlarla din arasındaki ilişki, şimdiye değin Batı uygarlığının ortaçağ ile modern çağ aşamalarındaki kilise-devlet ilişkileri üzerinde yapılan incelemelerdeki terminolojiye göre yürütülmüştür. Batıda dinsel olanla dünyasal olan arasında ayırım yapmada sorun yaşanmaz; çünkü Batı uygarlığında kilise-devlet ayrışması ve kurumlaşması. Hristiyan toplumlarında görülen bu ayırım, batı dışı toplumlarda görülmez. Dolayısıyla bu alandaki terminoloji ve şema da Batı dışı toplumlar için geçerli değildir.”²⁴²

Bu tespitten hareketle Hristiyanlıktaki laiklik ve sekülerizm sözcüklerinin İslamdaki gelişmeleri tam yansıtmadığını belirterek, “çağdaşlaşma” sözcüğünü tercih eder. Bu nedenle yurtdışında yayınlanan Development of Secularism in Turkey isimli eserinin adını Türkiye’de “Türkiye’de Çağdaşlaşma” olarak değiştirir.

Oysa her ne kadar özgün gelişme aşamaları ve kurumsal yapıları olsa da gerek İslamiyet gerekse Hristiyanlık din olma bakımından ortak özelliklere sahiptir. Dinlerin toplumsal yaşamdaki tezahürleri farklı olsa da aslında tarih boyunca dinler toplumsal çatışmaların, iktidar kavgalarının özünde de maddi sınıf çıkarlarının söz konusu olduğu sınıf savaşımının görünümü olmuşlardır.²⁴³ Engels, 16.yy’ın “din savaşları”nın bile sınıf savaşımı olduğunu, dinsel nitelik taşımasına karşın çeşitli sınıfların çıkar ve

²⁴⁰N. Berkes, “Başından Sonuna Doğru Atatürk Zamanı”, Atatürk ve Devrimler, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982, s.100–126. (İÜ SBF’nin bir seminerinde okunmak üzere 1981 yılında hazırlanan tebliğ.)

²⁴¹Berkes, 1876 Anayasasının...

²⁴²Berkes, Toplumbilim Açısından Din-Dünya Kurumları Arasındaki İlişki...

²⁴³Marx, K., Engels, F., Din Üzerine, Çev: Kaya Güvenç, 2. bs., Ankara: Sol Yay., 2002, s. 91.

istemlerinin din maskesi altında gizleniyor olmasının çağın koşulları ile kolayca açıklanabileceğini belirtir.

3.2.2. Toplumsal Değişmede Dinin Rolü

Dinin toplumsal değişim ve modernleşmede rolü üzerine Berkes'in düşüncesinde farklılıklar vardır. Berkes, Osmanlı ve Türk "modernleşmesi"ni din ve sekülerleşme ekseninde ele aldığı çalışmaları (Development of Secularism in Turkey, Türkiye'de Çağdaşlaşma) ve yurtdışında yayınlanan makalelerinde toplumsal değişmede dine belirgin bir biçimde kritik bir rol yükler. Türkçe olarak kaleme aldığı eserlerinde ise dinin toplumsal değişimdeki rolünün ekonomik ve siyasal değişmelerin bir sonucu olduğunu belirterek daha materyalist bir yaklaşım sergiler.

Yurtdışındaki çalışmalarının genelinde Batı uluslarının siyasal gelişiminde modernleşme ile laikleşme arasında sıkı bir ilişkinin var olduğunu altını çizer. Batı toplumlarının tarihini, Batı dışı toplumların tarihinden ayıran en önemli farkın bu olduğunu; Batı uygarlığının gelişiminde ve ekonomik kalkınmasında devletin gelenek ve din engellerini aşarak laikleşmesinin başrolü oynadığını savlar.²⁴⁴

"İkinci Dünya Savaşından itibaren ekonomik gelişmede Batının gerisinde kalmış ülkelerin yazgısı dünya çapında ilgilenilen bir mesele oldu. Fakat sorun nadiren tarihi ve kültürel perspektiften kavrandı. Ekonomistler ve politikacılar geleneksel kültür değişmeden kaldığı halde dış yardımlar vasıtasıyla bu ülkelerin ekonomik olarak kalkınabileceklerini sıklıkla varsaydılar. Buna karşın tasarlanan ekonomik kalkınma geleneksel ve yeni kültürel faktörlerin desteklemesine ya da engellemesine bağlı. Her ne kadar ekonomik değişmeler yeni sosyal koşullarla uyumlu modern gelişmeler yaratabilirse de deneyimler göstermiştir ki aslında ekonomik değişmelerin etkili olabilmesi için öncelikle politik, sosyal, kültürel ve dinsel yapılar ve değerlerde dönüşüm bir ihtiyaçtır. ... Her şeyden önce Batı toplumunun sekülerleşmesi olmasaydı modern gelişmelerin mümkün olamayacağını unutmaya eğilimliler. ... Batı'da parlamenter yönetim ve demokrasi din ve dünya despotluklarının... çelişkileri karşısında doğmuştur."²⁴⁵

²⁴⁴ N. Berkes, "Laiklik Rejiminde Politik Gelişme", *Teokrasi ve Laiklik, Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul: Adam Yay., 1984, s. 11-23. (1966'da American Political Association'da okunan tebliğ.)

²⁴⁵ Berkes, *Development...*, s.507.

Siyasa ve dinin ayrılması ile ekonomik gelişmişlik arasında bağ olduğu tespitinde de Marx ve Weber'in ortaklaştığını ileri sürer.²⁴⁶ Ancak aralarındaki fark, dinsel özgürlüğün mü siyasal alanda ekonomik gelişmelere yol açtığı yoksa ekonomik gelişmelerin mi dinsel özgürleşmeleri getirdiği konusundadır. Bu farka rağmen iki düşünür de Berkes'e göre, kapitalist ekonominin doğuşunda ve gelişmesinde devletle din arasındaki ilişkinin belirleyici olduğunda hemfikirdirler. Berkes ise iki düşünürün görüşlerinin sentezini yapar: *"Kapitalist sistemde görülen bunalımlar din alanını etkilediği gibi, din alanındaki güçler de devlet alanındaki ekonomik eylemleri etkiler."*²⁴⁷

Ancak Berkes'in Marx ve Weber hakkındaki değerlendirmelerinin yeterli olduğunu söyleyemeyiz. *"Protestan ahlakının kapitalizmin doğuşu ve gelişiminde belirleyici olduğu"* teziyle bilinen Weber, *"Her açıklama denemesi, ekonomik ögenin temel önemini kavramış olarak ekonomik koşulları hesaba katmak zorundadır"*²⁴⁸ derken ekonomik ussallığın belirlenmesinde de ussal teknik ve ussal hukuk gibi faktörler ile belli biçimlerde pratik ve ussal bir yaşam tarzının etkili olduğunu belirtir. Dini de "eskiden yaşam biçimini belirleyen öğelerden biri" olarak ele alır. Dolayısıyla Weber'in de ifade ettiği gibi çağdaş ekonominin(kapitalizmin) ahlakının Protestanlığın ussal ahlakı ile bağlantısını ele aldığı çalışması nedensel bağlantının tek yönü ile ilgili olduğu için çok bilinen tezinin çıkarımı için yetersiz bir altyapı sunar. Berkes de Weber'e ilişkin genel yaklaşımın etkisinde kalmıştır denilebilir. Marx açısından ise kapitalizmin doğuşu ve gelişmesinde dine belirleyici bir rol biçtiği söylenemez. Aksine Marx, Protestanlığın ve Kalvinizmin doğuşuna yol açan reform hareketlerinin burjuvazinin siyasal iktidar kavgasında dinsel ve feodal otoriteye başkaldırısının sonucu olduğunu belirtir. Reformasyon hareketinin güçlü olduğu İngiltere'nin temel özelliklerinden biri hareket öncesinde Katolik kilisesinin İngiliz topraklarının büyük bir kısmının feodal sahibi olmasıdır.²⁴⁹

²⁴⁶ Berkes, Laiklik Rejiminde Politik Gelişme.

²⁴⁷ Berkes, Laiklik Rejiminde Politik Gelişme.

²⁴⁸ Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev: Zeynep Aruoba, 2.bs., İstanbul: Hil Yay, 1997, s. 25.

²⁴⁹ Marx, Karl, *Kapital*, 3 Cilt, Çev: Alaattin Bilgi, 5.bs., Ankara: Sol Yay., C:I, 1993, s. 685.

Berkes'in Türkiye'deki eserlerinde ise dinin toplumsal değişimdeki rolü konusunda *"Biz insanların dünyevi meselelerini teolojik meseleler olarak görmüyoruz. Tersine, teolojik meseleleri dünyevi meseleler olarak görüyoruz."*²⁵⁰ diyen Marx'ın görüşlerine daha yakındır. Farklı çalışmalarında Rönesans ve reformasyonun batı kalkınmasının nedeni olmadığını; hiçbir toplumun din aydınlanması ile kalkınamayacağını; din aydınlanmasının başlamış bir kalkınmanın sonucu olduğunu belirtir.

"İngiltere'de karlı ziraati genişletmek için toprakların önemli bir bölümüne sahip olan kilisenin belini kırmak lazımdı. Din hayatında yapılan reformasyon ekonomik hayattaki değişikliklerin doğurduğu zaruretlere göre yeni kaideler koydu. Bu kaideler ekonomik cereyanı meşrulaştırdı, kutsallaştırdı. Protestanlık ilk kapitalist memleketlerin hâkim dini oldu."²⁵¹

"Rönesans ve reformasyon batı kalkınmasının nedeni değil, başlayan bir şeyin sonucudur. Hiçbir toplum din aydınlanması ile kalkınmaz; din aydınlanması başlamış bir kalkınmanın sonucudur. Reform hareketleri modern uygarlığa bazı bakımlardan aykırıdır. Reform hareketinin önderleri olarak bilinen Calvin ve Luther, Eski And'ın iptidai kategorilerine göre düşünüyorlardı. Reform hareketinin asıl devrimci ve ileri tıyeleri ise bu önderler tarafından yok edilmiştir."²⁵²

Osmanlı ve Türkiye tarihinde görülen dinsel hareketlerin de sosyo-ekonomik nedenlere dayandığını, toplumsal yaşamın daha rahat olduğu dönemlerde gericiliğin etkisiz kaldığını ifade eder. Modern çağlardan önce toplumdaki eşitlik isteyen hareketlerin kendilerini dini kanallardan gösterdiğini, Osmanlı'daki Bedrettin hareketinin böyle bir hareketin en güçlüsü olarak örnek verilebileceğini belirtir.²⁵³ Bu tarzdaki hareketlerin incelenmeden, önyargılı bir biçimde dini yobazlık, gericilik olarak nitelendirilmesini eleştirir.

"Gerek Batılı gözlemciler, gerek çağdaşlaşma sürecinin sorunları içinde yaşayan Türk gözlemcilerin kendileri, bunların başında Osmanlı kuruluşunun dinsel rengini gösterirler. Onu dinsel bir rejim olarak nitelerlerse de bu, çağdaşlaşma akımının başlaması ve hızlanması ile ortaya çıkmış bulunan bir görüntünün verdiği yanılgının ürünüdür. Çağdaşlaşma akımına karşı çıkan her tepki daima dinsel bir

²⁵⁰ K. Marx, *Yahudi Sorunu*, Çev: Niyazi Berkes, Ankara: Sol Yayınları, s.19.

²⁵¹ Berkes, "Modern Ekonominin Doğuşu", *Yurt ve Dünya*, C: IV, No: 30, s. 206-211.

²⁵² Berkes, *Batıcılık Ulusçuluk...*, s. 180.

²⁵³ Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, C: 2, s. 51.

nitelikte görünür. Bu yüzden batılı gözlemciler; Hristiyanlık dininden başka bir dinde olan toplumlarda yenileşmeye karşı olan her davranışı dinin bir tepkisi olarak görme eğilimindedirler. Çağdaşlaşma süreçlerinin incelenmesinde kullanılan bilimselleşmiş terimlerin bile Hristiyanlık geleneğinden gelme olduklarını görürüz. ... Tutucuların olumsuz davranışı gözüktür gözükmeyen gözlemciler bunun bir din gereği olduğu sanısına kapılırlar. ... bir yeniliğe karşı çıkan bir tepkinin, olayları incelemeyen ve tanımadan, dinden ya da din adamlarından geldiği inancı, Türk çağdaşlaşma tarihinin ta başında Batılı gözlemcilerin yazılarında kendini göstermiştir.”²⁵⁴

Berkes, ilerleyen bölümlerde ayrıntılı ele alacağımız gibi toplumsal değişimde toplumsal sınıfların çatışmasını değil, gericiilerin ve ilericiilerin çatışmasını temel alır. Gericileri memleket içinde değişmeye karşı direnen, kuvvetlenmenin ancak eski müesseselere dönmekle mümkün olduğunu savunan, Batılılaşma hareketlerinin başarısızlığını iddialarının delili olarak kullanan, rasyonel ekonomi ve devlet tedbirleri ile çözülecek bir işi; din, iman, gelenek, mukaddesat gibi lafa boğanlar olarak tanımlar.²⁵⁵ Bununla birlikte Türk aydınlarının gericiliğin rolünü fazla büyüttüğünü, halk kitlelerinin durumunun kötüleşmesinin gericiliğe yol açtığını, başarılı dönemlerde ise gericiliğin etkisizleştiğini belirterek materyalist bir bakış açısı ortaya koyar.

“Türk aydını din yobazlığının gericilik rolünü lüzumundan fazla büyötmektedir. ... Tarihimizde başarılı gelişmelerin olduğu dönemler olduğunda (2. Mahmut, Atatürk dönemi gibi) yobazlar etkisiz kalır. ... Tanzimata kadar yapılmak istenen bütün reform teşebbüslerini baltalayan, Tanzimatın ve meşrutiyetin başarısızlığında rol oynayan asıl gericilik çıkarıcı gericilik, derebeyleri ve toprak ağalarıdır. Osmanlıda dış baskıların karışması ile yapılan reformların halk kitlelerinin durumunu kötüleştirilmesi nedeniyle halk devrim ve reform teşebbüslerine karşı daima güvensizlik hatta nefret besler. Bu durum birçok hallerde irtica hareketlerine yol açmış, gericiliğin köklerinin biraz daha derinlere salmalarına yardımcıdır.”²⁵⁶

Türk aydınının akıl ve din aydınlanmacılığına mutlak inancının ilerici hareketin değil, gerici hareketin çıkarına olduğunu söyler. Devletçiliğin gerektirdiği ekonomik kalkınma yoluna karşılık olarak, akıl ve din aydınlanmasının öne çıkarılması, batıcılığın gereği olarak ilerici aydınlar tarafından savunulmuştur. Bunun kökenlerinin “Neden geri kaldık” sorusuna Abdülhamit döneminde “din” olarak yanıt verilmesinde yattığını belirtir. Oysaki bu durum Batı uygarlığı ile aramızdaki farkı, din planına sokarak

²⁵⁴ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 28–29.

²⁵⁵ Berkes, İki Yüz Yıldır..., s. 6.

²⁵⁶ Berkes, İki Yüz Yıldır..., s.15.

meseleyi olumsuz bir açıya itmiştir. Batının dinsizleştiği için değil, Hristiyanlıkta reform yaptığı için aydınlandığını, uygarlaştığını savlayan; İslamı da reformasyona tabi tutarak uygarlık karşıtı olmaktan çıkarmak gerektiğini ileri süren görüşleri şiddetle eleştirir. Batı uygarlığının din reformasyonu ve aydınlanmanın eseri olduğu iddiasının temelsiz olduğunun altını çizer.²⁵⁷

Gördüğümüz gibi Berkes'in toplumsal değişimde dinin rolü üzerine yaklaşımı değişiklikler gösterir. Genelde yurtdışında yayınlanan eserlerinde toplumsal değişimde, modernleşimde dinin belirleyici olduğunu; modernleşen ülkelerin bunu laikliğe geçişlerine borçlu olduğunu savunurken; Türkiye'deki çalışmalarında ise din alanındaki değişimlerin (ilerleme ya da gerileme biçiminde) ekonomik ve siyasal alandaki değişimlerin bir sonucu olduğunu; laikliğin bu alanlardaki gelişmelerin bir ürünü olduğunu belirterek Marx'ın görüşlerinden etkilenen bir analiz yapar.

3.2.3. İslam ve Osmanlı Devleti

İslam geleneğinde “İslam devleti” diye bir geleneğin olmadığını, Müslüman toplumların siyasal kurumlarının İslam'dan kaynaklı olmadığını savunan Berkes, bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nin de teokratik bir özellik taşımadığını savlar. Osmanlıda dini etkinin bozulma döneminde ülkenin geri kalmasının bir sonucu olarak ortaya çıktığını belirtir.

Berkes, Oryantalistlerin İslam'a yönelik “İslam'da din ve devletin bir olduğu ve bu nedenle laiklik ya da sekülerleşmenin olamayacağı” yönündeki düşüncelerini kabullenmediği için İslam hukukunun din dışı kaynaklarını öne çıkarma çabasındadır. Şeriatın, dünya işlerinde kullanılmak üzere asıl olarak gelenek ve göreneklerden üretildiğini savlar. Bu kuralların daha sonra devletler tarafından benimsenerek yaygınlaştırıldığını ifade eder.

²⁵⁷ Berkes, Batıcılık Ulusçuluk..., s.178-180.

“Şeriat, kişi davranışlarını sadece ibadet bağlamında değil, daha çok dünya işleri toplumsal ilişkiler bağlamında ele alan “doğru eylem yolu”nu gösteren ve kişiyi özünde siyasal olmayan kurallarla bağlayarak onları yönlendiren bir eylem sistematığıdır. Şeriat fakih denen ve hiçbir dinsel kişiliği olmayan amatör hukukçularca, dünya işlerinde karşılaşılan olaylara uygulamak için gelenek görenek ve en son Kur’an metinlerinden çıkardıkları kuralların yaygınlaşması ile olmuştur. Baştan fıkıh okullarının ayrılması bu kuralların dayanakları olan teorilerin Kur’andan çıkmadığını gösterir. Bu kurallar devlet tarafından da benimsemiş ve değişmez din kuralları haline gelmiştir.”²⁵⁸

Dünyadaki Müslümanların davranışlarında görülen benzerliğin birçoğunun dinlerinden değil, ortaçağ devletlerine özgü olan yanlarından kaynaklandığını²⁵⁹ belirten Berkes İslam hukukunda ve İslam tarihinde “İslam devleti” (N.B.) diye bir uygulamanın olmadığı düşüncesindedir.²⁶⁰ Ortaçağ Müslüman devletlerinde dini ve siyasi otoritenin çoğu zaman aynı kişide olmasının “İslam’da din ile devlet birdir” (N.B.) inancını yaygınlaştırdığını belirtir.

“Ortaçağ Müslümanlığın siyasal karakteristiği, “sosyolojik hermafroditlik” deyimiyle tanımlanabilecek bir siyasal birim türüdür; düzenli toplumun gövdesinde hem devlet hem de din organları bir arada çoğu kez de aynı kişide bir arada bulunmuştur. Zamanımızda “İslamda din ile devlet birdir” yaygın inancı bir parça bu türün yanlış bilinmesinden, bir parça da modern zamanlarda Müslüman ülkelerin çoğunun Avrupa uygarlığının kolonileri haline gelmesinden doğan bir görüştür. Ortaçağ Müslüman devletlerinde devletle din “birbirinden ayrı bir yan yanalıkla” var olmuştur. Osmanlı Türk devlet türü bunun adeta ideal bir örneği olmuştur. Devlet ne gerçek anlamıyla İslam devleti idi ne de Türk devletiydi. Padişah hem sultanlığı (yani devletin kendinden önce sahibinden miras olarak aldığı sahiplik gücünü) hem de Müslümanların dinsel düzenini simgeleyen “halife”liği yansıttı.”²⁶¹

Berkes, İslamda din devlet birdir inancının yaygınlaşmasında laikleşme sürecine karşı çıkan modern ideolojinin de etkili olduğunu; bunu da Batı etkisinden kurtulmaya çalışan ülkelerde siyasal birim olarak dinden başka bir kurumun olmadığı kanısının yayılmasına katkıda bulunarak yaptıklarını düşünür.

“Bugün Batılı gözlemcileri yanıltan olay, Batı siyasal gücünden kurtulan ya da kurtulmaya çalışan kimi ülkelerde siyasal birim olarak dinden başka birim bulunmadığı için (bu aldatmacada

²⁵⁸ Berkes, Toplum Bilim Açısından Din- Dünya Kurumları Arasındaki İlişki Türleri.

²⁵⁹ N. Berkes, “Laikliğin Tarihsel Kaynakları”, Teokrasi ve Laiklik, İstanbul: Adam Yay, 1984, s. 24-43. (1955 yılında Harvard Üniversitesi’nde tebliğ olarak sunulmuştur.)

²⁶⁰ Berkes, Laikliğin Tarihsel Kaynakları; Berkes, Türk Din Toplum Bilimine Giriş.

²⁶¹ Berkes, Türk Din Toplum Bilimine Giriş.

emperyalist güçlerin de payı var) İslam devleti kurmakta oldukları yollu inançtır. ... Bu kanı laikleşme sürecine karşı çıkan ya da bu karşılığı yansıtan modern ideolojinin ürünüdür.”²⁶²

İslam hukuku ve devlet geleneği ile ilgili bu değerlendirmeleri yapan Berkes, Osmanlı Devleti'nin teokratik olmadığını, halife padişahlığı rejimi olarak din maslahatından çok devlet maslahatının baskın olduğunu ileri sürer. 18. yy. öncesinde Osmanlılarda, İslam gelenek otoritesine dayalı bir patrimonyal sistem içinde din devlet beraberliği olarak belirir. Ancak bu Osmanlının, temellerinin İslamdan kaynaklanan bir siyasal sistem olduğu anlamına gelmez. Her Müslüman halkın devletinde İslamlığın yerel görünüşünün, ancak o devletlerin özel politik yapıları çerçevesi içinde anlaşılabilirliğini; Osmanlının içinde dolaylı olarak bile İslam'dan geldiği ileri sürülemeyecek yanların çok olduğunu, özellikle amme hukukunun şariat kurallarından çıkmadığını belirtir.²⁶³ Ona göre, Osmanlının temel özelliği dinsellik değil, gelenekselliktir.²⁶⁴ “Osmanlı devlet rejimi (halife padişahlığı) feodal ya da teokratik (değildir). ... Siyasaca doğu despotizmi, dince sünni halifeliği geleneğidir.”²⁶⁵ Osmanlının teokratik olmayışını da şöyle açıklar:

“Osmanlı halife-padişahlığı rejiminde, teokratik rejimin tersine olarak din maslahatı değil, devlet maslahatı başta gelir. Din adamları, ... devlet maslahatının, yani devlet gerekliliklerinin görevlileridir. Bunlar ruhani bir gövde,... değildirler. En üstün bir ruhani yetke makamı da yoktur. Bu rejimde İslam dininin en üstün yetkilileri kazasker ve şeyhülislamlardır. Bunların birincisi devletin en üstün kaza yani yargı yetkesi, ikincisi en üstün itfa yetkesi yani devlet işlerinde karşılaşılan bazı sorunlarda din hukukunun yargılarının ne olacağını yorumlama yetkesidir.”²⁶⁶

Bu düşüncesini tüm Türk tarihine uyarlayan Berkes, Türklerde geleneksel olarak ırk, din, kan şecere, hatta dil birliğinin toplumsal birlik temeli olmadığını; bu nedenle Türklerin hiçbir zaman teokrasi, aristokrasi, ırkçılık rejimleri kurmadıklarını savunur.²⁶⁷ Osmanlıdaki teokratik niteliğin Tanzimattan sonra Batı Hristiyan baskısı ve yerli

²⁶² Berkes, Türk Din Toplum Bilimine Giriş.

²⁶³ Berkes, Laikliğin Tarihsel Kaynakları.

²⁶⁴ Berkes, Türk Reform Aşamaları.

²⁶⁵ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 27.

²⁶⁶ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 29

²⁶⁷ Berkes, Türk Düşününde Batı..., s.204.

Hristiyan cemaatlerinin siyasi ayrılık davalarına bir tepki olarak ortaya çıktığını savlar.²⁶⁸

Bununla birlikte geleneksel siyasa türünden olan Doğu devletlerinde siyasal otorite toplumdan kaynaklanma yerine, toplumdan soyutlaşma ilkesine dayandığı için devlet güçleriyle toplum arasındaki belli başlı bağın din olduğunu, böylece düzenin sağlandığını vurgular. Din, inanç ve hukuk mekanizmaları aracılığı ile otorite ve toplum arasında bağ kuran devlete karizmatik bir nitelik kazandırır.²⁶⁹

İslam ve Osmanlı devlet yapısının dini niteliği hakkında yurtdışında yayınlanan eserinde söyledikleri ise yukarıdakilerden kısmi farklılıklar içerir. Ortaçağ İslam toplumlarından farklı olarak Türklerinkinin yani Osmanlı hanedanının dünyevi ve dini otoriteleri temsil eden hilafet ile karakterize olduğunu, bunun İslama özgü bir devlet biçimi olduğunu belirtir.²⁷⁰ Yurtdışında sunduğu bir başka çalışmasında da “Osmanlının teokratik bir rejime sahip olduğunu” belirtir.²⁷¹

“Geleneksel Osmanlı devlet şekli, sultanlık/saltanat olarak isimlendirilen patrimonyal otorite; Şeriat (İslamın kutsal kuralları) olarak tanımlanan İslamlık; İslam cemaatinin önderi olan ve Peygamberin yerini aldığına inanılan karizmatik unvanlı halife ile şekillenmiştir. Türk devleti olan Osmanlı hanedanı, diğer ortaçağ İslami devlet biçimlerinden daha fazla, Saltanat ve hilafet sözcüklerinin bileşimi ile anlatılan dini ve dünyevi otoritelerin bileşiminden oluşan bir öznelikle karakterize olur. Türk tarihinde, din ve devletin birliği düşüncesi Osmanlı imparatorluğuna ait bir sistem içinde uygulanır. Bu sistem çok çeşitli dinlerin, mezheplerin, mesleklerin, sosyal sınıfların birliktelini ve düzenlenmesini verir. Bununla birlikte bu sistem klasik İslam teorisi olan imamahtan din ve devlet birliğine farklı bir yaklaşımı ifade eder.”²⁷²

Geleneksel Osmanlı düzeninde ulemanın rolü konusunda ise Berkes, iki türlü görüş ifade eder. Birincisine göre Osmanlı Devlet yapısında ulema önemli bir rol üstlenir. Ancak bu Hristiyanlıktaki din adamları hiyerarşisine ve kilise örgütlenmesine benzemese bile ulema düzeninin Osmanlıdaki dinsel sorunların düzenlendiği resmi ve

²⁶⁸ Berkes, “Türk Devleti ve Hristiyanlık Dünyası”, Yön, Cilt: III, No: 81, 1964, s. 16.

²⁶⁹ Berkes, Türk Reform Aşamaları.

²⁷⁰ Berkes, Development..., s. 9.

²⁷¹ Berkes, Laikliğin Tarihsel Kaynakları.

²⁷² Berkes, Development, s.10

dünyevi kurum olduğunu belirtir. Bunun hükümdarın yasama, yürütme ve yargı işlemlerinin şeriata uygunluğunu denetleyerek gerçekleştirdiğini söyler.²⁷³ Aynı eserin Türkçe yayınlanan versiyonunda ise ulemanın devlet ve dünya işlerinde kendi başına yargı yürütmek istemesinin devlet gücünün çok aşındığı zamanlarda olduğunun altını çizer.²⁷⁴

Berkes'e göre Osmanlıda 17.yy'dan itibaren başlayan laikleşme eğilimlerinin temel göstergesi matbaanın gelişi ile din ve dünya alanlarının ayrılmasıdır.²⁷⁵ Geleneksel düzenle uzlaşmazlıklar ortaya çıkaran yeni yanların görülmesiyle laikleşme doğrultusunda ilk adımlar atılmaya başlanır. 18. yy'dan itibaren yapılan "reform"ların başarısızlıkla sonuçlanması ise Osmanlının dinsel niteliğinin öne çıkmasına neden olur.²⁷⁶ Bu dönemde, dinle ilgisi olmayan kurum ve davranışlar bile din şemsiyesi altına girecek ve din sorunu olarak görünecekler. Osmanlı, teokratik devlet niteliğine de Abdülhamit zamanında bürünecektir.²⁷⁷ Reformlar ise ancak din baskısının gevşediği dönemlerde yapılabilecektir.²⁷⁸

Osmanlıdaki halifelik kurumunun işlevini de elen alan Berkes, Müslüman halkların Hristiyan olan Batılı sömürge güçlerinin boyunduruğu altına girme tehlikesi ile karşılaşınca tek çare ve savunma aracı olarak dine sığındıklarını, halifelik kurumunun da böylesi bir dönemde umut kapısı olduğunu belirtir. Osmanlıda halifelik kurumunun kullanılmaya başlanması Müslüman halkı olan Kırım'ın Ruslara verilmesi sırasında olmuştur.²⁷⁹ Ancak hilafetin Osmanlının çıkarlarına değil, Fransa ve İngiltere gibi sömürgeci devletlerin çıkarlarına yaradığını belirtir.²⁸⁰ Bu doğrultuda halifeliğin 19. yy'da Batılı ülkeler tarafından çıkarıldığını savunan Berkes, bu kurumun Kurtuluş Savaşı esnasında milli mücadeleye karşı nasıl kullanıldığını da anlatır.²⁸¹ Aynı şekilde Osmanlı egemenlerinin emperyalizmi kavrayamadıkları için çıkardıklarını söylediği Panislamcı İslamcılık ideolojisinin de emperyalizmin kendi çıkarlarının ürünü olduğu

²⁷³ Berkes, Development... s.13-17.

²⁷⁴ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s.27.

²⁷⁵ Berkes, Laikliğin Tarihsel Kaynakları.

²⁷⁶ Berkes, Türk Düşününde Batı..., s. 178.

²⁷⁷ Berkes, Laikliğin Tarihsel Kaynakları.

²⁷⁸ Berkes, Türk Din Toplum Bilimine Giriş.

²⁷⁹ N. Berkes, "Dünya Politikasında Halifelik", Teokrasi ve Laiklik, İstanbul: Adam Yay., 1984, s. 159-162. (Yazılış tarihi, Ekim 1978).

²⁸⁰ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 120.

²⁸¹ N. Berkes, "Rahip "Frew" Kimdi?", Atatürk ve Devrimler, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982, s. 186-193.

ifade eder.²⁸² Ona göre, Alman ve İngiliz emperyalizmleri açıktan Panislamizmi desteklemiştir. Çünkü emperyalizm geri kalmış ülkelerin dinci direnişinden korkmaz.

“Geri kalmış toplumların din yoluyla kendisine karşı direnişinden emperyalizmin hiçbir korkusu yoktur. İslamcılığın Türkiye’de yaşamasında da emperyalist etkilerin doğrudan ve dolaylı katkıları olmuştur. Antiemperyalist önderler arasında bunu kendi zamanında anlatmaya çalışan tek önder Mustafa Kemal olmuştur. ...Pan İslamcı İslamcılık ideolojilerinin sahte anti-emperyalizmi uygarlık devrimi sorununda gerici kalmak zorundadır. Bu yanıyla emperyalizme yatkındır. Bundan ötürü bunların görüşleri Batıda merak ve ilgiyle izlenir, memnurlukla karşılanır, teşvik edilir.”²⁸³

Özetlersek Berkes, çalışmalarının önemli bir bölümünde şeriatın ve İslam devlet geleneğinin din dışı kaynaklarına dikkat çekerek bunların daha çok kutsallaştırılmış gelenekler olduğunu belirtmiştir. Bu perspektifle de Osmanlı Devleti’nin teokratik bir yapısının olmadığını (yurtdışındaki yayınlarında teokratik olduğunu ifade eder); dinsel kurumların ve kuralların Osmanlı’nın klasik döneminde etkin konumda olamadığını; gerileme dönemi ile birlikte bunların daha çok ön plana çıktığını vurgular. Gerileme ve çöküş döneminde son çare olarak görülen dine sığındığını, Abdülhamit döneminde ise teokratik bir devlet yapısına bürünüldüğünü belirtir. Dinselleşme ile paralel bir biçimde Osmanlı’nın 17. yy’dan itibaren laikleşme eğilimleri gösterdiğini de savlar.

Berkes’in bu görüşlerine ve İslam hukukunun din dışı kaynaklarının varlığına rağmen İslam hukukun kaynakları asıl olarak dinidir.²⁸⁴ İslamın temel esasını ahlaki, hukuki ve siyasi ilkeler bütünü olan Kur’an teşkil etmektedir. İslam bir yasa dinidir ve hayatın bütün sahalarına karşı yanıtı Allahın kelimasında arar bulur.²⁸⁵ Ancak şeriat hiçbir zaman tam anlamıyla kabul edilmemiş, İslam devlet hukuku bir devlete yeterli gelmemiştir. Abbasilerden itibaren dinsel-dünyasal olarak iki hukuk alanı meydana gelmiştir. İslam hukukunun dünyevi işleri düzenleyen bir karakter taşıması da onun teokratik niteliğini gösterir. Takdir hakkı da yine İslami normlar çerçevesinde bir anlam ifade eder.

²⁸² N. Berkes, “Atatürk ve Laikliğin İki Kaynağı”, *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982, s.159-167. (İlk kez 1978’de Sesimiz’de yayınlanır.)

²⁸³ Berkes, *Atatürk ve Laikliğin İki Kaynağı*.

²⁸⁴ Bülent Daver, *Türkiye Cumhuriyetinde Layiklik*, Ankara: AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1955, s. 24.

²⁸⁵ Jaeschke Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, Çev: Hayrullah Örs, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972, s. 11.

İslami devlet de teokratik bir nitelik taşır.²⁸⁶ Çünkü hükümdar hem devlet hem de din otoritesidir. Dolayısıyla devlet ve din otoritesini şahsında birleştiren hükümdarlığı ile Osmanlı Devleti de teokratik bir nitelik taşır. Osmanlı hukuk sistemi klasik dönemde esas itibarıyla teokratik bir bünyeye sahiptir. Dini hukuk sistemi özel hukuk ve ceza hukuku alanında geçerlidir. Devletin bütün faaliyeti şeyhülislamın onay fetvası alınmak suretiyle cereyan etmiştir.²⁸⁷ Osmanlı şeriatı özenle uygular.²⁸⁸ Sultanların, şeriattan bağımsız olan ve kanun diye bilinen, dini değil, akılcı ilkelere dayanan ve kamu yönetimi hukuku alanını düzenleyen yasalar çıkarabilme yetkisi olmasına karşın bu yetkiyi şeriat karşısı bir içerikte kullanmamaları gerekliydi.²⁸⁹

Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma’da egemen tarih anlayışına uygun biçimde “reformcu”ları iyiler, laikler; reform karşıtlarını da gericiler, yobazlar olarak değerlendirir. Oysaki 18. ve 19.yy’larda Osmanlıda Aydınlanma geleneği içinde sayılabilecek evrensel boyutlu ve laik nitelikli bir düşünce akımı yoktur.²⁹⁰ Berkes, Türkiye’deki çalışmalarında ise Osmanlının son yüzyıllarında görülen dinsel tepkileri çıkar kavgasının ürünü olan siyasal tepkiler ya da “reform”ların yoksulluğuna çözüm üretmediğini, devletin Batılı devletlerin “oyuncağı” olduğunu gören halkın isyanı olarak değerlendirir. Bu değerlendirmesi Marx’ın “Din, tinin dışlandığı toplumsal koşulların tini, kalbi olmayan bir dünyanın ruhudur”²⁹¹ sözüyle paralellik taşır.

3.2.4. Laiklik, Sekülerleşme ve Türkiye

Berkes, Hristiyan ve Müslüman toplumlarında laiklik, sekülerleşme süreçlerinin tarihsel olarak farklı yaşandığını; Hristiyanlıkta kilise-devlet örgütlenmesi ayrımı olduğu için bu dönüşümün daha belirgin gözlenebildiğini ancak İslamiyet’te böyle bir yapılanma olmadığı için sekülerleşme sürecini analiz edebilmek için toplumsal kurumların geneline bakmak gerektiğini vurgular. Hristiyanlığa özgü olan laiklik ve

²⁸⁶ Daver, a.g.e., s.23

²⁸⁷ Daver, a.g.e., s. 26-27.

²⁸⁸ Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600), Çev: Ruşen Sezer, 2 bsm, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 71.

²⁸⁹ İnalcık, a.g.e., s. 76.

²⁹⁰ Timur, Osmanlı Çalışmaları..., s.89

²⁹¹ Marx, Engels, Din Üzerine, s. 35.

sekülerleşme kavramlarının İslam için geçerli olamayacağını, bu nedenle de Türkiye’de kendine özgü bir laiklik uygulamasının bulunduğunu savunur

Düşüncesine göre, Ortaçağda seküler koşullara karşıtlık göstermeleri bakımından Hristiyan ve İslam dini ortak özellikler sergiler. Her ikisi de ortaçağda dünyevi ve dini otoritelerin geleneksel kuralların altında olacağını tasarlamış, ancak Hristiyanlıkta reformasyon önderlerinin evrensel kilise anlayışını reddetmeleriyle seküler yaklaşım egemen hale gelmiştir. Sekülerizmin gerçek anlamda Hristiyan âlemine kilise ve devletin ayrılması ile değil, ortaçağa özgü toplum anlayışının yıkılması ile geldiğini belirtir.²⁹² Ortaçağa özgü düşünce devam ederken sekülerizm gerçekleşmemiş, kilise ve devletin bir arada yan yana bulunduğu bir siyasal yapı var olmuştur. Aynı tablo İslam toplumları için de geçerlidir. Modern dönemde ise Batıda kilise devlet arasındaki ayrılık ilkesi az ya da çok kurumsallaşmıştır. Buna karşın iki kurum arasındaki ilişki bir politik rejimden diğerine değişme gösteren geçici bir uzlaşma biçiminde sürmektedir.²⁹³

Sekülerizm (secularism) doktrini ile sekülerleşme süreci (secularization) arasında ayrım yapan Berkes; sekülerleştirmeyi (secularization) “*Bireylerin kontrolünün ötesindeki faktörlerin sonucu olarak meydana gelen sosyolojik bir süreç*”; sekülerizmi (Secularism) ise “*Bireysel fikirleri, tutumları, inançları, ilgileri içeren öğretisi*”²⁹⁴ olarak tanımlar. Her ikisinin birbiriyle ilgili olduğunu, ancak teorideki sekülerizm öğretisinin her zaman pratikteki sekülerleşme sürecine eşlik etmeyeceğini ya da böyle bir sürecin sonucunda ortaya çıkmayabileceğini belirtir.²⁹⁵ Sekülerizm doktrininin böyle bir gelişimin ürünü olarak Türkiye’de değişmeye uğradığına, ancak bu uygulamanın Müslümanların çoğunluğu tarafından kabul edilmediğine işaret eder. Modern uygarlığın etkileri ile karşılaşınca geleneksel kurumlarının sekülerleşmeye doğru eğilim göstermesinin Müslüman toplumların ortak bir özelliği²⁹⁶ olduğunu söylerken; Osmanlının dinde modernleşme akımı ve kavramı olmaması yönüyle diğer

²⁹² Berkes, Development of..., s. 8.

²⁹³ Berkes, a.g.e., s. 5-6.

²⁹⁴ Berkes, Development..., s. 3.

²⁹⁵ Berkes, Development..., s. 4.

²⁹⁶ Berkes, Development..., s. 3.

İslam ülkelerinden ayrıldığı ileri sürer.²⁹⁷ Osmanlıda siyasal reform akımından bağımsız bir dinsel modernleşme olmamıştır. Bu nedenle İslam'ı reforme ederek uygarlık karşıtı olmaktan çıkarmak gerektiği yönündeki görüşleri eleştirir.²⁹⁸

Ona göre, İslam dininde kilise gibi kurumsallaşmış bir yapı olmadığı için, laiklik sadece devletin kiliseden ayrılması olarak algıanamaz. Bu nedenle sekülerizm ile laiklik sözcükleri Hristiyan dinindeki halkların kendine özgü din ve siyasa koşulları altında doğduğu için Türkiye'deki farklı ve özgün gelişimi ifade etmezler.²⁹⁹ Türkiye'deki laiklik anlayışı din-devlet ayrımı olmanın ötesindedir ve kendine özgü tarihsel koşulların ürünüdür. Osmanlı ve Türkiye'nin iki yüzyıllık laikleşme ve Batılılaşma eğiliminin sonucudur.³⁰⁰ Bunun boyutlarını anlayabilmek için de toplumsal yaşamın her alanına bakmak gerekir

“Hristiyan olmayan toplumlarda sekülerleşme sürecini anlayabilmek için bu toplumlarda din kurallarının yaşamın her alanında ne kadar egemen olduğunu açıklamak gerekir. Ayrıca dinsel egemenliğin devlet tarafından uygulanıp uygulanmadığının ya da desteklenip desteklenmediğinin keşfedilmesi gereklidir. İnsanların dinsel yaşamları ile diğer yaşam alanları arasındaki ayrılığın derecesinin araştırılması da önemlidir. Bu konuda din ile ekonomik yaşam arasındaki ayrım birincil önemdedir”³⁰¹

Berkes, Türkiye'deki laiklik anlayışının kendine özgü ve toplumun her alanına sirayet eden bir uygulama olduğunu savladığı için Türkiye tarihine aykırı düşen laiklik yerine süreci daha iyi ifade ettiğini düşündüğü “çağdaşlaşma” (sekülerizm) kavramını kullanır.³⁰² Çağdaşlaşmayı da “kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma”³⁰³, geleneğin en son sığınağı olan dinin toplumsal yaşamın her alanında etkisizleşmesi³⁰⁴ olarak tanımlar. Çağdaşlaşma denilen oluşum, ekonomi, siyaset, eğitim, aile, cinsel hayat işlerinde kilise dışı olmuş bir dünyanın gereklerinin serbestçe insanları etkilemesi

²⁹⁷ Berkes, Türk Reform Aşamaları, s. 64-70.

²⁹⁸ Berkes, Batıcılık Ulusçuluk ..., s. 180-181.

²⁹⁹ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 538

³⁰⁰ Berkes, Laikliğin Tarihsel Kaynakları.

³⁰¹ Berkes, Development..., s. 6.

³⁰² Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 18.

³⁰³ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 19.

³⁰⁴ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 20.

olayıdır.³⁰⁵ Başka bir deyişle “ İnsanların, devlet kurumlarının, özel kurumların, kişisel şeylerin, kiliseye ya da kutsal alana ilişkin sorunların/konuların dünyevileşmesidir”.³⁰⁶

Bir başka çalışmasında ise laiklik kavramını kullanarak tanımını yapar ve laik toplumun özelliklerini şöyle sıralar:

“Toplumbilim açısından laiklik, toplumsal yaşamın çeşitli alanlarının en üstün değer ölçütleri sayılan din kavramlarından kurtarılmasıdır. Laik toplumunun temel özellikleri: 1) Yanılgısız ve kutsal bir üst otoritenin yokluğu 2) Toplum kurallarının ve değerlerinin bölüşümü ve otonom olması 3) Özel kişi için davranma ve karar verme özgürlüğü, yararlık ölçütlerine uygun ölçütlerin benimsenmesi 4) Gelenek kavramı karşıtı olarak değişme kavramının üstünlüğü.”³⁰⁷

Berkes’e göre Türkiye’de sekülerleşme sürecinin net sonuçlarına 1927–1937 tarihleri arasında yapılan radikal reformlarla ulaşılır.³⁰⁸ Osmanlı-Türk devlet geleneğinden kopmanın kesin işareti olan laiklik, Türk devletinin en önemli ilkesidir. Nedenlerini şöyle açıklar:

“Birincisi, 19.yy’ın ortasından Kurtuluş Savaşı’na kadar tüm İslam Dünyasında, Kur’andan, Hadisten ya da şeriattan kaynaklanmayan bir İslam ideolojisinin yerleşmesidir. Hindistan, Pakistan, Mısır ve diğer Arap ülkelerinin İngiliz yazar ve aydınlarının İngilizce olarak “Islamic ideology” dedikleri ideoloji. İkincisi kurtuluş savaşının emperyalizme karşıt bir savaş oluşunun Kemalizme özgü bir yanının, laiklikle sıkı ilişkisi olan bir yanının olması.”³⁰⁹

Ona göre, Türkiye’de İslamın özgün yanının bilinmemesinden kaynaklı iki yanlış kanaat vardır.³¹⁰ Birinci görüşte olanlar “laiklik din ve devlet ayrımı ise nasıl din devlete karışmayacaksa, devlet de dine karışmamalıdır.”demektedirler. İkinciler de “Siyasal, hukuksal, eğitsel sınırlandırmalar din özgürlüğünü sağlamayı değil, dini kaldırmayı güder, dinsizliği hedefler”derler. Berkes, bunların Kemalist laiklik anlayışını Fransız laisizmi ile İslam’ı da Hristiyanlıkla karıştırmanın ürünü olan yanılgılar olduğunu belirtir. Kemalist sekülerizmin din ve devletin birbirinden tamamen ayrılması anlamına gelen laisizm doktrininin farklı olduğunu, “din-u devlet” anlayışını

³⁰⁵ N., Berkes, “Teokrasi ve Feodalizm”, Teokrasi ve Laiklik, İstanbul:Adam Yay., 1984, s. 81–89.

³⁰⁶ Berkes, Development..., s.5.

³⁰⁷ Berkes, Laikliğin Tarihsel Kaynakları

³⁰⁸ Berkes, Development..., s.4.

³⁰⁹ Berkes, Atatürk ve Laikliğin İki Kaynağı.

³¹⁰ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 537.

barındıran Ortaçağ İslam devletinin mirası üzerine kurulduğu için kendine özgü bir yapısı olduğunu belirtir. Bu nedenle “politika, hukuk ve eğitim alanlarında dinle ilgili kısıtlamalar getirmesi, hükümetin içinde devlet tarafından finanse edilen din işleriyle ilgilenen Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunun var olması” gibi aslında seküler bir devletle çelişkili uygulamalar olarak görünebilen yanlarının bu özgünlüğün sonucu olduğunu ifade eder.³¹¹ Türkiye’deki laiklik uygulamasının İslamlığa özgü bir karışıklık ya da Batı örneğinin kopyası olarak değerlendirilmesini de eleştirir.

“İslamlığı kitaplardan öğrenen batı oryantalistleriyle, onların öğrenciliğini yapan Müslüman bilginleri, İslamlıkta laikleştirilmiş bir alan olmayacağı sanısına dayanarak durumu ya İslamlığa özgü bir karışıklık ya da Batı örneğini alma işinden başka bir şey olmadığını görüşündedirler.”³¹²

*“Laiklik meselesi aydınlar arasında zannedildiği gibi bir “üstyapı” meselesi değil, “tüm yapı” meselesidir”*³¹³ ona göre. Laiklik teokrasinin karşıtı değildir; teokrasinin karşıtı demokrasidir. Dolayısıyla teokrasinin karşıtı olan demokrasi din, iman, kilise, ayin sorunu değil; siyasal, yasal örgütsel sorundur. Laiklik de din sorunu değil; demokratik siyasa gereği olan çağdaşlaşma sorunudur.³¹⁴

Pek çok Batılının ve Batıdaki egemen bilim anlayışının Hristiyan olmayan ülkelerdeki pek çok olayın nedenini din olarak görmelerini de yadırgar. Buna ilişkin güncel örnekler verir. Türkiye’nin 1970’lerin sonunda yaşadığı siyasi ve toplumsal bunalımın Batılıların önemli bir çoğunluğunca din olayı olarak görülmesini halkı yanıltmak olarak nitelendirir.

“Hristiyan olmayan ülkelerin halklarının birçok işlerini ve eylemlerini çoğu batılı din olayı sanır. Örneğin siyasal bir olayı bile din sorunu olarak görürler. Bugün Türkiye’de bir din sorunu olduğu ve bunun şu sıralarda en bunalımlı zirvesine vardığı yollu görüş yerli sosyologlara bile aşılarmıştır. ... Ancak İslamda şu anda devleti zararlandıracak güçte bir din otoritesi yoktur. Din otoritesi olmaya çalışan akımlar da politiktir. Bu akımları yürütenler bunu “dinsel” göstererek halkı aldatmaya çalışıyorlar.”³¹⁵

³¹¹ Berkes, Development..., s.479-480.

³¹² Toplumbilim Açısından Din- Dünya Kurumları Arasındaki İlişki Türleri.

³¹³ Berkes, Atatürk ve Laikliğin İki Kaynağı.

³¹⁴ Berkes, a.g.m.

³¹⁵ Berkes, a.g.m..

Aynı şekilde 1960'larda tarikatların yükselişini de emperyalizmin işine yarayan bir gelişme olarak tespit eder. *"Türkiye'de mehdicilik akımı olan Nurculuğun körüklediği cihat, Johnson gâvuruna değil, Gazi Mustafa Kemal'e karşıdır. Deccal, birincinin temsil ettiği emperyalizm değil, ikincinin temsil ettiği Cumhuriyet Türkiye'sinin bağımsızlığıdır."*³¹⁶ Türkiye dışındaki İslam ülkelerinde 1960'lı yıllarda yaşanan gelişmeleri de aynı doğrultuda değerlendirir. İslam ülkelerinin ulusal devlet kurma, demokratik haklara dayalı devlet kurma, maddesel ve moral işleyiş yollarının demokratlaştırılması, kişi haklarının garantilenmesi gibi siyasal dünyasal sorunları olduğunu; bunların dinle ilgisinin olmadığını ifade eder.³¹⁷ Bu bağlamda İran İslam devrimini de siyasal ve ekonomik bunalımın bir sonucu olarak görür ve Cumhuriyet gibi bir gazetenin dahi "gâvur düşmanlığı anlamında antiemperyalizm" sloganları üreten devrimin ilerici yönlerini gösterme çabasını yadırgar.³¹⁸ İslam ülkelerindeki sorunların din sorunu olarak nüksetmesinin nedenlerini de açıklar:

"İslam dünyasında 'din'in 'dünya' ile ve ekonomi sorunlarıyla karşılaşması Hristiyanlıktan farklıdır. Din ne bütünleşme ne de zıtlasma çabası içindedir. Sorunu din-devlet-ekonomi bileşiminde ekonomik ögeye gücünü verecek devrim olanağını bulamama ya da nasıl bulunacağını bilememe sorunudur. ... Karşılaştığı dünya güçleri kendi içinden değil; dışardan ya da kendi içindeki düzen bozulduğundan ya da bozuluşu sürdüren dış güçlerin tutsaklığına düşmesinden geliyor. Bugün Türkiye, İran ve Pakistan'da yaşananlar din sorunu değil, siyasal ve ekonomik sorundur. Bunlara 'din' sorunu yaftasını takmak, Hristiyanlık dünyasındaki gözlemcilerin taklitçileri olan yerli düşünürlerin işidir."³¹⁹

Özetlersek Berkes, Hristiyan ve İslam dininde laiklik ve sekülerleşme uygulamalarının farklı olduğunu; İslamda kurumsallaşmış bir dini örgütlenme olmadığı için laikliğin Hristiyanlıktaki gibi sadece din ve devletin ayrılması biçimde gerçekleşmediğini belirtir. Bunun da ötesinde siyasal ve toplumsal yaşamının her alanında dinin ve din kılığına bürünmüş geleneğin etkisizleşmesidir. Türkiye'deki laiklik anlayışı da bu nedenle ve tarihsel sürecinin bir ürünü olarak özgün bir yapıya sahiptir. Bu laiklik anlayışı iki yüz yıllık Batılılaşma sürecinin ürünüdür ve doruk

³¹⁶ Berkes, "Sosyolojik Açıdan Din", Yön, Cilt: IV, No: 187, 1996, s. 9.

³¹⁷ N. Berkes, "Devlet ve Din Konusu Üzerine Bir Konuşma", Atatürk ve Devrimler, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982, s. 210-223. (1961'de McGill Üniversitesi'nde sunulan bir tebliğ)

³¹⁸ N. Berkes, "Dinler Devrimci Olabilir mi?", Atatürk ve Devrimler, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982, s. 210-223. İlk kez Sesimiz'de 1979'da yayınlanır.)

³¹⁹ N. Berkes, "Din ile Dünya Arası Sorunlar", Atatürk ve Devrimler, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982, s. 225-228. (İlk kez Sesimiz'de 1979'da yayınlanır.)

noktasına cumhuriyetin ilk yıllarında ulaşır. Buna karşın Türkiye'deki ekonomik ve siyasal sorunlar tamamen çözüme kavuşturulamadığı için bu sorunlar dini sorunlarmış gibi görünürler, tıpkı diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi...

Batıda laikliğin evrimi teoloji-felsefe hesaplaşması biçiminde özgür aklın bağımsızlaşması ve kilise devlet mücadelesinde devletin cismani otoritesini kilise aleyhine genişletmesi şeklinde iki aşamada gerçekleşir.³²⁰ İslamda ise özgür aklın bağımsızlaşması olmadığı gibi cismani ve ruhani ilkeler sıkı bir şekilde birbirine bağlıdır. Osmanlı toplumunda laiklik yönündeki gelişmeler “İslamın özü” ile ilgili ideolojik ve politik bir tavrın eseri olmaktan ziyade Osmanlı toplumunun 19. yy'da geçirdiği evrimin sebep olduğu toplumsal bir zorunluluktan doğmuştur. Aslında bir yarı sömürgeleşme süreci olan bu evrim Osmanlıyı bağımlı bir kapitalizme açtığı için aynı zamanda bir “yarı batılılaşma” ve “yarı laikleşme” sürecidir. Cumhuriyet devrimi ile birlikte hilafet ilga edilerek ve tarikatlar yasaklanarak din sorununa çözüm üretilmeye çalışılır. Ancak meseleye toplumsal temelleri açısından bakılırsa laiklik sorununun çözümlendiğini sanmak güç olur.³²¹ Türkiye laikliğinin özgünlüğü daha çok Türkiye'de “laik” bir zihniyetin kültürel bir özeleştirisi sonucunda değil, Batıdaki doğuş şekli ve işlevi bizimkinden farklı olan kurumların ithali ile oluşmasından gelmektedir. Ülkemizde laiklik belli bir fikri evrim sonucunda ortaya çıkmadığı gibi elitist bir yöntemle halka empoze edildiği için bugün yaşanan sorunları da beraberinde getirmiştir.³²² Türkiye'de burjuva devrimi sonuca ulaşmadığı, laikleşme süreci de tamamlanmadığı için bir dünya görüşü ortadan kaldırılmış değildir. Benzer sorunları laiklik konusunda benzer bir sürecin yaşandığı Arap ülkelerinde de görebiliriz. Elbetteki sekülerleşme farklı kültürlerde, tarihsel durum ve toplumsal değişimin ana dinamiklerine göre farklı biçimler alabilir.³²³ Ancak toplumsal değişim açısından benzer özellikler gösterdiğimiz Arap ülkeleriyle laiklik süreçlerimizin ortak noktası da az değildir. Nitekim Berkes bu yönleri Arap ülkelerine yaptığı gezinin izlenimlerinde işaret eder.³²⁴

³²⁰ Timur, T. Devrimi, s. 271.

³²¹ Timur, T. Devrimi, s. 114-115.

³²² Timur, Türk Devrimi..., s. 273.

³²³ Atacan, Fulya, “Türkiye’de Toplumsal Değişim ve Dinsellikteki Artış”, *Dünyada ve Türkiye’de Güncel Sosyolojik Gelişmeler 1. Ulusal Sosyoloji Kongresi: 3-4-5 Kasım 1993 İzmir*, Ankara: Sosyoloji Derneği Yayınları, Cilt 2, 1994.

³²⁴ Bkz. N. Berkes, *Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm*, Köprü Yayınları, 1969; *İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm: Arap Ülkelerinde Gördüklerim Üzerine Düşünceler*, 2. bs., Ankara: Bilgi Yay, 1975.

3.3. “ÖZGÜN” BİR İDEOLOJİ KEMALİZM

Berkes'in düşün sisteminin merkezini Kemalizm oluşturur. Gerek akademik gerekse politik çalışmalarında Kemalizmi bir “kurtuluş ideolojisi” olarak benimser, onun sosyalizme ve liberalizme benzemeyen özgün bir ideoloji olduğunu savunur. Kemalizmi Mustafa Kemal dönemi ile özdeş tuttuğu için bu dönemde yapılanların tümünü olumlu ve doğru adımlar olarak görür; Mustafa Kemal'in ölümünden sonra ise Kemalizmin ve cumhuriyet devrimlerinin yozlaştırıldığına işaret eder. Yön Hareketi çerçevesinde Kemalizmin devrimcilik, devletçilik, milliyetçilik, halkçılık ilkelerini Sosyalizmden esinlenerek yeniden yorumlar. Kemalizmin, Batıcılık özelliğini de çalışmalarında farklı biçimler de ele alır.

Çocukluk ve gençlik yıllarında Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın coşkusu ve cumhuriyetin kurulmasının verdiği onur ve güveni yaşamış olan Berkes, Mustafa Kemal'e ve cumhuriyet devrimlerine büyük bir hayranlık besler:

*“Anlatacağım... Hayalimde eğitimimde, düşüncelerimde yaşayan Mustafa Kemal Atatürk. Yazdıklarımın en doğru, en yeterli bilgi olduğu savını ileri sürmüyorum. Yalnız benim anladığım, anlatabileceğim ölçüde bilebildiğim Mustafa Kemal ve Atatürk yarım yüzyıla yakın okuma okutma, araştırma ve yayınlamalarımın tutarlı çizgileri olan genel eğilimin seçilebilecek yanlarını, onların gerek duygusal gerek düşünsel kökenlerini izlemeye çalışıyorum. Görüyorum ki o kökenler yaşamımın çocukluk ve ilk gençlik yıllarının etkilemelerinden kaynaklanmıştır.”*³²⁵

Berkes, çalışmalarında Kemalizmin farklı yönlerini ön plana çıkarır. Yurtdışındaki çalışmalarında kültüralist yaklaşımının da etkisiyle cumhuriyet devrimlerinin saltanat-hilafet rejimine son vermesini, din, hukuk, eğitim, yazı, dil, kılık kıyafet alanındaki yeniliklerini önemser. Kemalizmin ve ulusal kurtuluş savaşının Batıcılık ve Batılılaşma karşıtı olmadığını, aksine Batı uygarlığı seviyesine ulaşmak için yapılan bir devrim olduğunu belirtir.³²⁶ Bununla birlikte iki yüzyıllık Osmanlı “reform”larının devamı olduğunu; Mustafa Kemal'in “Batılılaşma” hareketini 2. Mahmut'un kaldığı yerden sürdürdüğünü savlar. Bu eserlerinde Kemalizmin

³²⁵ Berkes, Kişisel Anılar.

³²⁶ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 526.

devrimcilik ve devletçilik ilkelerini geri plana iter ya da bunlara hiç yer vermezken; ulusçuluk anlamında halkçılık ve laiklik ilkelerini birincil olarak ele alır.

Türkiye'deki çalışmalarında ise Kemalizmin temel özelliklerinin devrimcilik, emperyalizm karşıtlığı, bağımsızlık ve devletçi kalkınma anlayışı olduğunu belirtir. Mustafa Kemal dönemini Osmanlı (son iki yüzyıl dâhilinde) ve Türk tarihinde Batı boyunduruğunda olunmayan tek dönem olarak niteler. "Batı'dan bağımsız kalarak çağdaşlaşma" da bu dönemin temel özelliğidir. Cumhuriyetin kuruluşuna ilişkin bu ikili tutumun ilkinde Anglosakson egemen tarih yazımının Kemalizmi ve modern Türkiye'nin kuruluşunu Tanzimatın doğal bir sonucu ve mirası kabul etmesinin³²⁷ etkileri vardır. İkinci yaklaşım ise Berkes'in samimi görüşünü ifade eder diyebiliriz.

Türkiye'deki çalışmalarında Kurtuluş Savaşı'nın ve Kemalizmin anti-emperyalist yönüne başat bir biçimde vurgu yapar; anti-emperyalizmi Batı boyunduruğuna karşı olma, gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkeleri sömürerek geri bırakmasına karşı olma anlamlarında kullanır. Yurtdışında yayınlanan eserlerinde ise emperyalizm karşıtlığının, Batı karşıtlığı olmadığını, Batı'nın azgelişmiş ülkeler üzerindeki sömürüsüne azgelişmiş ülkelerin de çağdaşlaşma yönünde ilerlemeyerek katkıda bulunduklarını ileri sürer.³²⁸ Kemalizmin bu kavrayışının onu diğer antiemperyalizm türlerinden ayırdığını da vurgular.³²⁹

"Onun anti emperyalizmi, ...farklı bir yönde gelişmeye başladı ... Batı uygarlığıyla Batı emperyalizmi arasında bir ayırım yapma olanağı bu deneyler sayesinde belirdi. ... Mustafa Kemal'e göre emperyalizmin suçunu yalnız Batı uygarlığına yüklemek yetmezdi. Sömürü hedefi olan uluslar, özellikle hala Asya gelenekleri doğrultusunda yaşamakta direnen halklar, ulusluklarını bilmedikçe, geriliklerine gömüldü kaldıkça, rejimleri ne olursa olsun üstün uygarlıklı toplumların sömürü ya da saldırı hedefi olmaya mahkûmdurlar. Bu uluslar kendilerini çağdaş Batı uygarlığı düzeyine getirecek devrimlere girişmedikçe dünyada eşit hak ve güç sahibi olma iddiasında bulunamayacaklardır. Şu halde, onun açısından anti-emperyalizm savaşı Türkiye açısından bir çağdaşlaşma savaşıdır. ... Bunun ilk hedefi Osmanlı devleti ve onunla bitişik örgütlerdir."³³⁰

³²⁷ Timur, Osmanlı Çalışmaları... , s. 98.

³²⁸ N. Berkes, " 'İhtilal', 'İnkılâp' ve Devrim, Atatürk ve Devrimler, İstanbul: Adam Yayıncılık, s.133-154. (ABD Toplum Bilim Derneği'nin cumhuriyetin 50. yıldönümüne ayrılan özel oturumunda sunulan tebliğ.); Development of Secularism in Turkey, s. 463.

³²⁹ Berkes, " 'İhtilal', 'İnkılâp' ve Devrim".

³³⁰ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 493.

Kemalizmi, “hilafet saltanat rejimine, ulusal temelden yoksun İslam ittiadı ve Turancılığa dayanan Osmanlı emperyalizmine, halksal bilinçten yoksun ubudiyetçi Osmanlı bürokrasisine, yabancı devlet uyduculuğuna araç edilmek istenen bir kul ordusu politikasına karşıtlık”³³¹ olarak tanımlayan Berkes, bu karşıtlıkların 1905–1915 yılları arasında ortaya çıktığını vurgular. Mustafa Kemal’i de bu karşıtlıkların toplamı olarak tanımlar. Mustafa Kemal’in meşrutiyet devrimcilerinden, İttihat ve Terakki’den farklı düşündüğünü, ancak tarihçilerin Mustafa Kemal’in neye karşı çıktığını yeterince ortaya koymadığını belirtir.³³² Daha önce de var olan milliyetçilik, halkçılık, asri devlet (laik devlet) kavramlarını Atatürk’ün ulusal bağımsızlık ve halk egemenliği çerçevesine oturtarak İttihat ve Terakkicilerden ayrıldığını vurgular. Ona göre, “Atatürk doğrultusu bir ulus topluluğunu geliştirme savaşı aşamalarının eylemli-yazılı tarihidir. Bir parti doktrini, şeflik ideolojisi değildir. Tarihin kendisidir.”³³³

Atatürk’e derin bir saygı ve hayranlık besleyen Berkes, onun bir kült haline getirilmesine ise karşı çıkar. Mustafa Kemal’in Atatürk olduktan sonra türeyen bir anlayışla bir çeşit insanlık dışı kutsallığa büründürülmesini, “Aziz Ata” (N.B.) türünde kendine mucize ya da keramet verilen bir evliya dedesine dönüştürülmesini eleştirir. Atatürk’ü Atatürk yapanın doğduğu ve büyüdüğü dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nun içinde bulunduğu koşullar olduğunun altını çizer. “Atatürk’e tarihsel koşullardan soyutlayarak bakanların ilkeler tartışmalarında Atatürkçülüğün bir tarihsel çözümleme birikimi olduğunu anlamaları gerekir.”³³⁴ sözleriyle siyasal önderlerin ortaya çıkmasında yaşadıkları koşulların oldukça etkili olduğuna dikkat çeker.

Buna karşın bazı eserlerinde Mustafa Kemal’in önderlik gücüne önemli bir rol yüklediğini de görebiliriz. Mustafa Kemal’in ısrarlı ve kararlı tutumu olmasaydı ulusal reformların yapılamayacağını, kendisinin bu yönüyle 2. Mahmut gibi Osmanlının reformcu padişahlarından ve paşalarından ayrıldığının altını çizer.

³³¹ Niyazi Berkes, “Yüzyıl İçinde Atatürk”, *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982, s.74–98. (İlk yayımı: SBF Dergisi Atatürk Özel Sayısı, Cilt: 36, No:1-4, 1981).

³³² Berkes, “Yüzyıl İçinde Atatürk”.

³³³ Berkes, *Başından Sonuna Doğru Atatürk Zamanı*.

³³⁴ Berkes, *Yüzyıl İçinde Atatürk*.

“Bu önderliğin olağanüstü niteliğinin hesaba katmadan...yalnız o zamanki koşullar altında mucize sayılan ulusal kurtuluşu değil, çağdaşlaşma sürecinin son kesin adımlarının aşama aşama gerçekleşmesinin mantığını da ...yorumlama olanağı yoktur. Ulusal kurtuluş savaşının açtığı devrim dönemi... sürecin uluslaşma, halklaşma, gelenek ve din kaynaklı devlet rejimi yerine cumhuriyet devleti, hukuk, eğitim ve genel toplum yaşamının bu ilkelere göre biçimlenmesi,... teokrasi, emperyalizm ve komünizm arasındaki çatışmalar arasında yolunu bularak sonuçlandırılması onun önderliği altında olabilmektedir.”³³⁵

Bununla birlikte Atatürk döneminde yapılan reformların tepeden inme olduğu, zorla yürütüldüğü; toplum ilkel bir yapıda olduğu için direnme gücü olmadığından bir grup aydın tarafından reformların yürütülebildiği yönündeki değerlendirmelere de karşı çıkar.³³⁶

Berkes, Kemalizmi dünyadaki bütün ideolojilerden, ulusal hareketlerden farklı ve kendine has özellikleri olan, sosyalizme ve kapitalizme benzemeyen bir ideoloji ve hareket olarak değerlendirir. Burada tüm milliyetçilik anlayışlarının, yanı sıra Türk milliyetçiliğinin Mustafa Kemal’in “Biz bize benzeriz” sözünde simgelenen özgünlük anlayışının izleri vardır.

“... Ne batı anlamında bir liberalizm, ne de bir sosyalizm davası idi. Emperyalizme karşı bir savaş olarak sosyalizme benzemekle beraber sınıflar arası bir savaşla değil, sınıflar arası elbirliği ile gerçekleştirilebilirse yürütülebilecek bir savaştı. Gericiliğe karşı bir savaş olarak liberalizme benzemekle beraber, kapitalist bir gelişmenin öncüsü olan bir orta sınıf yokluğu karşısında batı liberalizminin mahsulü olan yabancı kapitalist hâkimiyetine yol açmayı önlemek isteyen bir savaştı”³³⁷

Ancak bu yaklaşım, her türlü tarihsel gelişme anlayışından uzak ve Türkiye cumhuriyetinin kuruluşunu evrensel tarihin gelişimi çerçevesinde açıklamayı imkânsız kılan bir tarzdır.³³⁸

³³⁵ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 479.

³³⁶ Berkes, Başından Sonuna Doğru Atatürk Zamanı.

³³⁷ N. Berkes, “Atatürkçülük Nedir, Ne Değildir?”, Yön, Cilt: II, No: 63, Şubat 1963, s.8.

³³⁸ Ömür Sezgin, Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, 2.bsm, Ankara: İmge K., 2005, s.13.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve gerçekleştirilen devrimleri 200 yıllık Osmanlı reformlarının zorunlu ve doğal bir sonucu olarak gören Berkes, Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında tarihsel bir süreklilik kurar. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin son iki yüzyılımı dâhil ettiği Türk çağdaşlaşma sürecinin reformcu padişahları (3. Selim, 2. Mahmut gibi) ve paşaları ile Mustafa Kemal arasında paralellik kurar. Ancak Mustafa Kemal'in diğerlerinden farkını da *“Türk çağdaşlaşma gelişimi ilk kez tutarlı ve tuttuğunu başaran bir önder bulmuştu”*³³⁹ diyerek ifade eder.

Oysa gerek kurtuluş savaşı ideolojisi gerekse Kemalist reformlar, Tanzimatçı ideolojiden köklü bir kopuş ve çağdaşlaşma yolunda atılmış radikal ve samimi adımlar olması itibarıyla Tanzimat reformculuğundan farklıdır. Sosyo-ekonomik planda (kapitülasyonlar, borçlandırma vb gibi) dış zorlamalarla oluşan bir süreci, Batıcı tarihçiler ve bir kısım Anglosakson oryantalistlerin ideolojik aynasında Kemalizm'le tamamlamak ve onu da Tanzimat'ın doğal bir sonucu olarak değerlendirmek, Sevr Antlaşması ile sonuçlanan bir süreci başlatan ve memleketi önce iflasa, sonra da çöküşe sürükleyenleri yeni devletin temelini atanlar olarak onurlandırmak anlamına gelir.³⁴⁰

3.3.1. Yön Hareketi

Kemalizmi bu şekilde tanımlayan Berkes, onun ırkçılık ve Batıcılıktan ibaret gerici yorumuna karşı çıkar ve Yön Hareketi çerçevesinde Kemalizmi “ilerici” bir temelde yeniden yorumlar. Bu yorum, ‘60’lı yıllarda dünyadaki ve Türkiye’deki toplumsal muhalefetin yükseldiği koşullarda aydınlar ve gençler arasında ilgiyle karşılanır, benimsenir. Kemalizmin Sosyalizme açık “yeni devletçilik” anlayışı³⁴¹ temelindeki bu yorumu o yıllarda solda etkili üç akımdan biri olur. Berkes, Yön Hareketinin Kemalizm ve Batıcılık konusundaki tezlerinin netleşmesinde belirleyici bir role sahiptir.³⁴² Ancak Yön Hareketi ile görüş farklılıkları da mevcuttur.

³³⁹ Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, s.521.

³⁴⁰ Timur, Osmanlı Çalışmaları..., s. 98.

³⁴¹ Taner Timur, “CHP, DP ve 27 Mayıs Devrimciliği”, Türkiye Nasıl Küreselleşti?, Ankara: İmge K., 2004, s.217-231.

³⁴² Gökhan Atılğan, Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön-Devrim Hareketi, İstanbul: TÜSTAV, 2002, s.105, dipnot.

Niyazi Berkes'in Yön Hareketi çerçevesinde yaptığı Kemalizm yorumunu daha iyi anlayabilmek ve Yön Hareketi ile ortak ve farklı noktalarını görebilmek için önce Yön Hareketinin ortaya çıktığı dönemi, temel tezlerini ele alalım.

1960'lı yıllar Türkiye'si, Demokrat Parti'nin yarattığı ekonomik ve siyasal krizleri üzerinden atmaya çalışan, askeri darbenin getirdiği Anayasa ile görece özgür bir atmosferde Türkiye'nin kalkınma sorununa çözüm önerilerinin getirilmeye çalışıldığı canlı bir tartışma ortamının yaşandığı bir dönemdir. 1950'lerin sonralarına doğru kendi yarattıkları burjuvazinin imkânlarını kıskanarak onunla iktidar mücadelesine girişen bürokrat kökenli aydınlar, 27 Mayıs ihtilalini büyük bir coşku ile karşılarlar. Bu coşku giderek etkili bir muhalefet grubu yaratmayı başaran sol eğilimli aydınları yetiştiren bir okula dönüşür.³⁴³ 1960-1965 arasında askeri rejimden sivil rejime geçiş dönemi Türk aydını için '60 öncesinden farklı bir rejim tartışmasını getirir. İki farklı tez vardır. Birincisi Türkiye'nin sosyal yapısı Batılı anlamda bir demokrasinin sağlıklı işlemesine elverişli değildir. Bu bakımdan iktisadi ve sosyal sorunların çözümü için batılı siyasal modellere körü körüne bağlı olunmamalıdır. İkincisi ise Türkiye'de demokrasiyi yerleştirmek için köklü reformlara ihtiyaç yok görüşüdür.³⁴⁴ Birinciler radikal tek parti rejimini, ikinciler muhafazakâr çok partili rejimi amaçlarlar. Ancak ülkenin iç koşulları, Milli Birlik Komitesi içindeki bölünme, 147'lerin tasfiyesi, Kurucu Meclisin bileşimi, Adalet Partisi'nin seçimlerde önemli oranda oy alması, Talat Aydemir hareketine karşı ordunun üst yönetimin ve İnönü'nün aldığı tavır, Cevdet Sunay'ın cumhurbaşkanı olması gibi faktörler tablonun ikinci tezcilerden yana olduğunu gösterir. Yine Türkiye'nin savaş sonrasında ABD ile girdiği yakın ilişkinin Kıbrıs sorunu nedeniyle bozulması, Türkiye'nin Bağılantısız Ülkeler ve SSCB'ye yönelmesi gibi dış gelişmeler iç politikada birinci tezi savunanların ABD ve NATO karşıtı bir tutum almalarına yol açar. Dolayısıyla SSCB'nin savunduğu kapitalist olmayan yollardan kalkınma, barış içinde bir arada yaşama gibi tezleri benimsemelerini sağlar.³⁴⁵

Yön Hareketi böyle bir ortamda muhalefetin ürünü ve birinci tezin savunucusu olarak ortaya çıkmış ve Keynesyenci bir devletçilik anlayışı (yeni devletçilik) ile

³⁴³ Hikmet Özdemir, *Kalkınmada bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1986, s. 93.

³⁴⁴ Özdemir, a.g.e., s.43.

³⁴⁵ Özdemir, a.g.e., s.47.

ekonomik kalkınmayı esas alarak Kemalizmi radikal bir biçimde yeniden yorumlamıştır. 20 Aralık 1961’de yayın hayatına başlayan ve 1967’ye kadar beş yıl yayınlanan Yön Dergisi etrafında toplanan aydın, subay ve gençlerin oluşturduğu hareket dönemin önemli sol akımlarından biri haline gelir. Yön’ün kurucu ve yönetici kadrosu Doğan Avcıoğlu, Mümtaz Soysal, İlhan Selçuk ve İlhami Soysal’dan oluşur.³⁴⁶

Kemalizm’in devletçilik, milliyetçilik, halkçılık gibi ilkelerini; Kemalist batıcılık ve antiemperyalizm kavrayışını Sosyalizmden esinlenerek yeniden yorumlayan Yöncüler; Atatürk ile başlayan devrimin halka dönük düzenli, planlı ve akılcı bir ekonomik kalkınma politikasıyla tamamlanması görüşündeydiler.³⁴⁷ Bu da “yeni devletçilik” olarak adlandırdıkları asıl olarak devlet işletmeciliği ile sanayileşmenin sağlanması ve planlı bir ekonomi politikasının yürütülmesi ile mümkündü.³⁴⁸ Böylece ekonomik gelişme ve sanayileşme sağlanacak ve Türkiye’nin sosyalizme geçmesinin koşulları yaratılacaktı. Yöncüler Türkiye’de toplumsal konular üzerine eğilen, milliyetçi, hürriyetçi ve demokratik ilkelere dayanan bir sosyalizm anlayışı etrafında birleşmektedirler.³⁴⁹

Türkiye’de gelişmiş bir işçi sınıfı ve köylülük olmadığını, bunun için sınıf mücadelesinin Türkiye için geçerli olmadığını; asıl olanın azgelişmiş ülkeler ile gelişmiş emperyalist ülkeler arasındaki çelişki olduğunu ve öncelikle emperyalistlere ve bunların ülke içindeki işbirlikçisi durumunda olan sermayedarlara karşı bir mücadele verilmesi gerektiği düşüncesindedirler. Sosyalizme geçişin kapitalist olmayan halkçı ve devletçi bir politikanın kaçınılmaz sonucu olduğu düşüncesindedirler.³⁵⁰ Kapitalist kalkınma yolu, 20.yy’da azgelişmiş ülkeler için tıkalıdır. Türkiye’de ve kapitalist gelişmeye ayak uyduramayan ülkelerde kalkınmayı sağlayacak ilerici bir burjuva sınıfı yoktur.³⁵¹ 2. Dünya Savaşından sonra Marksist Leninist şemaya uymayan pek çok milli kurtuluş devrimleri olduğunu ve Mısır, Cezayir gibi ülkelerde bunun kapitalist olmayan bir yoldan kalkınma çizgisine girdiğini vurgulayan Yön Hareketi Baas/Arap

³⁴⁶ Özdemir, a.g.e., s. 60.

³⁴⁷ Özdemir, a.g.e., s. 121.

³⁴⁸ Doğan Avcıoğlu, “Kalkınmaya Götüren Yol”, Yön, Cilt: IV, No: 95, 1965, s.3-4.

³⁴⁹ Sosyalist Kültür Derneği Bildirisi, Yön, Cilt: II, No:57, 1963, S. 2.

³⁵⁰ Doğan Avcıoğlu, “Muhalefet Asıl Şimdi Başlıyor”, Yön, Cilt: 4, No: 99, 1965, s.3.

³⁵¹ Doğan Avcıoğlu, “Açık Oturumu Konuşması”, Yön, Cilt: III, No: 87, 1964, s.3.

sosyalizmini savunmuştur.³⁵² Milli sosyalizmin Rus bolşevizminden farklı olması gerektiğini; kanlı bir sınıf kavgasının sonunda değil, yukarıdan yukarı tabakadan idare edilerek kurulması gerektiği düşüncesindedirler.³⁵³

Sosyalizmin, Kemalizmin devletçilik, milliyetçilik, halkçılık ve inkılâpçılık ilkelerinin en doğal sonucu olduğunu savunurlar. Bu ilkeleri yeniden tarif ederler.³⁵⁴ Bunun sonucunda ortaya çıkan Kemalizm, Mustafa Kemal ve Partisi'nin Kemalizmden oldukça farklıdır.³⁵⁵ Kemalizmin pozitivist anlayışının bir sonucu olan halkı eğitmenin ve kanunları değiştirmenin ülke sorunlarının çözümü için temel olduğu fikrini de Yöncüler bir kenara bırakıp, iktisadi kalkınmayı temel alırlar.³⁵⁶

Öncelikli sorunlardan biri olan bilinçli bir işçi ve köylü sınıfı yaratmanın koşulları ise ancak asker ve sivil aydınların son kez yukardan aşağıya dönüştürücü rollerine oynamalarına bağlıdır. Yöncülerin bu perspektifi önceleri iktidarı etkilemeye çalışmak ve fikirleri yönünde toplumsal muhalefet yaratmakla başlamış, ancak var olan koşullarda parlamenter düzenin sürekli gericiliği başa getirdiği ve ülkenin giderek emperyalizme bağımlı bir ülke haline gelmesine yol açtığı düşüncesiyle parlamenter yönetime karşı çıkmalarına kadar varmıştır. En sonunda da Doğan Avcıoğlu'nun şahsında, açık bir biçimde olmasa bile, (27 Mayıs izinde) yeni bir darbecilik özlemi ve arayışı içinde son bulur.³⁵⁷

Niyazi Berkes, "Yön'de yönetici görev üstlenmemekle beraber, Yön'ün savunduğu temel tezlerin oluşumunda en az birinciler (dört kişilik kurucu kadro) kadar etkili olan"³⁵⁸ isimlerdendir. Yön'e yayın hayatı boyunca düzenli makale göndermiş; toplam 56 makalesi yayınlanmıştır. Yazılarında ağırlıklı olarak Batıcılık, sosyalizm ve düşünce akımlarını işler. Yön Hareketi'nin Kemalizm ve Batılılaşma konusundaki görüşlerinin oluşmasında belirleyici bir rol oynar. Ayrıca Yön'ün önde gelen tarih

³⁵² Doğan Avcıoğlu, "Halkçı, Devletçi, Devrimci ve Milliyetçi Kalkınma Yolu", Yön, Cilt: IV, No: 111, s. 8.

³⁵³ Özdemir, a.g.e., s. 286.

³⁵⁴ Atılğan, a.g.e., s. 48-49.

³⁵⁵ Atılğan, a.g.e., s. 55.

³⁵⁶ Atılğan, a.g.e., s. 73.

³⁵⁷ Atılğan, a.g.e., s. 112.

³⁵⁸ Özdemir, a.g.e., s. 60.

yorumcusudur.³⁵⁹ Yön'de yayınlanan yazıları daha sonra çeşitli yayınevleri tarafından kitap olarak basılır.³⁶⁰

Berkes'in Kemalizm'e ilişkin yorumlarını Kemalizm'in temel ilkeleri, Batıcılık ve aydınlar üzerine görüşleri etrafında ele almak yerinde olacaktır. Laiklik ile ilgili düşüncülerine bir önceki bölümde yer verdiğimiz için bu bölümde değinmeyeceğiz.

3.3.2. Kemalizmin İlkelerini Yorumlaması

Berkes, Kemalizmin temel ilkeleri olan devrimcilik (inkılâpçılık), halkçılık, milliyetçilik, devletçiliği ilerici bir temelde yeniden yorumlar. Bu yorum Yön Hareketi'nin benimsediği bir çerçeveyi oluşturur. Şimdi Berkes'in bu ilkeleri nasıl tanımladığını inceleyelim.

3.3.2.1 Milliyetçilik

Berkes'in düşüncesinde milliyetçilik(ulusçuluk) inşa edici kavramlardan biridir. Tüm çalışmalarını milliyetçi bir perspektifle yazmış, Türk milliyetçiliğini önde tutmuştur. Kavramı tanımlamasında Kemalizm'in izlerini görmek mümkündür. Milliyetçiliği, ırkçılık ve Turancılık gibi yayılmacı akımlardan ayırır; dini bir içerikle de ifade etmez. Berkes, milliyetçilik kavramını bazen Batı karşıtı bir içerikte bazen de Batı karşıtı olmadığını belirterek kullanmıştır. Sosyalizmle milliyetçiliği bağdaştırmaya çalışır. Sosyalizmin milliyetçiliğe karşı olduğu yönündeki düşüncenin liberal, kapitalist ve emperyalist düşünce özgü olduğunu ifade eder.

Türk siyasal hayatında genellikle gerici ve tutucu çevrelerin sahip çıktığı bir kavram olarak var olagelen milliyetçilik, Yön Hareketi tarafından yeniden yorumlanmış ve antiemperyalist bir içerikle ilerici, sol kamuoyunda dolaşıma sokulmuştur. Yöncüler,

³⁵⁹ Özdemir, a.g.e., s. 69; Atılğan a.g.e., s. 142

³⁶⁰ Bu yayınların isimleri: "İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?", "Batıcılık Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler", "Türk Düşününde Batı Sorunu", "İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm: Arap Ülkelerinde Gördüklerim Üzerine Düşünceler", "Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm". Yayın künnyeleri için kaynakçaya bakınız.

sosyalizm ve milliyetçilik arasında bir karşıtlık değil uyum olduğunu; sosyal adaleti ve kalkınmayı savunmanın bu temelde emperyalist bağımlılığa karşı çıkmanın “gerçek milliyetçilik” olduğunu ifade etmişlerdir. Kapitalizmi ve liberalizmi savunmayı, ekonomik kalkınmanın gereklerine karşı çıkmayı ve bu yolda Batıya bağımlı bir ülke olmanın koşullarının sürdürülmesini savunanları ise “sahte milliyetçiler” olarak tanımlarlar. Amaçları, Kurtuluş Savaşı’nı gerçekleştirdikten sonra yeniden “yok olma tehlikesiyle” karşı karşıya olduğunu düşündükleri “Türkiye vatani”ni ve “Türk milleti”ni kurtarmak”³⁶¹ olduğu için milliyetçilik, bu amacın gerçekleştirilmesinde devletçilikle birlikte merkezi bir rol oynuyordu.

Berkes’teki milliyetçilik kavramını anlayabilmek için önce “millet” kavramını yorumlayışına bakalım. Kemalizmin pozitivist anlayışı³⁶² doğrultusunda milleti (halkı) sınıfsız kaynaşmış bir kitle olarak değerlendirir. Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerde gelişmiş ülkelerdeki gibi iktidara talip olan güçlü ve tecrübeli bir işçi sınıfı bulunmadığı için işçi sınıfı ve burjuvazi arasında bir iktidar mücadelesi olmadığı kanaatindedir. Türkiye gibi gelişmemiş ülkelerde asıl çelişkinin emperyalistler ve ülkedeki işbirlikçileri (gericiler) ile millet (ilericiler) arasında olduğu düşüncesindedir. Bu nedenle işbirlikçi burjuvazi dışındaki tüm toplumsal sınıfları “millet” olarak ele alır.

“19. yüzyılda Tanzimat’ın, istibdatın ve XX. Yüzyılda Meşrutiyet’in yoksunluk ve durgunluğa mahkûm halde tuttuğu halk yığınları, cumhuriyet döneminde de oldukları yerde duruyorlardı. Bu korkunç hata yüzünden, gerçekte olan değişme Şark despotizminden Garp demokrasisine bir geçiş olmadı. Bu değişmeden doğan sınıflı toplumun iç ekonomik güçlerinin mobilize edilmesinden doğan bir sınıf değil, ekonomik bağımsızlığı olmayan bir toplum içinde türeyen, kökleri ulusal ekonomide olmayan, ancak dış kapitalin yardımıyla tutunan bir sınıftır. Kaynağı dışarıda olan bu yarı-kapitalist sınıf ... geliştiği ölçüde toplumun diğer sınıflarının ekonomik kalkınma olanakları tıkalı kalacak ayrıca ulusal ekonominin kaymaklarının gelişmesi daha büyük ölçüde dünya kapitalizminin çıkarlarına bağlı olacaktır.”³⁶³

³⁶¹ Atılgan, a.g.e., s. 105.

³⁶² Timur, Türk Devrimi..., s. 101

³⁶³ N. Berkes, “Türkiye’de Ekonomik Düşünün Evrimi”, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, 2. bsm, İstanbul: Adam Yayınları, 1985, s.145-165. (İlk yayını: Türkiye’de Üniversitede Okutulan İktisat Üzerine, Der: Fikret Gürün, ODTÜ Yayını, 1972.)

Dolayısıyla genelde Batı karşıtı bir milliyetçilik anlayışına sahiptir. Sosyal adaleti ve kalkınmayı savunarak emperyalist bağımlılığa karşı çıkmayı “gerçek milliyetçilik” olarak tanımlar.

“Milliyetçilikten yoksun Batıcılık milli ihanet, Batılılaştırılmaktan yoksun bir milliyetçilik de katmerli bir ihanet ve vatan satıcılığı şeklini aldı. Bu durumun tek çıkar yolu, batıcılığı batıdan bağımsızlık şekline milliyetçiliği devrimcilik şekline çevirmektir.”³⁶⁴

1960’larda Türkiye’nin içinde bulunduğu koşullar için bu şekilde bir milliyetçilik ihtiyacını tarif eden Berkes, Kurtuluş Savaşı sonrasında ise *“toplumsal gelişmenin Batı etkisine maruz kalmaksızın olamayacağının sezilmeye başlanması ile Kemalist dönemde Batılılaşma çıığırının bağımsızlık milliyetçiliğinin koruyucu etkisi ile bilinçli bir şekilde devam ettiğini”* ifade eder.³⁶⁵

Milliyetçiliğin ırkçı, Turancı, dinci biçimlerine karşı çıkan Berkes, ırk, din, dil birliği gibi kıstasları da milliyetçilik tanımı için esas almaz. Türklerin tarihinde ırk, kan, şecere, din, hatta dil birliğine dayalı milliyetçilik anlayışının bulunmadığını savunur. Ona göre, aynı devletin üyeleri olmak aynı milletten olmak için yeterlidir. Bu perspektif doğrultusunda örneğin Mehmet Akif Ersoy’u Arnavut, Babanzade Naim’i Kürt kökenli olmalarına rağmen Türk olarak görür; ancak kendilerinin bunu kabul etmemesinden yakınır.³⁶⁶ Tezini, Türklerin tarihsel olarak böyle bir geleneğe sahip olmadıklarını ileri sürerek destekler:

“Türklerde geleneksel olarak ırk, din, kan şecere, hatta dil birliği toplumsal birlik temeli olmamıştır. Toplumsal birliğin temeli zanaat ya da devlet birliği olmuştur. O nedenle Türkler hiçbir zaman teokrasi, aristokrasi, ırkçılık rejimleri kurmamışlardır.”³⁶⁷

Milliyetçiliği bu şekildeki kavrayışıyla Berkes’in 1930’lu yıllarda CHP programında ifadesini bulan Atatürkçü milliyetçilik anlayışından farklılaştığını

³⁶⁴ N. Berkes, “Batıcılık Gericiliktir”, Yön, Cilt: IV, No: 108, 1965, s. 8.

³⁶⁵ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 424.

³⁶⁶ Berkes, İslamlık, Ulusçuluk... s.15

³⁶⁷ Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, s. 204.

söyleyebiliriz. CHP'nin altı okundan biri olan milliyetçilik tanımını "*Partinin (CHP) ve yeni devletin telakkisine göre Türk cumhuriyeti dâhilinde Türk dili ile konuşan, Türk kültürü ile yetişen, Türk ülküsünü benimseyen her vatandaş hangi din ve mezhepten olursa olsun Türk'tür*"³⁶⁸ biçimindedir. "Kültür milliyetçiliği" olarak nitelenebilecek bu yaklaşım 1929 ekonomik buhranının yarattığı çöküntü ortamında gelişir.³⁶⁹ Berkes'in devlet birliğini öne çıkarmasında Türkiye'de farklı etnik kökenden gelen yurttaşların yaşıyor olmasının etkisi olduğu varsayılabilir.

Berkes, özellikle 1940'lı yıllarda Türk milliyetçiliğinin kurucusu olarak benimsediği Ziya Gökalp'ın milliyetçilik anlayışını kendisi için temel alır. Yurt ve Dünya dergisine yazdığı makalelerde onun fikirlerinin gericiler tarafından yanlış anlaşıldığını ve saptırıldığını belirtir. Z. Gökalp'ın ırk görüşü en ilmi ve bugün de geçerli olan görüştür.³⁷⁰ Gökalp'ın özünde ırkçı ve dinci olmayan bir milliyetçiliği savunduğunu savlar. Onun düşüncelerinden kalkarak şöyle bir millet tanımı yapar:

"Millet kendine has dili, müşterek duyguları ifade eden kültürü ile birleşen; dini milli dile geçirilmiş, ırk ve kavmiyet cihetinde gayri mütecanis bir zümredir. Modern laik medeniyete iştirak etmekle milletlerarası bir medeniyete dahildir."³⁷¹

Ancak 1970'li yıllarda yazdığı bir makalesinde ise Gökalp'ın aslında Osmanlıcı olduğunu; aksine Yusuf Akçura'nın Türkçü ve antiemperyalist bir düşünceye sahip olduğunu; bu nedenle Akçura'nın unutulduğunu belirtir.³⁷²

Berkes, Sosyalist düşünün ulusçuluk karşıtı olduğuna inanılmasını eleştirir; gerçekte bunun liberal, kapitalist ve emperyalist düşünce özgü olduğunu ifade eder. Batı burjuva düşününün ırkçı, kültürcü, dinci şovenizmine karşı, ulusların uluslaşmasının ancak bir yandan kendi geçmişlerini, bir yandan da emperyalist egemenliği altındaki durumlarını düşünerek ondan silkinmekle insanlığın ilerleme tarihine katkısı olacağını

³⁶⁸ Aktaran Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam: Mustafa Kemal*, 3 Cilt, 3.bsm, İstanbul Remzi Kitabevi, C: III, 1966, s.448.

³⁶⁹ Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s.156

³⁷⁰ N. Berkes, "İrk ve İrkçılık", *Yurt ve Dünya*, Cilt 3, Sayı 24, 1942, s. 439-441.

³⁷¹ N. Berkes, "Ziya Gökalp'ın Sosyolojisi", *Yurt ve Dünya*, Cilt 2, Sayı 11, Senteşrin 1941, s.277-292.

³⁷² Berkes, *Unutulan Adam: Yusuf Akçura*.

gösterir.³⁷³ Gerçek vatanseverliğin proletarya enternasyonalizminden doğduğu yorumunu yapar. Bu doğrultuda ulusların kendi kaderini tayin hakkını benimser.

Berkes'in Türk milliyetçiliğini temel alan yaklaşımı Osmanlı tarihi ile ilgili analizlerine de yansır. Osmanlı tebaasına yaklaşımında Osmanlıların egemen bakış açısıyla gayrimüslim-Türk ayrımı yapar. Osmanlı Devleti'nin bir Türk devleti olduğunu, Türklerin imparatorluğun egemen ulusu olduğunu vurgular. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim tebaayı ikinci sınıf sayma, vatandaş görmeme, hatta vatan haini olarak değerlendirme tavrını gösterir.

“...Ermeni yöneticiler birer sermayedar haline gelirken; Ermeni ve Rum vatandaşları arasında ilk kapitalist sermaye birikiminin folluğu oluşmuştur. Bu sermayedarlık meşhur Galata bankaları halinde mali kurumlara dönüşerek ve Avrupa sermayesi ile birleşerek devlete borç verir hale geldi. Bu borçları ve faizleri ödemek de Türke düşüyordu.”³⁷⁴ ... Türk müslüman halkını asıl endişelendirecek şey kendi devletleri sandıkları Osmanlı Devletinin, ... yabancı devletlerin elçilerinin karışmaları, itip kakmaları, ...altında haysiyetsiz, hatta bağımlı bir devlet haline gelişi ve batı ekonomisine açılan kapılarla başlayan ticari gelişmelerden Hristiyan milletler arasında (Rum, Ermeniler) paralı bir burjuva sınıfı gelişirken, Türk milleti içinde halk kitleleri adına konuşabilecek, devlet ile yönetilen arasında bir köprü vazifesi görecektir böyle bir sınıfın gelişme şansının yokluğudur.”³⁷⁵

Atatürk milliyetçiliğini ana hatlarıyla gördüğümüz biçimde kendine ve yaşadığı dönemin özelliklerine göre yeniden yorumlayan Berkes, Atatürk'ün tarih tezini de çok önemser. Türk tarihini Batı “oryantalistleri”nin (N.B.) ve onların Fuat Köprülü gibi ardıllarının görüşlerinden kurtarmak amacıyla geliştirdiğini söyler.

“Batı bilgilerinin Türk tarihine bakışı, İslam tarihçilerinin bakışlarındaki önyargılara göre biçimlenmişti. İslam Osmanlı ve Batı tarih bilimciliğinde “Türk” ülkesiz, tarihsiz, uygarlıksız ve yıkıcı bir yaratıktır. Avrupa’da bu görüşü misyonerler, Gladston yürütmesindeki politikacılar ve oryantalistler beslerdi. Politikanın bilim adamları üzerindeki bu tarz etkisini bugün bile görme olanağı vardır. Örneği İngiltere’de Cambridge Üniversitesi’nin yayımladığı İslam Tarihi serisinde Türk’ün yeri İran tarihi içinde geçer. ...İslamcı, Osmanlıcı ırkçı ve batıcılar Atatürk’ün tarih tezine karşı çıkmışlardır.”³⁷⁶

³⁷³ Berkes, Türk Düşününde Batı..., s. 12.

³⁷⁴ Berkes, İki Yüz yıldır Neden Bocalıyoruz?, s. 27

³⁷⁵ Berkes, İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?, s. 246

³⁷⁶ Berkes, Kişisel Anılar.

Bu tez sayesinde Atatürk'ün bir ulusu utanılacak bir tarihten kurtardığını söyler.

“... Tarihin dışına itilmiş, başındakiler tarafından mandacılık veya halifecilik uğruna tarihin o zamanki sahifesine gömülmek üzere olan bir milletin tarihte kendi yerini, kendi anlayışı ve kendi eliyle kendinin bulması gerekir. Bunu, ona hiçbir İslam tarihi, hiçbir Osmanlı tarihi, hiçbir Batı tarihi veremez; bu tarihlerin hiçbirisinde Türk yoktur, daha doğrusu (başka) anlamlarda vardır. Milli Kurtuluş Savaşı yılları içinde bile Türk aydınları arasında tarih bakılmaya utanılacak bir kitaptı.”³⁷⁷

Berkes, tarih tezinin işlevsel yönünü ön plana çıkarırken, bilimsel niteliğini göz önünde bulundurmaz ve tartışmaz. Oysaki Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndan çıkmış bir halkın ruh halini ve yeni cumhuriyetin temellerini atma kaygısını gözetken Türk tarih tezi çalışmaları bilimsellikten uzak bulgular elde etmiş, destansı bir içerikle Türklerin kökenlerini Orta Asya'ya bağlayan Türkçülüğün kaba pozivist bir yorumuna ulaşmıştır.³⁷⁸

İncelediğimiz biçimde Yön hareketi çerçevesinde milliyetçiliği ileri bir temelde yorumlayan Berkes milli kurtuluş savaşı veren sömürge ve yarı sömürge durumundaki ülkelerin aydınlarının ve askerlerinin milliyetçiliğe sahiplenme tutumunu gösterir. Bu doğrultuda Batıda burjuva devrimlerinin eseri olan milliyetçilik ideolojisi, kurtuluş savaşı veren ülkelerde burjuva sınıfları işbirlikçi bir potansiyel taşıdığı için antiemperyalist ve ırkçılık karşıtı bir ideoloji olarak küçük burjuva kesimlerinde, askerler ve aydınlar arasında gelişir.³⁷⁹ Berkes ve dâhil olduğu Yön Hareketi de bu eksende milliyetçiliği benimserler.

3.3.2.2. Devrimcilik

Berkes'te “devrimcilik” kavramı sosyalist anlamda devrimcilik, iktidarın sınıfsal niteliğinin ya da üretim biçiminin değişmesi olarak değil; “Kemalist devrimcilik” anlamında önemli bir yer bulur. Özellikle Türkiye'deki çalışmalarında Kemalizmin

³⁷⁷ Berkes, “Atatürk'ün Milliyetçiliği ve ‘Tarih Tezi’”, *Yön*, Cilt: IV, No: 106, 1965, s. 8.

³⁷⁸ Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de “Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)”*, İstanbul: İletişim Yayınları, 3.bs., 2003, s.240-241.

³⁷⁹ Timur, *Türk Devrimi...*, s. 26.

devrimcilik ilkesini öne çıkarır. Bununla birlikte genel anlamda devrimcilik ve toplumsal değişme biçimleri üzerinde de durur.

Devrimi tarihsel gelişim sürecinde meydana gelen sıçramalar olarak tanımlayan Berkes, devrimlerin niteliği bakımından ilerici-gerici gibi ayrımlar yapmaz. Hitler, Mussolini, Stalin'i gibi isimleri "devrimciler" olarak aynı kategoride değerlendirir.³⁸⁰

"Tarih her dönemde her ülkede tek çizgide gitmez. Sıçramalar, zorlamalar, atlamalar yaptığı zamanlar olur. Devrimden anladığımızda budur. Devrimler çeşitli adlarla bilinir. Burjuva devrimleri, proleter devrimleri, köylü devrimleri, bürokrat devrimleri, asker, gençlik ya da kadınlık devrimi gibi."³⁸¹

Berkes, toplumsal değişimin iki türlü, ihtilal ya da inkılâp yoluyla olabileceğini belirtir. Ancak her iki yolun da ancak iktidarda bulunan kişiler tarafından yapabileceğini ya da aydınların buna önderlik edebileceğini belirtir. Bu görüşlerinde Kadrocuların halkın cahil olduğu, ihtilal ve inkılâpları ancak öncü kadroların ya da aydınların yapabileceği tezinin etkisi vardır.³⁸²

"İhtilal, bir darbeye yapılan hükümet değişikliğidir. ... İnkılâp, toplumsal hayatta meydana getirilen değişikliklerdir. İnkılâplar ya kanunlar yoluyla ya da alıştırma yoluyla yani eğitim, propaganda ve telkin usulleri ile yeni kuşaklara yeni fikirlere göre yetiştirme, eski kuşakları yeni fikirlere ısındırma biçimlerinde gerçekleştirilebilir. ... İhtilaller ve inkılâplar iktidarda bulunan bir önder ya da bir hükümet ve onun organları tarafından yapılacak bir iştir. ...Eğer önder Atatürk gibi toplum ölçüsünde prestij kazanmış bir kişi ise onun devrimci hareketleri de prestij kazanır, hatta halk onları anlamasa veya istemese bile kabul eder, zamanla alışır."³⁸³

Yön Hareketi çerçevesinde geliştirdiği bu yaklaşım seçkincidir; aydınları, asker ve sivil bürokrasiyi zinde güçler olarak değerlendirme ve özellikle iktidarı etkileyerek reformlar yapmasını sağlama perspektifine uygundur. Bu yaklaşım aynı zamanda Türkiye'nin sosyoekonomik ve siyasal yapısının Batılı ülkelerden farklı olduğu değerlendirmesinin de bir uzantısıdır. "*Türkiye'de Batı anlamında, yani ister ansızın,*

³⁸⁰ N. Berkes, "Devrimler, Devrimciler", *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982, s.128-132. (İlk yayımı: Sesimiz, sayı 117, 1979.)

³⁸¹ Berkes, "Devrimler, Devrimciler.

³⁸² Bostancı, a.g.e., s.104.

³⁸³ Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk...*, s. 87.

ister sürekli olarak toplumsal sınıfların itişî ile ve onların isteğine göre, toplumun yeni baştan kurulması şeklinde devrim geleneği yoktur. Bizde bu anlamdaki hareketler yalnız gericilik geleneği içinde yer almıştır."³⁸⁴ Toplumsal sınıfların itişî ve onların isteğine göre toplumun kurulması Türkiye'de gericiliği güçlendirdiği için onların yerine bir grup aydın ya da önder halk istemese de anlamasa da bu değişiklikleri yapabilir düşüncesindedir.

Kemalizmin devrimcilik ilkesini özellikle Türkiye'deki eserlerinde belirgin bir şekilde vurgulayan Berkes, Kemalist devrimciliğin dünyada başka örneği olmayan bir devrimcilik türü olduğunu savunur. Çünkü geri kalmış toplumların uluslaşma ve modernleşmesinin Fransız ve Rus İhtilali modellerinden ayrı bir niteliği olmasının ilk örneğidir. İlk defa kurtuluş savaşı döneminde Türkiye'nin baş davasının batıcılık ya da ulusçuluk değil, toplumsal devrimcilik davası olduğunun meydana çıktığını ve cumhuriyet döneminin bu yönü ile önceki dönemlerden farklı olduğunu söyler. Ona göre *"Ulusal bağımsızlık olmadan batılılaşma olamaz, toplum ölçüsünde değişme olmadan uluslaşma gerçekleşemez. Bu ilişkiliğin düğümü toplumsal değişim kavramıdır.*"³⁸⁵

Berkes, Türkiye'deki çalışmalarında belirgin bir biçimde Kemalist devrimciliğin hars ve medeniyet ayrımı yapmadığını vurgular. Böylece, Ziya Gökalp'ın "hars ve medeniyet" ayrımını eleştirir. Ona göre toplumsal değişme bir bütündür ve sadece kültürel alanda yapılacak değişiklikler de yeterli değildir. Özellikle ekonomik devrim esastır.

"... Modern uluslar toplumsal reform veya devrimlerle meydana gelmiştir. Bu devrimler de büyük bir ekonomik ve teknolojik devrimin mahsulüdür. Türk ulusu da kendi yapısının gerektirdiği değişimleri geçirmediği modern bir ulus olamaz. Cumhuriyet devrimlerinin Batının sadece maddi uygarlığını değil, manevi uygarlığını da alarak harsçılık görüşüne aykırı eylemlere girişmesi devrimci yanlarından biridir."³⁸⁶

³⁸⁴ Berkes, Batıcılık Ulusçuluk..., s. 96.

³⁸⁵ Berkes, Batıcılık Ulusçuluk..., s. 121.

³⁸⁶ Berkes, Batıcılık, Ulusçuluk..., s.128.

Yurtdışındaki eserlerinde ise toplumsal devrim kavramını daha çok kültürel temelde ele alır. Cumhuriyet devrimlerinin başlıca amacının Türk toplumunu çağdaş Batı uygarlığı yörüngesine sokmak olduğunu, böylece gelenekçiliğin yerini devrimciliğe bıraktığını düşünür. Saltanat-hilafet sisteminin çözümü, hukuk, eğitim, yazı alanlarında yapılan devrimler önemlidir.³⁸⁷ Cumhuriyet döneminin devrimsel değişiklikleri ona göre tarihsel zorunlulukların bir ürünüdür ve devrimsel değişme konusu olan olguların hiçbirisi bu dönemde ortaya çıkmamıştır. Fakat asıl büyük sorun olan saltanat-hilafet sisteminin çözümünden sonradır ki ötekilerin çözüm yolları kendiliklerinden açılmıştır.

“Türk toplumunu çağdaş uygarlık yörüngesine oturtma gibi büyük bir işin iki yanı vardır: Birinci yan, ... gelenekçilik tutumunu yok etme işidir. İkinci yan, onların yerine bu yörüngeye uygun kuralları, örgütleri yerleştirmek, toplumun yeni kuşaklarını bu yörüngenin gereklerine göre yetiştirerek gelenekle çağ arasındaki geçiş köprüsünü kurmaktır. Bu açıdan cumhuriyet dönemi devrimlerinin toplamı, bir “yeni yöneliş” devrimidir. ... bu, yeni bir siyasal rejim, yeni bir devlet, yeni bir toplum olma zorunluluğuydu. ... Atatürk, ulusal kurtuluş koşulları altında toplumcu bir devrimin olanaksızlığı sonucuna varmakla kalmamış, asıl dava olan tarih uzayında Doğu yörüngesinden batı yörüngesine kayma davasının dayanak noktası olarak toplum sınıflarının birleşmesinden doğacak güçten başka bir güç olamayacağı görüşüne de varmıştı. Onun anladığı devrim, bu yörünge değiştirmesi işinin ta kendisidir.”³⁸⁸

Berkes, bu dönemde en önemli değişmelerin hukuk alanında yaşandığını ve hukuki değişimlerin çağdaşlaşma sürecinin özünü oluşturduğu belirterek Kemalizm’in “kanuncu” geleneğini ön plana çıkarır.³⁸⁹ Aynı dönemde Yön’de yazdığı bir makalede ise “Ancak bu kanunların hükmünün sonuç yaratması için elverişli bir toplumsal ortam yaratılmamıştı. Dolayısıyla örneğin eğitim alanındaki reformlar köylünün içinde yaşadığı ekonomik koşulları değiştirmediği için köylü aydınlanmaya düşman hale gelmişti.”³⁹⁰ diyerek Kemalist kadroların kanuncu anlayışını eleştirir.

Berkes, cumhuriyetin 10. yılında Devrimcilik ilkesinin Kemalist devrim ilkelerinin sonuna konduğunu; Atatürk’ün ölümünden sonra ise anlamını tamamen

³⁸⁷ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 527.

³⁸⁸ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 522–525.

³⁸⁹ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 521.

³⁹⁰ N. Berkes, “Toprak Reformu”, Yön, C: II, No: 66, s. 10–12.

kaybederek bir kalıntı söz haline geldiğini belirtir.³⁹¹ Oysaki “*Kemalist devrim duraklamaya bile meydan vermemeli, sürekli devrimler teorisi ile desteklenerek sürmelidir. Ancak bu şekilde hedeflenen ulusal bütünlük ve eşitlik içinde kalkınma hedefine ulaşılabilir.*”³⁹²

Temel vurgu noktalarıyla özetlemeye çalıştığımız gibi Berkes, devrim kavramını sınıfsal içerikten bağımsız olarak ele alır. Oysaki devrimleri belirleyen unsur iktidarın sınıfsal niteliğidir. Siyasi iktidarın bir sınıftan (ya da sınıflar koalisyonundan) başka bir sınıfa (ya da sınıflar koalisyonuna) geçişini sağlayan siyasi olaydır. Ancak bu siyasi olayı belirleyen bir maddi temel vardır ve bunu belli bir üretim biçiminde üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki çelişki teşkil eder.³⁹³ Toplumsal devrim yani bir üretim biçiminden diğerine geçiş süreci ile bunun hukuki, siyasi, dinsel, artistik ve felsefi biçimlerdeki yansımaları (siyasal devrim) birbirinden farklıdır. Türkiye’de cumhuriyetin kurulması ve saltanat ile hilafetin ilgası sürecinde gerçek devrimci potansiyeli teşkil eden işçi sınıfı ile orta ve yoksul köylülük iktidar kavgasının dışındadır. Buna rağmen feodal bir nitelik taşıyan Osmanlı Devleti’nin tasfiyesi ve burjuva devriminin gerçekleştirilmesi ilerici ve devrimci bir aşamadır.³⁹⁴ Ancak o dönemin tekelci kapitalizm koşullarında burjuvazi ve küçük burjuvazi öncülüğünde bir burjuva devrimini kabul ettirmek zordu. Buradan hareketle Türk devriminin özgün yanları olduğu kadar ondan daha fazla benzer sosyoekonomik ve siyasi koşulları taşıyan ülkelerin burjuva devrimleriyle örtüşen yanları vardır diyebiliriz.

3.3.2.3. Devletçilik

Yurtdışındaki eserlerinde Türkiye’nin ekonomik sorunlarını ana sorun olarak ele almayan Berkes, Türkiye’deki çalışmalarında ülkenin az gelişmişliğine çözüm üretme çabasıdadır. Ürettiği çözüm 1960’lı yıllarda dünyadaki Keynesyencilik, kapitalist olmayan yoldan kalkınmacılık gibi teorilerden esinlenerek Kemalizmin devletçilik anlayışının yeniden yorumlanmasıdır.

³⁹¹ Berkes, “‘İhtilal’, ‘İnkılâp’ ve Devrim.

³⁹² Berkes, Batıcılık, Ulusçuluk..., s. 4.

³⁹³ Karl Marx, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, Çev: Sevim Belli, 5.bs. Ankara: Sol Yayınları, 1993, s. 23.

³⁹⁴ Timur, *Türk Devrimi...*, s. 51.

Berkes'in düşüncesinde devletçilik ilkesinin Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi politikası olarak öne çıkarıldığını ve Kemalizmin bu ilkesinin dönemin ihtiyaçları çerçevesinde yeniden yorumlandığını görürüz. Devletçilik, kapitalist ve sosyalist yollardan kalkınması mümkün olmadığı öne sürülen Türkiye için bulunan bir ara formüldür. Türkiye gibi Batı boyunduruğunda olan ülkelerin bu durumdan kurtulması ve ekonomik gelişmelerini sağlayabilmesi için devlet eliyle planlı kalkınma politikasının izlenmesi gerektiğini düşünür. Berkes, ulusal kurtuluş savaşının yarattığı toplum ve kalkınma görüşünün aslında bir sosyalist devrimin toplumcu görüşü olmadığını; fakat halk kitlelerinin aleyhine bir burjuvazi yaratılmasını da öngörmediğini savunur.

"Kurtuluş Savaşı sonrasında Türkiye'nin önünde üç yol vardı. Bunlar: 1.Dış borçlanma ve yabancı sermaye yatırımı ile kalkınma; 2.Yerli özel teşebbüsü teşvik ve himaye yolu ile sağlanacak özel sermaye birikimi ile kalkınma; 3. Devletin ulusal ekonomiyi planlaması ile sağlanacak özel sermaye birikimi ile kalkınma. Birincisinin seçilmesi için çok safdil ya da unutkan olmak gerekir. İkinci ve üçüncü yol arasındaki seçim İktisat Kongresi'ne bırakılmış, ... Kazım Karabekir Paşa'nın etkisiyle ikinci seçenek kabul görmüştür. İktisat Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'un devletçilik düşüncesine itibar edilmez." ³⁹⁵

Berkes'e göre Kemalist dönemde ulusun kalkınması yönünde önemli adımlar atılmasına rağmen Mustafa Kemal'in ölümünden sonra Batıya bağımlı hale geldiği için başarıya ulaşamamıştır.1950'lerden sonraki gelişmelerin ürünü olan işbirlikçi burjuvazi Batıya bağımlılığı savunduğu ve gerici olduğu için kalkınmanın önünde engeldir.³⁹⁶ "Bu, özel teşebbüsçü-batı medeniyetçisi aynı zamanda gerici geleneklerin temsilcisi olarak ortaya çıkar. Batıcılık ulusal varlığı satılığa çıkarmak, ulusçuluk geleneklere sarılmak anlamlarına sokulmuştur." ³⁹⁷

Gelişmiş ülkelerin tüm dünyada egemenliklerini kurmaya çalıştıklarını bir dönemde azgelişmiş ülkelerin "Kalkınma(sı), ancak toplumcu görüş etrafında milli benlik ve bağımsızlık davası ile toplumsal kalkınma davasının bir araya getirilmesi ile mümkün olabilir."³⁹⁸ Ona göre, 1924 Anayasasının laik ve devletçi yanları

³⁹⁵ N. Berkes, "Fakir Ülkelerin Kurtuluş Yolu Olarak Devletçilik", *Yön*, Cilt: II, No: 64, 1963, s.10.

³⁹⁶ Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk...*, s.3.

³⁹⁷ Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk...*, s.8.

³⁹⁸ Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk...*, s.9.

uygulansaydı bugün Türkiye eski haline kıyasla ilerlemiş, modernleşmiş, halkı refaha kavuşmuş örnek bir toplum olacaktı.³⁹⁹

Devletçiliğin hayata geçirilmesinin ancak bağımsızlığın sağlanması yoluyla olabileceğini öngören Berkes, yabancı sermayeye ve yabancılardan borç alınmasına karşı çıkmaz. Sadece alınan borçların israf edilmesine karşıdır. Alınan borçların kalkınmada kullanabilmesi için toplum yapısında da ekonomik kalkınmanın önünü açacak reformların yapılması gerektiğini belirtir.⁴⁰⁰

“Yabancı sermaye yatırımları bir ulusal ekonomi planına göre değil, karını artırmak isteyen sermayenin kurallarına göre yapılırken sağlanan tarım ve sanayi gelişmeleri de modern ulusal ekonominin ve modern toplumun kurulmasına yaramaz. Türklerin çağdaş ve modern bir ulus olma zorunluluğu dış sermayeyi hiç ilgilendirmez. İlgilendirdiği zaman da bu ancak siyasi ve askeri müttefik sağlamak içindir.”⁴⁰¹

“Tanzimat, istibdat ve meşrutiyet dönemlerinin olayları üzerindeki gözlemlerimiz toplumsal reformlar yapılmayınca dış borçlanma ve yabancı sermaye yatırımları ile kalkınma politikasının fayda yerine zarar, kalkınma yerine çökme getirdiğini gösteriyor. Böyle bir gidiş ne zaman olursa olsun şu sonuçları olur: Halk yoksullaşması; ulusal servetin dışarıya akması; yatırımların ulusal kalkınma hedeflerine göre değil, yabancı sermayenin karına göre belirlenmesi; yabancı sermayenin kendine azami hukuki ve siyasi korunma yolları bulması ve ulusal egemenliğin sınırlarını zorlaması; toplumsal reformları engellemesi, özel ve kamu teşebbüslerini daraltması; demokrasiyi imkânsızlaştırmasıdır.”⁴⁰²

Berkes’in devletçilik anlayışı, Kadrocuların kapitalist ve komünist sanayileşme yollarına bir alternatif olarak sundukları devletçi sanayileşme politikasından esinlenir. Böylece sanayileşmenin toplumda sınıflaşma yaratması ya da sınıf çatışmalarının açığa çıkması engellenecektir.⁴⁰³ Yön Hareketi kapsamında “yeni devletçilik” olarak nitelenen bu anlayışa göre devletçilik yoluyla kalkınma “sosyalizme geçişin” koşullarını da

³⁹⁹ Berkes, Geçmişteki Anayasalarımız.

⁴⁰⁰ N. Berkes, “Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri”, Yön, C: IV, No: 182, 1966, s. 8-10; Berkes, İki Yüz Yıldır..., s. 44.

⁴⁰¹ Berkes, İki Yüz Yıldır..., s.49.

⁴⁰² Berkes, İki Yüz Yıldır..., s.54.

⁴⁰³ Bostancı, a.g.e., s. 52-53.

hazırlayacaktır.⁴⁰⁴ Bu formül aynı zamanda ‘60’lı yıllardaki bağımlılık kuramının tezleri ile SSCB’nin ileri sürdüğü “kapitalist olmayan yoldan kalkınma” tezi ile de örtüşür.

Berkes’in düşüncelerinin aksine Kemalizmin İttihatçılıktan aldığı milli iktisat anlayışı çerçevesinde temel hedeflerinden biri milli burjuvaziye oluşturmak olmuş; bu konuda her türlü kolaylık devlet tarafından sağlanmıştır. Atatürk zamanında kurulan İş Bankası’nın “aferistler” adıyla bilinen yönetici tabakası bunun en belirgin örneğidir. Yabancı sermaye de ülkenin kurallarına uyması koşuluyla kabul edilmiş ve cumhuriyetin ilk yıllarında önemli bir sermaye girişi olmuştur.⁴⁰⁵ Devletçilik ise Cumhuriyet Türkiye’sinde kapitalist sermaye birikiminin özel bir yolu olarak da tezahür etmiştir. Devletçilik uygulamaları 1932 yılında başlar. 1923- 1931 dönemi liberal politikaların uygulandığı bir dönemdir. 1946-1950 yılları arasında ise devletçiliğin bir iktisat politikası olarak tasfiye edildiği yıllardır.⁴⁰⁶

Cumhuriyetin kurulduğu andaki mevcut şartlar iktisat politikalarını yönlendirmiş; emperyalizme, ekonomik bağımlılığa, yabancı sermayeye karşı tepkinin somut içeriği sınıf ittifakları ile belirlenmiştir. İstanbul’un Türk burjuvazisi savaş sonrasında emperyalizmle işbirliği olanaklarını yaratmaya koyulmuş, İzmir İktisat Kongresi de bu amacın ifadesi olmuştur.⁴⁰⁷ Kuvayi Milliyeciler emperyalizmi siyasi, askeri ve hukuki yönleri ağır basan bir olgu olarak gördükleri için yabancı sermaye-emperyalizm ilişkilerini kavrayamamışlardır. Bunun için kurallara uyduğu takdirde yabancı sermayenin girişine evet demişlerdir.⁴⁰⁸ Bu bakış açısının etkileri Berkes’te de fazlasıyla görülür. Emperyalizme ve siyasi bağımlılığa karşı çıkmasına rağmen yabancı sermayeye karşı çıkmaz.

Niyazi Berkes’in ve Yöncülerin değerlendirmelerinde devletçiliğin bir iktisadi politika olarak değil, iktisadi ve toplumsal bir sistem olarak yorumlandığını

⁴⁰⁴ Atılğan, a.g.e., s. 95.

⁴⁰⁵ Bu dönemde yabancı sermaye Türk anonim şirketleri ile ortaklık kurarak Türkiye’ye gelir. 201 Türk anonim şirketinin 667’si yabancı sermayelidir. Tüm anonim şirketlerin ödenmiş sermayelerinin ise yüzde 43’ü yabancı ortaklı şirketlere aittir. Yabancı ortaklı şirketlerdeki Türk ortakların da daha çok kar payı alan, ciddi sermaye katılımı sağlamayan nitelikleri göz önüne alınırsa bu miktar oldukça yüksektir. Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, 9.bs., Ankara: İmge K., 2005, s. 39-42.

⁴⁰⁶ K. Boratav, *100 Soruda Türkiye’de Devletçilik*, İstanbul: Gerçek Yay., 1974, s. 12.

⁴⁰⁷ K. Boratav, *100 Soruda ...*, s. 22-25.

⁴⁰⁸ Boratav, *Türkiye İktisat...*, s. 47.

görmekteyiz. Bu yorum Türk devriminin radikal bir tahlilini yapma iddiasındaki aydın çevrelere aittir.⁴⁰⁹ Oysaki devletçiliğin liberalizm ve sosyalizm gibi bir sistem olarak sunulması, ekonominin bazı kesimlerinde devlet işletmeciliğinin yaygın olması hasebiyle böyle bir tezin ileri sürülmesi bilimsel dayanaktan yoksundur.⁴¹⁰

Bununla birlikte Takrir-i Sükûn Kanunu ile iktidardaki ağırlıkları hissettiren küçük burjuva kökenli asker sivil devrimciler devlete de görece bağımsız bir nitelik kazandırırılar. Bu da üretim güçlerinin gelişmesine klasik burjuva devrimlerinden farklı olarak Türkiye’ye özgü bir karakter verir.⁴¹¹ “Devletçilik” olgusunun Türkiye’de bu kadar köklü oluşunun başlıca nedenlerinden biri budur.

3.3.2.4. Halkçılık

Kemalist halkçılık anlayışını yaşatan Berkes, “halk”ı “millet” ile aynı anlamda kullanır ve kaynaşmış, sınıfsız bir halk kitlesinden bahseder. Her ne kadar birbiriyle çelişen toplumsal sınıfların varlığını kabul etse de Türkiye açısından toplumsal sınıflar çok gelişmiş olmadığı için işbirlikçi burjuvaziyi dışarıda bırakan bir halk tanımı yapar.

Kemalizmin halk egemenliği ilkesini sahiplenerek şu şekilde tanımlar:

“Kemalizmin halk egemenliği fikri, liberal ve komünist doktrinlerden farklı olarak tasarlandı. Komünizme, emperyalizme, saltanat ve hilafete karşı mücadeleyle paralel olarak şekillendi ve halkçılık ilkesi olarak ifade edildi. ... Halkçılık, yeni politik doktrinin köşetaşı yapıldı ve iki büyük rakip ideolojiye yanıt olarak şekillendi”⁴¹²

Kemalist halkçılık anlayışında⁴¹³ olduğu gibi halkçılık ilkesini sınıf mücadelesini önlemeye yönelik olarak kullanır. Aynı zamanda halkçılık ilkesini tanımlamada Kadroculardan da etkilendi. Onlar da Türkiye’de farklı sınıflar

⁴⁰⁹ Boratav, T. Devletçilik, s. 134.

⁴¹⁰ Boratav, T. Devletçilik, s. 10.

⁴¹¹ Timur, Türk Devrimi..., s.72.

⁴¹² Berkes, Development ..., s.462.

⁴¹³ Aydemir, Tek Adam..., s. 93. Timur, Türk Devrimi..., s. 50.

olmasına rağmen batıdakine benzer bir sınıf çatışması olmadığını savunmuşlardır.⁴¹⁴ Mustafa Kemal'in "*Türkiye halkının birleşik olduğu, çıkarları çelişen sosyal sınıflardan oluşmadığı, birinin diğeri için vazgeçilmez olduğu bir arada yaşayan sınıflardan oluştuğu*" tespitine atıf yaparak cumhuriyet Türkiye'si için şu değerlendirmeyi yapar:

"Türkiye, sosyal sınıfları ortadan kaldırma sorunuyla değil; onları yaratma ve bunun için de onların gelişimini engelleyen zincirleri kaldırma ve ekonomik gelişme için tedbirler uygulama sorunuyla yüz yüzedir."⁴¹⁵

Yine yaklaşımında İttihat ve Terakki'nin milli bir iktisadın oluşturulmasını amaçlayan siyasi halkçılığının etkilerini de özellikle Osmanlı tarihi ile ilgili analizlerinde görmek mümkündür. İttihatçıların halkçılığı ile paralel olarak Osmanlı'daki egemen ve kazanan sınıfları yabancılar ve onların işbirlikçisi olan yerli gayrimüslim azınlıklar, kaybedenlerin ise Müslüman Türkler olduğu düşüncesindedir. Berkes, Türkiye'deki çalışmalarında "toprak ağası sınıfı", "emekçiler", "tüccarlar" gibi kavramlar kullanır. Ancak bunları birer toplumsal sınıf olarak görüp, çıkar çatışmalarını ve bunun sosyo ekonomik alana yansımaları ele almaz. Oysaki yazdığı bir makalede Yusuf Akçura'nın "halk" kavramını belirsiz bularak "*ulus toplumlarında asıl güç ve dayanak noktası ırk, halk, köylü, esnaf, hatta devlet değil, sınıftır, burjuva sınıfı*" diye vurgular.⁴¹⁶ Son dönem çalışmalarından birinde ise halkı "*idare edilen, imtiyazlılar zümresinden olmayan, okumamış, fakir yığınlar*"⁴¹⁷ olarak tanımlar. Özellikle köylü ve esnafın halkın en önemli parçası olduğunu belirtir. Halk kavramında din, ırk, mezhep yanlarından ziyade politik egemenlik yanının üstün olduğunun altını çizer. Halk egemenliğini de politik egemenliğin halk yığınlarına dayanması gerektiği davasının bir ifadesi olarak tanımlar.⁴¹⁸

"Bağımsızlık savaşının yarattığı yasa düzenindeki halkçılık bu düzenin bu yığınların iradesine dayandığını bildirmekle kalmıyor, aynı zamanda ulusal hayatın amacının köylü işçi ve halkın devletin efendisi olacak hale getirilmesi olduğunu söylüyor. Halk, yukarıdaki anlamda halk (cahil, fakir yığınlar, R.Ç.) olarak kaldıkça bunu yapamaz. Onun için başlıca ekonomik üretim kollarının temsilcisi olan köylü,

⁴¹⁴ Bostancı, a.g.e, s. 165.

⁴¹⁵ Berkes, Development ..., s. 462.

⁴¹⁶ Berkes, Unutulan Adam: Yusuf Akçura.

⁴¹⁷ Berkes, Geçmişteki Anayasalarımız.

⁴¹⁸ Berkes, Geçmişteki Anayasalarımız.

esnaf, işçi sınıfları haline gelmemiş bir yığın ona önderlik edecek okumuşların hizmetleri ile kalkındırılacaktır. Halk ile devlet arasındaki bağ, Batıda olan şekilden başka yoldan yürütülerek kurulacak anlamındadır. Ulusal savaşta bu anlamdaki halkçılığın temsilcisi olan halk partisi sonradan halkın partisi olmaktan çıkıp ağaların, işadamlarının partisi oldu. Devrimin kavramları metotları amaçları halk yığınlarının içine sokulamadı. ... Çıkar yarışı halkçılığa üstün gelirken; devletçilik de bu yarışların yedeğine göre şekil aldı.”⁴¹⁹

Özellikle DP döneminde yazılı anayasa ile anayasadan ayrılan kanunlar biçiminde bir ikiliğin doğmasının temel nedeninin de halk ile devlet arasındaki mesafeden kaynaklandığını tespit eder. Alınan tedbirlerin uçurumu daha da artırdığını; halkın tepkisini çağdaşlaşma tedbirlerine olumsuz yanıtlar vererek göstererek verdiğini belirtir. Halkın kendisinin pasif tutulduğu tedbirlere karşı geliştirdiği yöntemler, kendisi de dâhil okumuşlar tarafından “gericilik” olarak nitelendirilen eylemlerdir. *“Okumuşun anlaması gereken gericilik diye bir şey yoktur gerilik olmadıkça. Modern toplumlarda ilerici halkın yanını tutmadıkça ne Sartre para eder ne Brecht.”*⁴²⁰

Berkes’in toplumsal sınıfları ve bunların arasındaki mücadeleyi Türkiye ile ilgili analizlerinde göz önünde tutmaması Kemalizmin sınıfsız toplum inancını sürdürmesine, ilerleyen dönemde ise halk-devlet çelişkisini esas alan bir söyleme yönelmesine yol açar. Oysaki Mustafa Kemal’de halkçılık kavramı iktisadi kalkınmayı sağlayacak olan liberal ekonominin ideolojik düzeyde meşrulaştırıcısıdır.⁴²¹ Berkes, Kemalist halkçılık anlayışının bu işlevine dikkat çekmez.

3.3.3. “Öncü Güç” Aydınlar

Berkes, her ne kadar halkı kaynaşmış bir kütle olarak görse de Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerde önemli bir rol oynadığını düşündüğü ve kurtuluş ve kalkınma mücadelesinde öncü tabaka olarak gördüğü aydınlara çalışmalarında önemli bir yer verir.

⁴¹⁹ Berkes, Geçmişteki Anayasalarımız

⁴²⁰ Berkes, Geçmişteki Anayasalarımız.

⁴²¹ Timur, Türk Devrimi..., s.108.

Batıda toplumsal devrim meselelerinde pek fazla rolü olmayan aydınların Türkiye gibi geri kalmış toplumlarda, toplumsal değişimde olumlu ya da olumsuz olarak belirleyici bir rolü olduğunu belirtir. Muhafazakâr bir önderin ya da hükümetin kulu haline gelmediği sürece Türkiye’de aydınların genel olarak ileri ve devrimci olduğu düşüncesindedir. Ancak bazı nedenlerden dolayı aydınların muhafazakâr olabileceğine işaret eder ve bu nedenleri şöyle sıralar:

“Bazı geri kalmış toplumlarda okumuşların çoğu toprak ağası sınıflarından geldiği için muhafazacıdır. Müstemleke veya peyk haline gelmiş memleketlerin Batıda okutturulmuş aydınları da genel olarak muhafazacıdır. Bizde peykçilik zamanlarımıza rastlayan zamanlarda Avrupa’da ve Amerika’da okutulmuş aydınların çoğu bu eğilimdedir. Peyklik dönemlerinde Batıda okumamış aydınların, bütün eksiklerine rağmen, düşün hayatımızda oynadığı devrimci rol daha üstün orandadır.”⁴²²

Görüldüğü gibi Türkiye’nin Batıya bağımlı olduğu dönemlerde yurtdışına okumaya giden aydınların genelinin muhafazakâr olduğunu belirterek Berkes, aydınlara yönelik ciddi bir eleştiride bulunur.

Batının geri kalmış ülkelerin beyin gücünü emdiğini belirten Berkes, geri kalmış ülkelerin aydınlarının büyük bölümünün de hedefinin Batıya gitmek olduğunu; bu aydınların batı fikirlerinin kör taklitçisi haline geldiklerini, birçok yazarın ve profesörün batı çıkarlarının savunuculuğunu yaptığını ve bunun için yüksek ulufeler aldıklarını, Alman, Amerikan hayranı olmayan pek az okumuş olduğunu belirtir.⁴²³ Buradan hareketle “*Batıcılık geri kalmış toplumların aydınlarının, kendi toplumlarının kalkanamaması gerçeği karşısında, ilerlemiş toplumları görmekten gelen aşağılık duygusunu hafifletmek için yapıştıkları bir hayal*”, “*hiçbir yerde gerçekleşmemiş sadece gericiliğe yarayan bireyci bir aydın ütopyası*” değerlendirmesini yapar. Türkiyeli aydınların ve ileri gelenlerin batının ilerici fikirlerini, eserlerini aydınlarını almak yerine gericileri almasını da eleştirir. “*Fikirleri geri buluyorsak nedeni fikirler değil, onu alanlardır*” der ve fikir hayatımıza girenlerin belirlenmesinde iç sosyal hayatın belirleyici olduğunun altını çizerek.⁴²⁴ Sanırım bu eleştirilerinde yurtdışında

⁴²² Berkes, *Batıcılık Ulusçuluk...*, s. 89

⁴²³ Berkes, *Batıcılık Ulusçuluk...*, s.192-193.

⁴²⁴ N. Berkes, “Garpten Gelen Düşünceler”, *Yurt ve Dünya*, C:4, No: 34, Birinci Teşrin 1943, s.274-376 (276, R.Ç.)

doktora ve akademisyenlik yapmış biri olarak yaşadığı deneyimlerin ve gözlemlediği olayların etkisi de vardır.

İlerici rolünü oynayabilmesi için Türk aydınının halktan kopuk, bireyci ve örgütlenmeye karşı olan eğilimini aşması gerektiğinin de altını çizer. Aydının toplumsal etkisizliği karşısında hükümetin “hükümetin halktan bağımsız olması gerektiği” biçiminde bir çözüm önermesini ise antidemokratik bir tutum olarak değerlendirir.

“Türkiye’deki aydın kütlesi, başka geri kalmış toplumlara kıyasla daha ilerici eğilimdedir. Ancak önemli bir eksikliği vardır; istediği değişikliklerin yapılmasında kendini etkili kılacak örgütlü uğraşı geleneğinden yoksundur. Bunun temelinde Türk aydınına özgü iki anomali vardır. İlki bireyciliktir. Türk aydını halktan, toplum sınıflarından kopuk ve yalnızdır; toplumculuk sadece lakırdısı edilen bir doktrin olarak kalır. Bu yalnızlık nedeniyle aydının işi sadece bir fikir yayma işi olarak kalır ve bu fikirlerinin ne kadar etki yaptığı ile de ilgilenmez. Fikirlerinin sadece okumuş kitle arasında etki yaptığı muhakkaktır. ... İkinci aykırılık ise aydının toplumsal etkisizliğini anlayınca yine umudunu hükümete bağlaması ve hükümet ne kadar toplum sınıflarından bağımsız olursa o kadar devrimci olur kanısını taşımasıdır. Hükümet ne kadar aydının istediği bireyci hürriyeti vermeyen veya halkın iradesine dayanmayan bir hükümet olursa devrimci olma şansları fazladır; hükümetin hürriyetçi ve demokrasici olduğu zamanlarda ise bu şansları azalır!”⁴²⁵

Türkiye aydınlarının halktan kopuk niteliğinin bugüne ilişkin bir olgu olmadığını, tarihsel kökenleri bulunduğunu vurgulamak için Narodnik (Halkçı) Sabri Ayvazof’un Jön Türkler nezdinde Osmanlı aydınlarına yönelttiği eleştiriyi aktarır:

“Rus aydınları istibdada rağmen yıllarca çalıştılar halkı aydınlattılar. Osmanlı aydınları ise şıklık taslamasını bilirler, korkaktırlar. Çoğu kibar ailelerinde yetiştirilmiş beyzadelerdir. Siz Jön Türkler beş on bin kurban vermedikçe elli yıl daha ehramların tepesinden bağırırsanız, Eiffel kulesin tepesine çıksanız gene bir şey yapamayacaksınız. Şimdiye kadar Abdülhamit’le uğraşacaklarına biraz da memleketlerinin baldırı çıplakları için çalışsalar da amaçlarına çoktan varırlardı.”⁴²⁶

⁴²⁵ Berkes, Batıcılık Ulusçuluk..., s.89-90.

⁴²⁶ Berkes, Batıcılık Ulusçuluk..., s.96.

Berkes bu şekilde eleştirdiği Türk aydınlarının Mustafa Kemal'in⁴²⁷ ve Kadrocuların⁴²⁸ anlayışlarından yola çıkarak toplumun öncüsü olmasını ister ve onları göreve çağırır:

"Türk aydını, bugün tarihin hiçbir döneminde görülmedik bir döneme, kendi ödevini anlama ve anlatma dönemine gelmiştir. Türk aydını anlıyor ki, kendi toplumu iki katı (türk, R.Ç) bir savaş içindedir. Biri, şu veya bu sınıfın ulusal düzene hakim olma isteğine karşı bir savaştır. Aydın, gerçek toplumsever aydınsa, antikapitalist olmak zorundadır. İkincisi şu veya bu devletin millî varlık üzerine hakim olma isteğine karşı verilen savaştır. Aydın, gerçek ulussever aydınsa mutlaka antiemperyalist olmak zorundadır."⁴²⁹

Aydınların olması gereken özelliklerini bu şekilde tarif eden Berkes, Osmanlı-Türk aydın geleneğinin seçkinci, toplumdan kopuk ve halk kitlelerini peşlerinden sürüklenmesi gereken yığınlar olarak gören anlayışına köklü bir eleştiri yöneltir. Aynı zamanda bu zaman zaman kendisinin de dahil olduğu bu konum nedeniyle kendisine yönelik de bir eleştiridir. Bu açıdan ilerici bir tavır aldığını söyleyebiliriz. Buna rağmen aydınları toplumsal sınıflardan ya da sınıf çıkarlarından bağımsız bir tabaka olarak gören yaklaşımı ömrü boyunca hayal kırıklıkları yaşamasına yol açmıştır.

3.3.4. Kemalizm ve Batılılaşma

Yön Hareketinin Batı ve Batılılaşma kavramlarını yeniden tanımlanmasında belirleyici olan Berkes, Kemalizmin Batılılaşma anlayışını da bu çerçevede yeniden yorumlar. Türkiye'deki çalışmalarında Kemalizmin Batıcılık diye bir ilkesi olmadığını, Batının diğer ülkelerin geri kalmasının başlıca sorumlusu olduğunu belirtir. Yurtdışındaki eserlerinde ise Kemalizmin batıya rağmen Batılılaşma ilkesini savunduğunu ve yaptığı reformların Batılılaşma yönünde gerçekleştirildiğini ifade eder.

⁴²⁷ M. Kemal'de İslam âleminin avam ve azınlığı teşkil eden aydınlar olmak üzere iki sınıf(heyet)tan oluştuğunu, bozuk zibniyetli milletlerde aydınların ve halkın farklı hedeflerinin olduğunu belirtir. Aydınların halkın ruh ve vicdanını anlamamaları nedeniyle halkın onların izinden gitmediğini, buna karşılık da aydınların halkın kendilerini takip etmesi için halka baskı ve zor kullanmaya başladığını vurgular. Halkla aydınlar arasında uyum kurmak için aydınların halka telkin edeceği şeylerin halkın ruh ve vicdanından alınmış olması gerektiğini belirtir. Türkiye'de durumun böyle olmadığını vurgular. Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, III Cilt, Haz. Hıfzı V. Velidedeoğlu, İstanbul: Çağdaş Yayınlar, C: II, 1981, s. 140-141.

⁴²⁸ Kadrocular, inkılâp ideolojisini yayma ve pratiğe geçirme misyonu verdikleri öncül bir kadro olarak aydınlara birinci derecede önem verirler. Bostancı, a.g.e., s. 24.

⁴²⁹ N. Berkes, "Türk Aydınlarının Özellikleri Üzerine Düşünceler", *Yön*, Cilt: IV, No: 119, 1965, s. 9.

Özellikle Yön’de yazdığı makaleleri ile Batı ve Batılılaşma kavramlarının içeriğini belirleyen Berkes’e göre, “Batı” kavramı, üzerinde uzlaşma olmayan sahte, uydurma, bilimsel bir kavramdır. Soyut ve mutlak olarak bir Batı tanımı yoktur; “Batı, var olan toplumlar, harslar, medeniyetlere, dinler, devletler, sınıflar, kişiler, teknolojiler çıkarlar ve savaşlar”dır.⁴³⁰ Dolayısıyla tek bir Batı yoktur. Bilim ve teknik, kapitalizm ve sosyalizmden soyut olarak değerlendirilemeyeceği için Batıyı temsil eden tek bir fikrin olduğu da savunulamazdı.

Türkiye açısından Batılılaşma hedefinin gerici olduğunu, ülkenin ancak Batı emperyalizminin boyunduruğundan kurtulduğu zaman çağdaş uygarlık yoluna girebileceğini vurgular. Bunu yapabilmek için de Batı ile dövüşmek gerekir:

“Batının sömürücü yanı kaldırılamaz, Batının sömürücü yanını yadsımakla Batı kapısı kapanmak yerine açılır, Yunan, Latin ve Hristiyanlık yollarından geçerek gelişmiş ve geçtiği yollarda çatıştığımız Batı kültürünün yalnız kitap okumakla alınamayacağını belirtir. Türkiye’nin kurtuluşunu ve sorunlarını bir Batı fetişizmi içinde görmekte direnmekle, onları şeriatçı, Osmanlıcı, ırkçı fetişizmi içinde çürütmek arasında büyük bir ayrıcalık yoktur. ... Batılılaşma eğer kapitalist ekonomiyi almaksa bunun batılılaşma yolu ile mümkün olmadığını yıllardır gördük. Toplumcu ekonomiyi almaksa bunun adı niçin batılılaşma olsun, Batı toplumcu mudur? ... Batılılaşma bilim ve tekniktir diye yanıt verecekler olacaktır. Bilim ve teknik kapitalizm veya sosyalizmden soyut, peygamberin Çin’de de olsa alın dediği cinsten bir şey midir?”⁴³¹

Batı uygarlığını benimseme işinin anlamı kaçan bir ‘Batılılaşma’ şekline girdiğini; yalnız sathda görülenin taklitçiliği anlamına gelen Batılılaşmanın temsilcisi ilericilerin çok defa Batı devletlerinin baskısı kapıya dayanınca batılılaşma yolunda işlere kalkıştıklarına dikkat çeker.⁴³²

Kemalizmin Batılılaşma diye bir ilkesi olmadığını, özellikle bu yönünün öne çıkarılmasının onu yanlış tanıtmak olduğunu belirten Berkes, Mustafa Kemal’in bağımsızlık savaşının lideri olarak “Batıcı” değil, “devrimci ve “bağımsızlıkçı” yönlerini öne çıkarır.

⁴³⁰ N. Berkes, “Batıcılık Gericiliktir”, Yön, C: IV, No: 108, s. 8-9.

⁴³¹ Berkes, Türk Düşününde Batı ..., s.12-13.

⁴³² Berkes, İki Yüz Yıldır..., s. 19.

“Atatürk dendiği zaman akla Batı uygarlığını takınma, aydınlanma, okuma-yazma ve din aydınlanmasının gelmesi Kemalist devrimciliğe ve ulusçuluğa aykırı bir yorumlamadır. Bu, Tanzimat batıcılığı ile aynıdır. Atatürkçü batıcılık ‘Batı medeniyetçiliği’nden farklıdır. Atatürkçü Batıcılığın özellikleri şunlardır: 1. Ulusal bağımsızlık, 2. Egemenliğin halkın kalkınmasına yarayacak yönde olması 3. Bunun için devrimci usullerle başvurulması. ... Batılıların Atatürk dönemini Batı düşmanlığı, Menderes dönemini ise Batıcılık sevgisi dönemi olarak anlamaları ibret vericidir. ... Eğer aydınlar ulusçuluğu ve batıcılığı toplumsal devrimcilikle ilişkisini görerek anlamış olsalardı Türkiye’nin içinde bulunduğu kalkınma, milliyetçilik buhranı gibi sorunlar yaşanmazdı. ... Atatürkçülüğün batıcılık davası olarak görülmesinde aydınların toplumsal bağdan yoksun, bireyci, akılcı, takmacı olmasının rolü vardır.”⁴³³

Kurtuluş Savaşı’nın en önemli dersinin Batı’nın emperyalizm denen bir yanı olduğunu da göstermesi olduğunu belirtir. Türk toplumunun Batıdan bağımsız kalmadıkça Batının karşısına emperyalizm olarak çıkacağını, bunun ekonomik bir kanun olduğunu belirtir.⁴³⁴ Ancak bu tespiti, batıya sırt çevirme anlamına da gelmez. Kemalist devrimciliğe özgü olan “*Batıya karşı savaşırken Batıya sırt çevirmeme*” çözümünün anlamı, Türk toplumunun yapıda modern çağ gereklerine uyacak değişimlerin zorunlu olmasıdır.⁴³⁵ Yurtdışında yayınlanan eserlerinde ise Batılılaşma gereğini açık bir ifadeyle vurgular. Kemalizmin Batıcılık yönünü önplana çıkarır.⁴³⁶

“Bütün dünya ister istemez batılılaşmak zorundadır. Bu yolda gitmeyenler varlıklarını yitirmektedir. Bu yolda gitmek isteyip de yolu bulamayanlar ya da bu yolda gitmenin karşısında olan kişilikleri çok güçlü olanlar, benliklerinden çok şey feda etmek zorundadırlar. ... İster devlet, ekonomi, eğitim ve toplum kurumları alanlarında Batıdan bir şey alarak eski yapının yanına onu takma girişimleri biçiminde olsun, ister “kayıtsız şartsız her yanca Batılılaşma” sloganı yürütülmesi biçiminde olsun, bu batılılaşma süreci kolay ve tümüyle başarılı olmamıştır.”⁴³⁷

Bununla birlikte yurtdışında yayınlanan çalışmalarında Mustafa Kemal’in anti-emperyalizminin Batı karşıtlığı biçiminde olmadığını; aksine Atatürk’ün Batı sömürüsünün sorumlusunun aynı zamanda sömürülen ülkeler olduğunu belirttiğini vurgular.⁴³⁸

⁴³³ Berkes, Batıcılık Ulusçuluk..., s.177.

⁴³⁴ Berkes, Batıcılık..., s.26.

⁴³⁵ Berkes, Batıcılık..., s.127.

⁴³⁶ Özellikle *Development of Secularism in Turkey* kitabında cumhuriyet dönemi ile ilgili bölüm başlıklarında “Batılılaşma” kavramını kullanır.

⁴³⁷ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 28.

⁴³⁸ Berkes, Development..., s.464.

“Mustafa Kemal’in anti-emperyalizmi, ideoloji perişanlığı içindeki çevrelerin fiyaskoları arasında farklı bir yönde gelişmeye başladı ve batı uygarlığıyla Batı emperyalizmi arasında ayırım yapma olanağı bu deneyler sayesinde belirdi. ... M. Kemal’e göre emperyalizmin suçunu yalnız Batı uygarlığına yüklemek yetmezdi. Sömürü hedefi olan uluslar, özellikle Asya gelenekleri doğrultusunda yaşamakta direnen halklar, ulusluklarını bilmedikçe geriliklerine gömülü kaldıkça, rejimi ne olursa olsun üstün uygarlıklı toplumların sömürü ya da saldırı hedefi olmaya mahkûmdurlar. Bu uluslar kendilerini çağdaş Batı uygarlığı düzeyine getirecek devrimlere girişmedikçe dünyada eşit hak ve güç sahibi olma iddiasında bulunamayacaklardır.”⁴³⁹

İncelediğimiz kadarıyla Berkes, Yön’deki yazılarında Kemalizmin antiemperyalist ve Batı karşıtı bir yorumunu yapmış; çağdaşlaşma hedefinin “Batılılaşma” adı verilmeden de gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir. Yurtdışındaki çalışmalarında ise Kemalizmin batıcılık ilkesini temel esaslardan almıştır. Bu yaklaşımında Bernard Lewis’in “*Türk devrimini ifade eden iki deyim milliyetçilik ve Batıcılıktır. Bu ikisi dünyanın diğer yerlerindeki gibi karşıt değildir.*”⁴⁴⁰ şeklindeki düşüncesinin etkisi vardır.

Berkes, Kemalizmin ilk aşamasını oluşturan ulusal kurtuluş savaşı felsefesinin ilerici yönlerini sahiplenir. Kurtuluş Savaşı yıllarında emperyalizmle ve Osmanlı Devleti ile hayat kavgası veren bir ulusun temsilcisi olarak Mustafa Kemal emperyalizm karşıtı ve toplumcu devlet anlayışını içeren bir söylem kullanmıştır. Ancak cumhuriyetin ilanından sonra bu görüşler unutulmuş; emperyalizmden, “mazlum ulus”tan ve devletin toplumsal içeriğinden bahsedilmez olmuştur. Zaten Berkes’in de vurguladığı gibi Kemalizm 1920’ler Türkiye’si’nin yarattığı bir siyasal düşünce sistemidir. İdeolojik çerçevesini de 20. yy. başında gecikmiş ulusal burjuva devrimlerinde varılabilmiş en ileri düşünce sistemi olan ve Latin Amerika ülkelerinden Arap ve Uzakdoğu ülkelerine kadar ulusal hareketlerde önemli bir rol oynayan Pozitivizm oluşturur.⁴⁴¹ Ancak Berkes, Kemalizmi değerlendirirken Türk devriminin sınıfsal yapısını analiz etmediği ve Pozitivizmin rolü üzerinde durmadığı için devrimin olumlu özelliklerini Mustafa Kemal’in şahsına yorar ve Kemalist devrimin dünyada tek

⁴³⁹ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 493.

⁴⁴⁰ Lewis, s.478. Berkes, Lewis’in “Modern Türkiye’nin Doğuşu” eserine Development of Secularism in Turkey kitabının tamamlayıcısı olarak işaret eder.

⁴⁴¹ Timur, Türk Devrimi...,s. 231.

olduğunu savunur. Devrimin kazanımlarının yok edilmesinden ise çıkar çevrelerini, kötü niyetli politikacı grubunu sorumlu tutar.⁴⁴²

Milli mücadelenin öncüsü ordu ve devlet görevlileri, Anadolu eşrafını oluşturan tüccar, zanaatkârlar, yarı feodal ağalar ile kentli orta sınıf ve aydınları. Milli mücadelenin sınıfsal niteliği yeni rejimin temellerini atmış, ideolojik gelişimini, askeri, siyasal ve diplomatik seyrini belirlemiştir.⁴⁴³ Dolayısıyla Kemalizmin emperyalizm karşıtı ve toplumcu bir anlayışa sahip olduğunu iddia etmek zordur. Timur'un da belirttiği gibi cumhuriyetin kuruluşu ile Kemalizmin radikalizme giden "içtihat kapısı" kapanmıştır. Kadrocular ve Berkes'in de içinde olduğu Yöncüler bu kapıyı boşuna zorlamışlardır.⁴⁴⁴

⁴⁴² Berkes, Başından Sonuna Doğru Atatürk Zamanı.

⁴⁴³ F. Ahmad, Demokrasi Sürecinde ... , s. 15.

⁴⁴⁴ Taner Timur, Osmanlı Kimliği, 3.bs., Ankara: İmge Kitabevi., 1998, s. 166.

3.4. MARX'IN ETKİSİ

Marx'la tanışması Ankara'da Halkevi'nde çalışırken olan Berkes, bu dönemde Marx'ın eserlerini okuyup okumadığına dair bir bilgi vermez. Ancak gerek üniversite yıllarında gerekse doktora öğrenciliği sırasında Nazi Almanyasından kaçan sol düşünce yapısına sahip öğretim üyelerinin öğrenciliğini ya da asistanlığını yapar. Kaleme aldığı anılarında da Marx'la ilişkisi ve düşünsel yolculuğu açısından belirgin bir açıklama yapmaz. Sadece düşün gelişiminde önce bilim tarihi, sonra kültür tarihi, son olarak da ekonomik tarih anlayışlarına sahip olduğunu ifade eder.

Marx'la etkileşimini çalışmalarından hareketle değerlendirdiğimizde karşımıza bütünlüklü bir tablo çıkmaz. Yurtdışındaki çalışmalarında birkaç istisna dışında Marx'a atıf yapmazken⁴⁴⁵; yurtiçindeki çalışmalarında Marx'ın düşüncelerinin izlerini görmek mümkündür. Özellikle DTCF yıllarında Yurt ve Dünya dergisinde yayınlanan yazılarının Marksist bir bakış açısıyla kaleme alındığını söyleyebiliriz. Marx'a sıkça atıf yapmasına rağmen, o yıllarda Türkiye'ye özgü bir ideoloji geliştirme çabasında olduğu için, Marx'ın temel görüşlerinin Türkiye için geçerli olmadığını düşünür. DTCF'den iki meslektaşı ile birlikte "komünist" olduğu iddiasıyla uzaklaştırılan Berkes'in düşüncelerinde Marx'ın temel kavramları itibarıyla etkili olduğunu söyleyemeyiz.

Berkes'in Marx'la ilişkisini, altyapı-üstyapı, sınıf, sınıf mücadelesi, devlet, Asya tipi üretim biçimi, doğulu despotizm gibi kavramlar ile feodalizmden kapitalizme geçiş süreci ekseninde ele alacağız. Ayrıca Marx'ın etkisinin düzeyini görmek açısından faşizm ve sosyalizm üzerine düşüncelerini de inceleyeceğiz.

3.4.1. Altyapı-Üstyapı Kavramlarına Yaklaşımı

Berkes, analizlerini yaparken altyapı-üstyapı ilişkisini ve sınıf mücadelelerini temel almaz. Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecinin, Batı sosyalist düşününden kopya

⁴⁴⁵ Örneğin yurtdışındaki temel çalışması olan "Development of Secularism in Turkey" kitabında Marx'a hiç atıf yoktur. Bu çalışmanın Türkçe versiyonu olan Türkiye'de Çağdaşlaşma isimli kitabında ise bir iki yerde atıf yapar.

edilen altyapı- üstyapı, sınıf savaşı gibi kavramlar içine sıkıştırılmasını doğru bulmaz. Marx'ın düşüncesini Batı Avrupa'yı göz önünde bulundurarak oluşturduğunu, Osmanlı-Türk tarihinin Batı Avrupa ülkelerinin tarihinden farklı olduğunu; dolayısıyla Marx'ın kuramının Türkiye gibi az gelişmiş ülkeler için geçerli olamayacağını düşünür.⁴⁴⁶ Buradan hareketle de Türkiye'nin kendi Sosyalizmini yaratması gerektiğini savunur. Bunun için de Batı Marksizminin kavramlarını aynen uygulamak yerine Türkiye'nin özgün tarihini dikkate alan yerli çalışmalar yapmak gerekir. Bu bağlamda kendisi de Osmanlı ve Türk tarihini özgün bir yaklaşımla ele alır. Bazı önemli konuları "Türklerin özellikleri", "doğulu despotizm", "İslam'ın özgünlüğü" gibi kavramlarla açıklar. Dolayısıyla Osmanlı ve Türk tarihini döneminin ilişkileri içinde etkileyen ve etkilenen bir yapı olarak ele alsa bile özgünlük iddiası nedeniyle evrensel tarih şemasının içine oturtmaz.

"Büyük sosyalist düşünürlerin devrimsel nitelikteki görüşlerini uygulayamayışın iki temel nedeni var: Birincisi, Türk aydınlarının, ilericilerin yabancılaşmış dinci, Batıcı komprador, ırkçı çevrelerin soktuğu fikirleri eleştirme gücünü gösterememesidir. İkincisi ise Türk çağdaşlaşma sürecinin Batı sosyalist düşüncesinden kopya edilen bir iki kavram içine (altyapı- üstyapı, sınıf savaşı gibi aslında önemli fakat ancak tarih ve felsefi düşün çerçevesi içinde değerlendirilebilecek "ayetleştirilmiş" kavramlar içine) sıkıştırılmasıdır. Bu sıkıştırmanın nedeni politik- toplumsal görüşleri bir partizanlık buyruğu sınırları içine sokma çabası ve Türk toplumunun geçmişindeki Doğu toplum-devlet türü, İslam dini ve Osmanlı İmparatorluğu geleneği gibi (Batı toplumlarının hiçbirinin tarihinde bulunmayan) üç tarihsel ayrıcalığı, onları benimser gibi gözükme korkusu ile göremeyiştir."⁴⁴⁷

Bununla birlikte yurtiçinde yayınlanan çalışmalarında Osmanlı ve Türkiye tarihini ekonomik sorunları eksen alarak, ekonomik gelişmelerin siyaseti ve uluslararası ilişkileri nasıl etkilediğini göz önünde bulundurarak analiz eder. Yurtdışındaki eserlerinde ise aynı tarihsel gelişmeleri kültürel olguları temel alarak geleneksel-modern çelişkisi çerçevesinde ele alır ve ekonomik süreçlerle ilişkilerini açığa çıkarmaz. Ancak ekonomik temelli analizlerinde de olayları sınıf mücadelesinin ürünleri olarak ele almaz. Bununla birlikte DTCF yıllarında verdiği eserlerde ekonomik yapının toplumsal, siyasal ve hukuki ilişkiler üzerinde önemli ölçüde belirleyici olduğunu temel alan

⁴⁴⁶ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 32.

⁴⁴⁷ Berkes, Türk Düşününde..., s. 10.

alışmalar verir. Ancak düşün çalışmalarının tümünü göz önünde bulundurduğumuzda bilimsel yöntem olarak tarihsel materyalizmi kullandığını söyleyemeyiz.

“Devletsel, siyasal etkenler mi tayin eder ekonomiyi, bunlar ekonomik etkenlerden önce mi gelir? Analitik açıdan haklı olan bu sorunun altında tarihin ekonomik nedenlerle yorumlanmasını yapanlarda görülen mekanik görüş yatıyor. Ekonomik faktörler tarihte ekonomik ilişkilere ve topluma “güç” yolu ile hakim olarak etki yapar. Bu gücü ya da hakkı üretim araçlarının özel mülkiyeti yaratır. Köle veya serf veya işçi emeğinin ürününün artık değerini alma hakkı bir güçtür ve siyasal bir güç haline gelmedikçe bu hakkın gereğini yerine getiremez. Bu nedenle her ekonomik ilişki veya mülkiyet ilişkisi çatışması aynı zamanda bir siyasal çatışmadır. Osmanlı Devleti gibi sistemlerde siyasal güç önceden vardır ve onun mülkiyet sahibi olması bu güçten kaynaklanır. Devlet, “özel mülkiyet” sahibi olanları siyasal güçten yoksunlaştırdığı ve tek devlet gücü altına soktuğu için üretim araçlarının özel mülkiyetinin bir siyasal güç olması niteliğini kaybeder. Bu nedenle Osmanlı Devleti gibi sistemlerde özel mülkiyet vardır ancak siyasal güçten yoksun olarak bulunur.”⁴⁴⁸

Görüldüğü üzere Berkes, Osmanlı’da siyasal gücün özel mülkiyetten önce geldiğini, özel mülkiyet sahipliğinin siyasal güçten yoksunlaştırılmış olması nedeniyle toplumsal sınıflaşmanın, sınıf mücadelesinin de olmadığını savunur. Dolayısıyla devleti yönetenler de herhangi bir toplumsal sınıfın çıkarlarını savunan temsilciler değildir. Toplumun üstünde, onunla bağı olmayan kişilerdir.

Berkes, Marx’ın teorisinin Batı Avrupa’nın kapitalist gelişiminin ürünü olduğu, Türkiye şartlarına uymayacağını ifade ederken bir gerçeğe dikkat çeker. Marx, kapitalizmin işleyiş yasalarını asıl olarak İngiltere’deki kapitalizmin gelişimini göz önünde bulundurarak ortaya koyar. Buna rağmen ilerlemeci bir tarih felsefesinden hareket eden Marx, düşüncesinin oluşumunda tarihi dönemleri ve dünyanın farklı bölgelerindeki eşitsiz ve bağlaşıklık (kombine) gelişmeleri de dikkate alır. Ortaya koyduğu yasaların farklı ülkelere ve o ülkelerin özgün koşullarına göre değişme gösterebileceğini belirtmiştir. Ama bundan daha önemlisi tüm toplumsal biçimlerde ortak eğilimlerin olduğunu ve birbiriyle hiç teması olmayan uygarlıklarda bile pek çok benzerliklerin bulunduğunu tarihsel bilgi birikimi bize göstermiştir.

⁴⁴⁸Berkes, Türkiye İktisat Tarihi, Cilt: II, s.13.

3.4.2. Sınıf Kavramı ve Sınıf Mücadelesine Yaklaşımı

Tarihi, sınıf mücadeleleri tarihi olarak değerlendirmeyen Berkes, analizlerinde genel olarak “sınıf” olgusundan bahsetmez. Buradan hareketle tarihi ve güncel değerlendirmelerini yaparken de toplumsal gelişmelerin sınıf mücadelesinin birer ürünü olduğu üzerinde durmaz. Onun özellikle Yön’deki yazılarında öne çıkarttığı çelişki emperyalist ülke-azgelişmiş ülke çelişkisidir.

Sınıf ve sınıf mücadelesi kavramlarını ilk dönem çalışmalarında (DTCF yıllarında) öne çıkaran Berkes, bu dönemde toplumsal sınıfların üretim araçlarının mülkiyetinin sahipliğine göre oluştuğunu ve toplumun farklı çıkarları olan sınıfları barındırdığını belirterek Marx’la⁴⁴⁹ örtüşen bir tanım yapar.

“Siyasi ayrılıklar siyasi iktidarı ele almakla kendini tam manasıyla gerçekleştirebilecek menfaatler bulunmasından doğar. Bu da cemiyette belirli bir takım menfaat zümrelerinin veya içtimai sınıfların meydana gelmesi ile ortaya çıkar. Cemiyetteki çeşitli menfaat zümrelerinin meydana gelişi o cemiyetteki istihsal vasıtaların mülkiyetinin dağılışı ile ilgilidir. Buna göre meydana gelen zümrelerin her biri cemiyetin kendi menfaatlerine göre idare edilmesini ister. ... Modern partilerin doğuşunun temeli ekonomik menfaatler ve bunların siyasi iktidarı elde etme vasıtası ile gerçekleştirilmesi çabasıdır.”⁴⁵⁰

Ancak Berkes, DTCF dönemi sonrasında yaptığı çalışmalarda Türkiye ve diğer azgelişmiş ülkelerde Batılı kapitalist ülkelerdeki gibi toplumsal sınıfların gelişmediğinin, bu ülkelerin kendilerine özgü yapıları ve emperyalizmin boyunduruğu altında olmaları nedeniyle kendi içlerinde sınıf mücadelesi vermeden önce emperyalizme karşı mücadele etmek durumunda oldukları tespitini yapar. Türkiye açısından bakınca sınıf çelişkisinin yerini de Osmanlı Devleti/Türkiye ile sömürgeci/emperyalist devletler çelişkisi alır. Ülke içindeki çatışma da gericilerle (şeriat, saltanat-hilafet yanlıları, gelenekselciler, emperyalist devletlerin işbirlikçileri, ırkçılar) ilericiler (ulus devlet, cumhuriyet yanlıları, laikler, antiemperyalistler, toplumcular) arasında cereyan eder. Son dönem çalışmalarının birinde Türkiye’nin sınıfsal yapısı ile ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunur:

⁴⁴⁹ Karl Marx, *Fransa’da İç Savaş*, Çev: Kenan Somer, 2. bs., Ankara: Sol Y., 1991, s. 62.

⁴⁵⁰ Berkes, *Siyasi Partiler...*, s. 5-6.

“Osmanlı toplum-devlet yapısından sınıflı ve kapitalist çıkarlarının gereklerine dayanan siyasal bir yapıya ağır ağır geçilmiştir. Fakat bu geçişte toplum sınıfları da tarihsel evrimlerini bir ekonomik kalkınma bütünlüğüyle gerçekleştirememiştir. Toplum nüfusunun büyük bir çoğunluğu köylülük ve kasabalılık şeklinde, Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik yıkılış şartlarının ekonomik gelişme gücünden tamamıyla yoksunlaştırdığı ... yoksunluk ve durgunluğa mahkûm tuttuğu halk yığınları, cumhuriyet döneminde de oldukları yerde duruyorlardı. Bu korkunç hata yüzünden, gerçekte olan değişme Şark despotizminden Garp demokrasisine bir geçiş olmadı. Bu değişmeden doğan sınıflı toplumun iç ekonomik güçlerinin mobilize edilmesinden doğan bir sınıf değil, ekonomik bağımsızlığı olmayan bir toplum içinde türeyen, kökleri ulusal ekonomide olmayan, ancak dış kapitalin yardımıyla tutunan bir sınıftır. ... Bu yarı-kapitalist sınıf ... geliştiği ölçüde toplumun diğer sınıflarının ekonomik kalkınma olanakları tıkalı kalacak ayrıca ulusal ekonominin kaynaklarının gelişmesi daha büyük ölçüde dünya kapitalizminin çıkarlarına bağlı olacaktır.”⁴⁵¹

Berkes’in Türkiye’de sınıflar ve sınıf mücadelesi olmadığı yönündeki değerlendirmesinde Kemalizmin Pozitivist bir yaklaşımla ürettiği sınıfsız kaynaşmış toplum anlayışı ile Kadrocuların görüşlerinin etkisi vardır. Kadrocular, Türk inkılâbının bir sınıfın egemenliğine yol açmaması bakımından Fransız ve Rus inkılâbından farklı olduğunu savunmuşlardır. Marksizmin kapitalizmin geliştiği Avrupa’ya özgü bir görüş olduğunu savlamış; sömürge ülkelerde sınıf kavgası olmadığı için Marksizmin bu ülkelerde geçersiz olduğunu düşünmüşlerdir. Sömürge ve yarı sömürge ülkelerle emperyalist ülkeler arasındaki çelişkinin kapitalizmin iç çelişkisinden daha önemli olduğunu; kapitalist sistemin geleceğini de kapitalist memleketler dışındaki kurtuluş savaşlarının belirleyeceğini ileri sürmüşlerdir.⁴⁵²

Buna rağmen Berkes, Batı Avrupa’daki kapitalist gelişimi ve güncel gelişmeleri incelerken sınıf kavramını kullanır; sınıf mücadelesini dayanak noktası olarak alır. Bu ülkelerde, iki temel sınıf olan burjuvazi ile işçi sınıfı arasında siyasal iktidar kavgasının sürdüğünü anlatır. Bu doğrultuda örnek alınan Amerikan ve İngiliz demokrasilerinin de eleştirel bir değerlendirmesini yapar.⁴⁵³

⁴⁵¹ Berkes, “Türkiye’de Ekonomik Düşünün Evrimi”.

⁴⁵² Bostancı, a.g.e., s. 143.

⁴⁵³ Berkes, S. Partiler..., s. 20. Örneğin Amerikan demokrasisini “çift parti oligarşisi” olarak niteler. İngiltere’nin demokrasinin bir gereği olarak değil, 1. Dünya Savaşı’nda emperyalist savaş için işçilerin desteğini alabilmek amacıyla sendikaları tanıdığını belirtir. (s. 30). Berkes, sınıf mücadelesini esas aldığı için din ve dil zümrelerinin, milliyet kökenlerinin siyasal seçimlerde hala etkili olmasını da eleştirir. (s.103)

“On dördüncü asırdan itibaren Avrupanın ekonomik hayatında başlayan gelişmeler ... kapitalist ekonominin doğuşu ile neticelendi. ... Bu gelişme en kuvvetli şekilde İngiltere’de oldu. İngiltere’de kuvvetlenen, zenginleşen yeni ekonomide mühim bir rol oynayan servet şekillerine sahip olan ve menfaatlerinin önüne çıkan engelleri ortadan kaldırmak için siyasi ve içtimai müesseslere istediği şekli vermek isteyen yeni bir sınıf yani burjuvazi siyasi iktidarı elde etme savaşına girdi. Bu savaş ortaçağdan kalma idare tarzlarından memnun olmayan halk ile birlikte ortaçağ ekonomisinin siyasi, dini müesseselerini yaşatmak isteyen hükümdarlığa veya feodal aristokrasiye karşı silahlı bir isyan haline bile geldi.”⁴⁵⁴

“... Bugün hemen her medeni memlekette kapitalist (yüksek burjuvazi), orta sınıf (küçük burjuvazi) mülkiyete sahibi çiftçi, işçi sınıflarının tuttuğu partiler vardır. ... Modern kapitalist demokrasilerde başlıca iki esas sınıf, yani sermayedar ve işçi sınıfları ... mücadele halinde bulunan başlıca partilerin gerisinde saf tutmuş olurlar. Bu memleketlerde siyasi iktidarı ele geçirmek mücadelesi gün geçtikçe bu iki sınıf arasındaki mücadeleye dayanmaktadır.”⁴⁵⁵

Sonuç olarak Berkes’in sınıf ve sınıf mücadelesi kavramlarını asıl olgunluk dönemi çalışmaları diyebileceğimiz çalışmalarında –birkaç istisna hariç- özellikle de Türkiye analizlerinde kullandığını söyleyemeyiz. Bunun temel nedeni de kendisinin Türkiye’de toplumsal sınıfların özel olarak işçi sınıfının yeterince geliştiğini düşünmemesidir. Asıl çelişkinin emperyalistler ve işbirlikçi burjuvazi ile Türkiye halkı arasında olduğunu savlamasıdır.

3.4.3. Devlet Tanımı

Berkes’teki Marx etkisini gözlemleyebilmek için her ikisinin devlet tanımlarını karşılaştırmak yerinde olacaktır. Berkes, Batı Avrupa’daki devletin niteliği, yapısı ile ilgili analizlerinde genellikle daha sınıfsal bir perspektife sahiptir. Osmanlı ve Türkiye devletlerinin niteliklerine ilişkin yorumlarında ise özgünlük iddiası ve bu bağlamda devlet-halk (toplum) karşıtlığını öne çıkaran bir değerlendirmesi vardır.

⁴⁵⁴ Berkes, Siyasi Partiler..., s.5-6.

⁴⁵⁵ Berkes, S. Partiler..., s. 8-12.

Genel olarak devleti “*Siyasal bir nitelik olarak örgütlenen bir toplumu ifade eden hükmi bir şahsiyettir*” ve “*Halk sınıflarının iradesine dayanır.*” biçiminde tanımlar.⁴⁵⁶ Sosyal devleti de toplumu muhatap alan, halk ya da ulus egemenliğine dayanan devlet olarak tanımlar. “*Devleti toplumun yalnız bir parçasının, toplumu bütünüyle devletin sömürü yalağı olarak görenlerin özlemleri sosyal devlet kavramını anlamaz.*” düşüncesindedir.⁴⁵⁷ Ona göre toprak, sermaye ve emek çıkarları birbirine uymayan başlıca sınıflardır. Eğer bir toplumda devlet egemenliği, bu üç sınıftan yalnız birinin elinde olursa ve diğer sınıflar hükmedilen bir sürü haline gelirse orada siyaset yerine savaş çıkacağını; ihtilallerin böyle olduğunu belirtir. Halkın pek çoğunun ya bu sınıfların dışında ya da arasında kaldığını ifade eder. Berkes’in düşüncesinde siyaset, bu üç sınıfın üyelerinin halk kitlelerinin çoğunluğunu kendi yanlarına çekmek ve onların oyunu kazanmak yarışdır; devleti yönetecek olan parlamentonun ve hükümetin dört beş yılda bir halk sınıflarının oyunu alarak, onların isteklerine göre kurulması ve değiştirilmesi usulüdür.⁴⁵⁸ Dolayısıyla devleti ve parlamentoyu bu üç toplumsal sınıfın çıkarlarının temsil edildiği kurumlar olarak ele alır.

Doğulu toplumların tarihine sınıf perspektifi ile bakmadığından dolayı klasik dönem Osmanlı Devleti’ni ve modern dönem öncesi Çarlık Rusyasını “toplumun bir karış tepesinde duran ya da toplumsuz devletler” olarak tanımlar.⁴⁵⁹ Bu bağlamda devletin toplumda er geç kökleşmesi gerektiğini vurgular. Kimi toplumsal sınıfların da devleti eğip bükerek onu ele geçirmeye çalıştığını belirtir. Ona göre, Osmanlıda İttihat ve Terakki önderleri devleti toplumda kökleştirmek için yapay bir burjuva sınıfı geliştirmeye çalışmışlardır. Sened-i İttifak toplumlu devlete, Tanzimat fermanı da sosyal devlete doğru atılmış adımlardır.

Batı Avrupa hakkındaki analizlerinde ise devleti “*Ortaçağ devleti büyük toprak sahibi olan ve bağımlı köylü emeğini sömüren feodal sınıfın, modern devlet Batı Avrupa’da sermaye ve üretim araçları mülkiyeti olan ve emekçi sınıfın emeğinden*

⁴⁵⁶ Berkes, Türkiye İktisat..., C: I, s. 39.

⁴⁵⁷ N. Berkes, “Sosyal Devlet Kavramı Üzerine”, *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982, s. 194–199.

⁴⁵⁸ Berkes, Türkiye İktisat..., C: I, s. 39.

⁴⁵⁹ N. Berkes, “Toplum ve Devlet”, *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982, s. 194–199

sağlanan karlarla güçlenen kapitalist sınıfın devletidir."⁴⁶⁰ biçiminde egemen sınıfın devleti olarak tanımlar. Burjuvazinin de feodal beylere karşı iktidarı ele geçirilebilmek için savaşım verdiğinin altını çizer.

"Bu savaş neticesinde burjuva sınıfı yani ... şehir orta sınıfı geniş siyasi haklar elde ettiler. Bu siyasi hakların bütün tebaya verilmiş haklar olmayıp muayyen mülkiyet vasıflarını taşıyan kimselere hasredilmiş olması devleti ancak muayyen bir sınıfın eline alabileceğini gösterir. Yalnız toprak ve ticaret mülkiyeti sahibi olan sınıfların seçim hakkı olması yeni hükümeti yalnız mülkiyet sahibi sınıfın temsilcileri tarafından idare edilen bir hükümet haline getirdi. Yeni hükümet, hükümdarın veya aristokrasinin diktatörlüğü olmaktan çıkıyordu; fakat bu hükümet halkın parlamento tarafından mülkiyet sahipleri oligarşisi için idaresi idi. ...Ondokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren işçi sınıfı siyasi haklar elde etmeğe başladı."⁴⁶¹

Son kitabında ise Avrupa'daki burjuva devrimini despotik devlete karşı tüm sınıfların gerçekleştirdiği bir demokrasi devrimi olarak görür.⁴⁶²

Marx ise devleti, egemen toplumsal sınıfın diğer toplumsal sınıflar üzerinde egemenliğini kurmasının bir aracı olarak tanımlar.⁴⁶³ Burjuvazinin feodal soyluluğa karşı iktidar kavgasında diğer toplumsal sınıfların, halk temsilcilerinin desteğini aldığını; ancak iktidarı ele geçirir geçirmez bu sınıfları iktidardan uzaklaştırmaya ve taleplerini baskı altına almaya koyulduğunu belirtir.⁴⁶⁴ Bununla birlikte bazı özel dönemlerde devletin, toplumsal sınıflar karşısında bağımsız ve dengeyi koruyan bir konumda olabileceğini tespit ederek, Louis Bonaparte dönemini buna örnek verir. Marx'ın notlarından yararlanarak yazdığı eserde Engels bunun istisnai bir durum olduğunu ve savaşım durumundaki sınıfların birbirlerini dengelemeye çok yaklaştıkları bazı dönemlerde devletin *"sözde-aracı olarak bir zaman için, bu sınıflara karşı belirli bir bağımsızlık durumunu"* koruduğunu belirtir.⁴⁶⁵ Birinci ve ikinci Fransız imparatorluğunun proletaryaya karşı burjuvaziye, burjuvaziye karşı da proletaryayı kullanan Bonapartizminin sınıflar karşısındaki bağımsız durumunu böyle koruduğunu

⁴⁶⁰ Berkes, TİT, C: II, s. 11.

⁴⁶¹ Berkes, S. Partiler..., s.6-7.

⁴⁶² Berkes, Türkiye İktisat..., C: I, s. 42.

⁴⁶³ Marx, Fransa'da İç Savaş, s. 19.

⁴⁶⁴ Karl Marx, Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i, 2. bs., Ankara: Sol Yayınları, 1990, s. 22.

⁴⁶⁵ Engels, F., Ailenin Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni, Çev: Kenan Somer, Ankara: Sol Yay., 1967, s. 201.

belirtir. Tüm yurttaşlara tanınan genel oy hakkı ise mülk sahibi sınıfların egemenliğine aracılık eder düşüncesindedir.⁴⁶⁶

Buradan hareketle Berkes'in devletin tanımını konusunda özellikle Batı Avrupa ile ilgili değerlendirmelerinde genelde Marx'ın görüşleriyle paralel değerlendirmeler yaptığını, ancak genel olarak ve Doğu ülkeleri açısından bu değerlendirmelerinin farklılaştığını söyleyebiliriz.

3.4.4. Asya Tipi Üretim Biçimi ve Doğulu Despotizm

Türkiye'nin kendi özgün şartlarına uygun Sosyalizm yaratması gerektiğinden yola çıkan Berkes, Osmanlı ve Türkiye tarihini bu amaçla "özgünlük"lerini ön plana çıkartarak, altyapı-üstyapı ilişkisini ve sınıf mücadelesini redderek analiz eder. Osmanlı Devleti'nin Asya tipi üretim biçimine sahip doğulu despotik bir İslam devleti olmasını başlıca özgünlükleri olarak sıralar.

Dünyada ve Türkiye'de 1960'lı yıllarda yaygın olan bir tartışma doğulu toplumların üretim biçiminin Asya tipi üretim biçimi (ATÜB) olup olmadığıydı. Bu tartışmanın Türkiye'deki boyutu ise Osmanlı Devleti'nin üretim biçiminin feodalizm mi ATÜB mü olduğuydu. Niyazi Berkes, Yön Hareketi çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin asli üretim biçiminin Marx'ın doğulu toplumlar için öngördüğü Asya tipi üretim biçimi olduğunu savlar. Osmanlı'da özel mülkiyetin bulunmadığı, kendi içinde kapalı bir ekonomiye sahip olduğu ve değişime açık olmadığı gerekçeleriyle tezini destekler. Bu tezlerini de Marx'ın "Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri"⁴⁶⁷ kitabında ifade ettiği Grek ya da eski Cermen geleneğinin doğu üretim biçiminden farklı olduğu tespitine dayandırır. Berkse'e göre Grek ve Germen sistemlerinden farklı olarak doğuda siyasal güç özel mülkiyet sahibi bir sınıfa değil, "savaşçılık zanaatı ile geçinen entrepreneur'ler"e aittir.⁴⁶⁸ Eserlerinin önemli bir bölümünde Osmanlı'da özel mülkiyetin olmadığını savunan Berkes, Türkiye İktisat Tarihi isimli çalışmasında ise

⁴⁶⁶ Engels, a.g.e., s. 202-203.

⁴⁶⁷ K. Marx, F. Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Çev: Mihri Belli, Ankara: Sol Yay., 3.bs., 1992.

⁴⁶⁸ Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi* (TİT), C: I, s. 11-12.

Osmanlı'da özel mülkiyetin var olduğunu ancak merkezi güç nedeniyle özel mülkiyet sahiplerinin siyasal güce sahip olamamaları nedeniyle Batıdakinden farklı bir toplumsal sistem bulunduğunu ileri sürer.

“Osmanlı Devleti gibi sistemlerde ... devlet, “özel mülkiyet” sahibi olanları siyasal güçten yoksunlaştırdığı ve tek devlet gücü altına soktuğu için üretim araçlarının özel mülkiyetinin bir siyasal güç olması niteliğini kaybeder. Bu nedenle Osmanlı Devleti gibi sistemlerde özel mülkiyet vardır ancak siyasal güçten yoksun olarak bulunur. ... Devlet, siyasal gücünü kaybedince mülkiyeti de kaybetmeye başlar ve “derebey”leri ortaya çıkar. Bu anlamda “özel mülkiyet” olmadığı için ona dayalı toplumsal sınıflaşma da yoktur.”⁴⁶⁹

Berkes'e göre, klasik dönemde ATÜB olan Osmanlı üretim biçimi tüm mülkün sahibi olan devletin güç kaybetmeye başlaması ile 18.yy. dan itibaren değişmeye başlar. Bundan sonraki Osmanlı üretim biçimi feodal üretim tarzının bazı özelliklerini taşır, ancak merkezi devlet otoritesi nedeniyle Avrupa'daki gibi klasik bir feodaliteden bahsedilemez. Değişime uğrayan üretim biçimi ne feodaldır ne de kapitalist, ancak “*kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi*” olarak adlandırılabilir. Bu terimi, Amerikalı ekonomist Paul Sweezy'den alıntılar.⁴⁷⁰ Kavramla feodalizmden kapitalizme geçiş dönemine özgü olan bir durumu tarif eder. Kapitalizm öncesi ekonomilerde feodal model ile merkeziyetçi model arasında süregelen bir çatışma olduğunu; bu doğrultuda Osmanlı hükümdarlarının da feodal beylerin yaşamasına izin vermediğini vurgular.

“Asya'da ve Osmanlılarda olduğu gibi siyasal güç bütün güçlerin en tepesinde bir güç olunca klasik anlamında feodal ekonomiye o hakim olur. O güç kendi amaçları için kullanacak şekilde ekonomiye el atınca o ekonomiye feodal ekonomiye uymayan yanlar sokar. O ekonomi artık klasik anlamda feodal ekonomi olmaktan çıkar. ... Osmanlıda siyasal anlamda feodalizm yoktur. Ancak iktisadi anlamda kısmen feodal ekonominin var olduğu söylenebilir. Feodalizmin kısmen var olduğu kesimlerde tüketim için üretim yapan kapalı bir ekonomi vardır. ... Şehirlerde ise devlet için emtia üretimi yapan bir iktisadi yapı bulunur. Fakat bu, kapitalist iktisat olmaktan çok uzaktır; çünkü devlet, kapitalist olmaya dönük her eğilimi tomurcuk olmadan budar”⁴⁷¹

⁴⁶⁹ Berkes, TİT, C: I, s. 13.

⁴⁷⁰ Berkes, TİT, C: I, s. 25.

⁴⁷¹ Berkes, Türkiye İktisat..., C: II, s. 23-24.

İbn Haldun ve Marx'a atıf yaparak doğulu toplumların ATÜB nedeniyle kendi kendine yeten durağan bir yapıya sahip oldukları için değişmediklerini belirtir. *"İbn Haldun'un da Marx'ın da fark ettiği gibi bu türlerde değişme, evrim, devrim gibi olgulara rastlanmaz; aksine toplum olduğu yerde durur. Siyasal düzen doğup, büyür ve ölür; ancak toplum olduğu yerde sayar"* ⁴⁷² Osmanlı Devleti de bu yapı nedeniyle kapitalist ekonominin gelişmesinin ilk alametleri olan ticaret ve tefeci sermayesini bünyesinde bulundurmasına rağmen kapitalist üretime geçememiştir. ⁴⁷³ Çünkü *'toplumsal sınıfların hareketini engelleyen nizam fikri'* ve devlet gücü, ticaret ve tefeci sermayesinin endüstri üretimine yatırılmasına imkân vermemiştir. Böylece feodal eğilimlerinin artmasıyla devlet çürümüştür.

"Devlet gücünün varlığı gibi yokluğu da bu ekonominin neden bir yandan sırf feodal olmadığını, öte yandan kapitalist üretime geçemediğini ve asgari geçim seviyesinde kaldığını bize izah edecektir. Osmanlı rejiminde tarımsal ve endüstriyel bir evrimin yokluğu yani, feodal ekonomiden kapitalist ekonomiye geçemeyişin tarihsel anahtarı buradadır. ...Devlet gücü çöktünce ve onun yerine Batı kapitalist ekonomisinin etkisi başlayınca bu ikincisinin istediği hammadde üretimini gerçekleştirmeyen yerler hem yurdun hem dünyanın dışında kalmış olan durgun ve içine çöktük ekonomiler haline yani ilkel "emtia" ekonomisi durumundan da daha geri bir duruma gelmişlerdir. Bizde köy ile şehirler arasında büyük uçurum da böyle başlamıştır". ⁴⁷⁴

Berkes, Osmanlının son dönemindeki toprak ağalığını ve derebeyliğini düzenin çürümesinin ürünleri olarak görür. Toprak ağalığını *"sadece ATÜB'ün sürdüğü siyasal sistemlerin bozuluşunun sonucu olan, ona özgü olan bir toprak tutumu biçimi"* olarak tanımlar. Ona göre, feodal ve kapitalist özel mülkiyet ile üretim biçimlerine girmeyen ağalık bozuk düzenlere özgü bir parazit sömürüsü şeklidir. ⁴⁷⁵ Derebeylik de yalnız batı dışı ülkelerde görülen, siyasal sistemlerin bozuk-düzen haline gelişinin göstergesidir. ⁴⁷⁶ Osmanlıda bu şekilde, başka şartlar altında birarada var olamayacak olan feodal tarım, kasaba endüstrisi ve despotik merkezîyetçi idarenin endüstriyel militer 'kompleks'inin gücü gibi ekonomik birimler birbirine etki yapmayacak biçimde yan yana varlığını sürdürmüşlerdir. ⁴⁷⁷

⁴⁷² Berkes, TİT, C: I, s. 14-15.

⁴⁷³ Berkes, TİT, C: I, s. 64

⁴⁷⁴ Berkes, TİT, C: I, s. 26.

⁴⁷⁵ Berkes, TİT, C: 2, s. 293-299.

⁴⁷⁶ Berkes, TİT, C: 2, s. 310.

⁴⁷⁷ Berkes, "Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi".

Doğulu devletlerin asya tipi üretim biçimine sahip olduğunu ileri süren Berkes, buna karşın bu üretim biçiminin doğu ülkelerinin devlet sistemlerinin veya uygarlıklarının temelini teşkil etmediğini savlar. Bu, Marx'ın Doğu devletlerinin yapısı ile doğu ülkelerinin tarım ekonomilerinin kapitalist gelişmeye yol açmadığı konularında söylediklerini birbirine karıştırmaktan kaynaklanan bir yanlış kavramdır.⁴⁷⁸ Bu analizden hareketle Berkes, Batıdaki Marksist şemaya bakılarak bugünkü doğulu toplumların feodalizm aşamasında olduğu tespiti yapılmasını da eleştirir. Marx'ın Avrupa dışındaki tarihsel gelişmeyi şematik biçimde açıklamadığını belirtir.

“Marx, Asya tipi üretim şeklinin sömürgecilik yoluyla değişmelere uğradığını veya uğramaya mahkûm olduğunu söylemiş olmakla beraber bu değişmelerin iç dinamiğini, Batı'da feodal üretim sisteminin kapitalist üretim sistemine geçişini incelediği şekilde ve aynı ayrıntılarla incelemiş değildi. Marx, bu toplumlarla (feodal ve kapitalist biçimlerin hâkim olmadığı bütün toplumlar için olduğu gibi) bir tarihçi olarak ilgilenmiş değil, negatif bir açıdan yeni kapitalist üretim tarzının neler olduğunu göstermek amacıyla bu ön şartların bulunmadığını ve bulunmadığı için de kapitalist üretime geçilmemiş olduğunu gösteren misaller olarak ilgilenmişti.”⁴⁷⁹

Anahatlarıyla incelediğimiz biçimde Osmanlı üretim biçiminin klasik dönemde ATÜB olduğunu ileri süren Berkes, Osmanlı Devleti'nin de doğulu despotik devlet türünün en ileri örneği olduğunu savlar. Ona göre “*Osmanlı devlet rejimi (halife-padişahlığı), ... Batı Avrupa siyasa ve din geleneğinden farklı bir gelenekten gelen ... siyasaca Doğu despotizmi, dince Sünni halifeliği geleneğidir.*”⁴⁸⁰ Osmanlı düzeninin feodalizm ve teokrasi ile ilgisi olmadığını da özellikle vurgular:

“Türk- İslam-Osmanlı toplumunun bilinçli bir çağdaşlaşma akımının doğuşundan önce... ne tür bir kuruluş olduğu bugün bile açık seçik kavranmış değildir. ...Onu tanımlarken kimi kez feodal, kimi kez teokratik bir düzen olarak, kimi kez de ikisi birlikte olarak tanımlarlar. Gerçekte bu tanımlamaların ikisi de Osmanlı geleneğine, onun geleneksel niteliğine hem yabancı hem de aykırıdır. Osmanlı ne feodaldır, ne de teokratik; hele hem feodal hem teokratik hiç değildir.”⁴⁸¹

⁴⁷⁸ Berkes, TİT, C: I, s. 26.

⁴⁷⁹ N. Berkes, “Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri II, K. Marx ve Doğu Toplumlari”, *Yön*, C: IV, No: 183, s. 7-8.

⁴⁸⁰ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 27.

⁴⁸¹ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 24.

Berkes'e göre Osmanlı'nın Asya tipi despotik devlet modelini en belirgin yansıttığı zaman 15.yy ortasından 18.yy başına kadarki dönemdir.⁴⁸² Osmanlının doğulu gelenekçi despotik devlet türünde olmasını şu özellikleri ile açıklar: Devletin topraklarının padişahın mülkü olarak görülmesi, padişahın keyfi şiddet kullanması (bu konudaki düşüncesi sonradan değişir), padişahın toplumdan çıkarılmış ve ona yabancılaştırılmış bir kul kitlesinin desteğine dayanması, padişahın egemenliğinin din adamlarının meşrulaştırmasına ya da feodal beylerin tanınmasına bağlı olmaması, devlet yönetiminin toplumun üstünde ve toplumdan bağımsız olması, İslam hukukunun geçerli olması.⁴⁸³ Osmanlı rejiminin, padişahın Tanrı tarafından seçilmiş yeryüzündeki vekili olma yönüyle de Weber'in patrimonyalizm olarak tanımladığı sisteme benzediğini belirtir.⁴⁸⁴ Ona göre, despotik rejimler ancak iki koşulun gerçekleştiği yerlerde kurulabilirler. Bu koşulları da şöyle açıklar:

“Asya ya da doğu din-devlet görüşü geleneği ulusal bir görüş ya da bir ırka özgü bir özellik değildir. Coğrafi ve militer iki koşulun gerçekleştiği yerlerde eğilim, despotik rejimlerin kurulması eğilimi olmuştur. Bu rejim en çok karalarda hızlı ve geniş ölçüde fetihlerin yapılabildiği yerlerde kurulur. ... Bu tür siyasi rejim, yalnız Osmanlılara özgü değildir. Dünya tarihinde bu siyasa türü Batı türünden daha yaygın olmuştur. ...bu türü Hristiyanlık din çevresine girmiş ülkelerde bile görürüz. ...En tanınmış iki örneği, Bizans devleti ile Rus Çarlığı'dır”.⁴⁸⁵

Çalışmalarında despotizmi sınırsız şiddetin olduğu, keyfi bir yönetim olarak tanımlayan Berkes'in bu değerlendirmeleri “Türkiye İktisat Tarihi”nde değişir. Bu eserde, despotizmin hukuk kurallarından tümüyle yoksun, keyfi bir yönetim olmadığını; dolayısıyla bunu feodalizm, teokrasi ve tiranlık gibi yönetimlerden ayırmak gerektiğini belirtir. Terimin doğru anlamını Hobbes'un kullandığını belirtir ve Hobbes'un şu tanımını benimser. “Devletin kaynağı zapt ve fetihle halk üzerine kurulan gücün miras gibi geçer oluşu, devletin bir baba mülkü sayılışudur.”⁴⁸⁶ Berkes, “Padişahlık rejimi” olarak da tanımladığı bu devlet türünün en doğru modelini ve tarihsel aşamalarını İbn Haldun'un verdiğini belirtir.⁴⁸⁷ İbn Haldun'un şemasına göre Osmanlıyı “doğuş ve

⁴⁸² Berkes, TİT, C: I, s. 34.

⁴⁸³ Berkes, TİT, C: I, s. 34; Türk Ekonomik Düşününün Evrimi; T. Çağdaşlaşma, s. 25.

⁴⁸⁴ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 30.

⁴⁸⁵ Berkes, a.g.e., s. 27.

⁴⁸⁶ Berkes, T. Çağdaşlaşma, s. 25.

⁴⁸⁷ Berkes, “Teokrasi ve Feodalizm”; T. Çağdaşlaşma, s. 25.

kuruluş, düzeni sürdürme, bozulma, yeni bir düzen kurma çabaları” olarak dört döneme ayırır. Ancak dördüncü dönemin Osmanlı’da gerçekleşemediğini belirtir.⁴⁸⁸

Özetlediğimiz haliyle Berkes’in Osmanlı üretim ve devlet biçimi konusunda oldukça parçalı bir düşünceye sahip olduğunu söyleyebiliriz. İbn Haldun, Weber, Marx, Hobbes ve Sweezy gibi düşünürlerin kuramlarının karmasından oluşan, ancak hiçbirinin kuramını da tam olarak yansıtmayan bir düşünce sistemi üretmiştir.

Marx’ın asya tipi üretim biçimi ile ilgili söylediklerini dayanak noktası alan Berkes, özellikle “Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri” isimli derlemenden yararlanır. Marx, bu üretim tarzının temel özelliklerini şöyle sıralar: Toprak mülkiyeti kan, dil, örf, adet vb. birliğine dayanan komünal mülkiyettir; özel mülkiyet yoktur; küçük toplulukların üzerinde duran ve herkesi kapsayan birlik tek mülk sahibi gibi görünür; despot tüm alt toplulukların babası gibidir.⁴⁸⁹ Özelliklerini sıraladığımız bu üretim biçimini ve ilkel kolektif mülkiyeti Marx ve Engels son çalışmalarında sadece doğuya özgü bir üretim biçimi olarak değil, evrensel bir kategori olarak kullanırlar. Marx bu konuda şunları yazar:

“İlkel kolektif mülkiyetin özgül bir Slav, hatta münhasıran bir Rus mülkiyet biçimi olduğu son zamanlarda çok yaygın olan gülünç bir önyargıdır. Bu ilkel biçimi, Romenlerde, Cermenlerde, Keltlerde saptamak mümkündür, ama bunun kalıntı halinde bile olsa, Hindistan’da birçok çeşitlerine hala rastlanmaktadır. Asya’da ve özellikle Hindistan’da, kolektif mülkiyet biçimlerinin ayrıntılı bir incelemesi, bu çeşitli ilkel kolektif mülkiyet biçimlerini dağılmakla değişik mülkiyet biçimlerini doğurdıklarını gösterirdi. Böylece, örneğin Roma’da ve Cermenlerdeki değişik özgün tipteki özel mülkiyeti, Hindistan’da bulunan çeşitli kolektif mülkiyet şekillerinden tımdengelim yoluyla bulmak mümkündür.”⁴⁹⁰

Engels ise Germanlerin kolektif mülkiyetinden söz ederken “*Hemen bütün halklar için geniş aile ve daha sonra ortak mülkiyetçi aile birlikleri için toprağın ortak ekimi ispatlandıktan sonra, bu konuda bir kelime daha söylemek gereksizdir*”⁴⁹¹ der.

⁴⁸⁸ Berkes, TİT, C: I, s.21.

⁴⁸⁹ Marx, Engels, Kapitalizm Öncesi..., s. 64.

⁴⁹⁰ Marx, Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı, s.48/ 4.dipnot.

⁴⁹¹ Engels, Ailenin Devletin..., s. 204.

Osmanlı toplumsal düzeni ile ilgili çalışmaları ile tanınan Halil İncalcık ise Osmanlı üretim biçimi için “Tımar sistemi yüzeysel olarak ortaçağ Avrupa feodalizmine benzer”⁴⁹² değerlendirmesinde bulunur. İncalcık, tımar sisteminin orduyu ortaçağ ekonomisine dayanarak ayakta tutabilme kaygısından doğduğunu ve imparatorluğun eyalet yönetimiyle mali, toplumsal ve tarımsal politikalarına biçim verdiğine dikkat çeker.⁴⁹³ İncalcık, Avrupa feodalizminden farklı olarak Osmanlı Devleti’nin toprak üzerinde hiçbir özel iyelik hakkıyla engellenmeksizin mutlak denetim kurduğunu, toprakların “miri” yani devlete ait olduğunu belirtir. “*Ancak bu mülk ve vakıf toprakların olmadığı anlamına gelmez. Osmanlıda özel kişilerle devlet arasında toprak iyeliği savaşı hep olagelmıştır.*”⁴⁹⁴ vurgusunu yaparak da Osmanlıda özel mülkiyetin varlığının altını çizer. Sipahiye verilen tımarın toprakla birlikte üzerindeki köylüleri kapsaması, reayanın toprağı terk etmesinin yasak olması, devletin sipahiye başka yetkiler vererek düzenden sorumlu kılması feodaliteye benzeyen diğer yönlerdir.⁴⁹⁵ Özellikle devlet gücünün etkisi ve merkeziyetçi özellikleri nedeniyle Batı Avrupa’daki gelişmiş feodalizmden ayrılan Osmanlı üretim biçimi, klasik dönemde ilkel feodalizm üretim biçimine sahiptir.⁴⁹⁶ Eğer, Osmanlıda belli bir barış dönemi olsaydı bu aşama klasik feodalizme dönüşecekti. Fakat yönetici zümre iktidarını sağlam tutmak ve bir ekonomik araç olarak gördüğü savaş (fetih-cihad) politikasını sürdürmek için, protofeodal bir rejim olan tımar sistemini tüm ülkeye egemen kılmaya çalışmıştır.⁴⁹⁷ Devletin tımar sisteminin feodal mülkiyete dönüşmemesi için aldığı tedbirlere rağmen yükseliş döneminde dahi tımarlar belli ölçüde feodal mülkiyete dönüşmüştür.

ATÜB gibi “Asya despotizmi” de evrensel bir kategori ve tarihi aşama olarak düşünülebilir.⁴⁹⁸ Yani bu devlet biçiminin özgül versiyonları sadece Asya’da değil, Germenlerde de var olmuştur. Nitekim bu konudaki en önemli dayanak noktası olan toprak mülkiyetinin sözde hanedana ait olması özelliğı ortaçağda Avrupa ülkelerinde de var olan bir özelliktir. Marx, “*İngiltere kraliçesi de tıpkı Osmanlı padişahı gibi*

⁴⁹² İncalcık, s. 113.

⁴⁹³ İncalcık, a.g.e., s.111.

⁴⁹⁴ İncalcık, a.g.e., s.113.

⁴⁹⁵ İncalcık, a.g.e., s. 115-116

⁴⁹⁶ Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, 4.bs., Ankara: İmge K., 2001, s.280.

⁴⁹⁷ Timur, *Osmanlı Çalışmaları...*, s.40.

⁴⁹⁸ Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, s. 70.

ünvanından gelen bir prestijle sözde tüm ulusal-devlet topraklarının sahibidir.”⁴⁹⁹ der. Aydınlanma çağında “Doğulu despotizm” kavramı bilimsel bir niteleme olmaktan öte düşünürlerin kendi devletlerini eleştirmek için ürettikleri bir kavram olur. Düşünce özgürlüğünün olmadığı koşullarda düşünürler eleştirilerini doğrudan devlete yöneltmedikleri için başta Osmanlı olmak üzere doğulu devletleri eleştirilerinde sembol olarak kullanırlar ve bu da Osmanlının despotik bir devlet olduğu önyargısının doğmasına neden olur. Oysaki Hobbes, Montesquieu gibi siyaset düşünürlerinin tanımladığı despotik devletin Batıda da var olduğu bilinen bir gerçektir.⁵⁰⁰ Buna ek olarak Osmanlı Devleti’nde sınırsız ve keyfi bir şiddetten bahsedilemez.⁵⁰¹

Osmanlı Devleti’nin doğulu despotizm olduğu tezine dayanaklık eden unsurlardan biri de sistemin “aşırı merkeziyetçi” görüntüsüdür. Osmanlı merkeziyetçiliğinin Batıda feodal sistemin çözülmesinden sonra kurulan merkeziyetçi sistemlerden önemli farkları vardır.⁵⁰² Osmanlı İmparatorluğu’nda toplumsal sınıfların var olmadığı da söylenemez. Bazı çalışmalarında Berkes’in de ifade ettiği gibi “Osmanlı Devleti’nde çıkar çatışması içinde olan birbirine zıt güçler -reaya, esnaf, asker, hanedanlık, tüccar unsurları”⁵⁰³ vardı.

3.4.5. Batı Avrupa’da Kapitalizmin Gelişimi

“Türkiye İktisat Tarihi”nde Osmanlı Devleti’nin siyasal ve ekonomik evrimini analiz eden Berkes, Batı Avrupa’da gelişen kapitalizmin Osmanlıya etkilerini değerlendirir ve Osmanlı’nın neden kapitalizme geçemediği sorusuna yanıt arar. Bu bölümde Berkes ve Marx’ın kapitalizme geçiş süreci ile ilgili analizlerinin ortak ve farklı yanlarını ortaya koyacağız.

Berkes’in kapitalizmin gelişim sürecini analizlerinde ilk dönem çalışmaları ile son dönem çalışmaları arasında vurgu farklılıkları vardır. DTCF döneminde yazdığı

⁴⁹⁹ K. Marx, *Kapital*, III Cilt, Çev: Alaattin Bilgi, 5.bs., Ankara: Sol Yayınları, C: I, 1993, s. 692.

⁵⁰⁰ Timur, *Osmanlı Çalışmaları...*, s. 184.

⁵⁰¹ Timur, *Osmanlı Çalışmaları...*, s. 39-40.

⁵⁰² Timur, *Osmanlı Çalışmaları...*, s. 36-37.

⁵⁰³ Berkes, *TİT*, C: I, s. 21.

makalelerinde kapitalizmin oluşum sürecindeki sınıf mücadelelerini ve mülksüzleştirme hareketini daha belirgin bir biçimde ifade eder. Burjuvaların derebeylerine karşı verdikleri “hürriyet mücadelesi”nin, reformasyon hareketi, İngiliz orta sınıfına siyasi üstünlük kazandıran 1640–1688 inkılâpları ve derebeyliğin belkemiğini kıran Fransız inkılâbı olmak üzere üç aşamadan geçtiğini belirtir. Sonuç olarak da kapitalizmin iki yeni sınıf –burjuvazi ve işçi kütlesi- meydana getirdiğini vurgular.

“Avrupa’nın 15.-19.yy arasındaki dört asırlık dönemi derebeyliğin kapalı ekonomisinin yerini piyasa ekonomisinin alması yolundaki mücadelelerin tarihidir. ... Şehirlerdeki tüccarların (burjuvaların) derebeylerine karşı verdikleri “hürriyet mücadelesi” özünde satın alma ve satma hürriyetinin başarılmaya çalışılmasıydı. ... Bu mücadele sosyal hayatın her cephesini sarmıştır. Hatta başlangıçta hiç de ekonomik hayatla ilgisi yok gibi gözüken din kavgaları sonra siyaset ve istikrar kavgaları olarak milletlerin hayatında patlak verir. ... Bundan dolayı bu mücadelelerin kapitalizmin veya serbest piyasanın dünya ölçüsünde gerçekleşmesi uğruna yapıldığını herkes kolay kolay kabul edemiyor.”⁵⁰⁴

DTCF yıllarındaki çalışmalarında İngiltere’de kapitalizmin gelişimini anlatırken toprak sahiplerinin çitleme hareketine ve etkilerine değinir.

“...İngiltere’de... müşterek ziraat, mera ve bataklıkların amme mülkiyeti halinden çıkarılarak büyük toprak sahiplerinin hususi mülkiyeti haline getirilmesi ve köylülerin büyük asillerin etrafını çevirdikleri (inclosed) malikanelerinde kiracı haline getirilmesi seyri ... bu sırada tamamlandı. Bu(nun)... gayesi geniş toprak sahiplerinin koyun yetiştirerek büyük ölçüde yün ticareti yapmayı sağlamaktır. Bu kanunların neticesi toprak sahiplerinin gittikçe azalması, toprak mülkiyetinin biraz daha çok bir toprak aristokrasisinin elinde toplanması idi. ... Buğday Kanunları sayesinde fakir halk aç kalıyor, fakat büyük toprak sahipleri servetlerini artırıyorlardı ve toprak kiralarını yükseltiyorlardı. Yeni sanayi burjuvazisi bu kanunlara şiddetle karşıydı. Çünkü ekmek pahalılığı işçilerin gündeliklerinin artmasına sebep oluyordu.”⁵⁰⁵

Olgunluk dönemi çalışmalarında ise Batı Avrupa’da kapitalizmin gelişiminde Avrupa’ya değerli maden akışının yarattığı fiyat devriminin belirleyici olduğunu savlar. Değerli maden akışı da Amerika kıtasının keşfi ve Avrupalı gemicilerin hiç karaya ayak basmadan dünyayı dolaşabilmesi sayesinde dış ticaretin gelişmesi ile gerçekleşir.

⁵⁰⁴ N.Berkes, “Modern Ekonominin Doğuşu”, Yurt ve Dünya, C:IV, No: 30, Haziran 1943, s. 206–211.

⁵⁰⁵ Berkes, S. Partiler..., s. 29.

“Batı Avrupa’da kapitalizme geçiş sürecinde Amerika ve Afrika’dan getirilen altın ve gümüşün yarattığı fiyat devrimi belirleyici etken olmuştur. ... Fiyat yükselmesi nedeniyle sabit gelirlielerin gelir düzeyleri düşmüş; bu da toprak senyörlerinin köylüden aldıkları kirayı yükseltmelerine ve böylece yüksek kiralari ödeyemeyen köylülerin topraklarını terk etmek zorunda kalmasına yol açmıştır. Bu, pek çok insanın açlığa, sefaletle sürüklenmesidir. Hükümdarlar köylerin boşalmasını engellemeye çalışan yasalar çıkarmalarına rağmen bu sürecin önüne geçemezler. Sonunda feodal beyler, köylüyü sıkıştırmak sureti ile feodallikten kapitalist tarım üreticiliği yoluna girerken, tüccarlar ve faizciler zengin olurlar. Üretimden elde edilmeden çok sayıda ara serveti biriken bir kesim ise bunları ekonomik yatırıma dönüştürdüğü oranda kapitalist sınıfı oluşturmaya başlar.”⁵⁰⁶

İlk dönem çalışmalarında öne çıkan “derebeylerine karşı burjuvazinin sınıf kavgası” vurgusu son dönem çalışmalarında geri planda kalır. İngiltere ve Fransa’daki burjuva devrimlerini despotik devlet cihazına karşı toplumsal sınıfların burjuvazi öncülüğünde gerçekleştirdiği demokratik devrimler olarak değerlendirir.

“Feodalizmin tasfiye süreci ile birlikte merkeziyetçi monarşiler kurulmaya başlar. Bu monarşiler Doğu despotizmlerine çok benzeyen rejimlerdir; krallar, saray ve bürokrasi ile toplumun geri kalanı bir ekonomik zıtlasma içindedir. Devletle toplumsal sınıflar arasındaki zıtlaşmanın sonucu olarak Fransız Devrimi patlak verir. ... Önce benzer bir süreç İngiltere’de yaşanır. Batıdaki bu despotik devlet cihazına hakim olan bürokrasi ve saray çevresinin, toprakları hazine için bir sömürü aracı yapma siyaseti, toprak gelirlerinin iltizama verilisi, ... bunların satılması, devlet adamlarının ve kilisenin servetler yığılması, ... halk üzerine ağır vergiler konması, paranın tağşişi, kilisenin hukuka ve eğitime hakim olması gibi usulleri sürdürdüğü yerlerde burjuva sınıf ya gelişmemiştir ya da siyasal bir güç kazanamamıştır. Kral-saray-bürokrasi kompleksinin despotizminden kurtulmak için bütün sınıfların bu rejimlere karşı geldiği yerlerde (İngiltere ve Fransa gibi) burjuvazi bir devrim akımının öncülüğünü yapabilmektedir.”⁵⁰⁷

Avrupa’da kapitalizmin gelişim sürecinde devletlerin uyguladığı merkantilist politikayı önemseyen Berkes, “*Merkantilizm yani ticaret yoluyla anavatan olan üssü ekonomik bakımdan güçlendirme siyaseti modern tarihin en önemli olayıdır*”⁵⁰⁸ değerlendirmesinde bulunur. Merkantilist siyaset sayesinde Batılı devletler ticareti sermaye birikiminin kaynağı haline getirebilmişler, ticaret yoluyla satın alınan hammaddeler ülke içindeki endüstri ile birleştirilebildiği için üretim kapasitesi artmıştır. Bu sayede ticaret ve endüstri alanları genişlemiş, dolaşımdaki para artmıştır. Böylece

⁵⁰⁶ Berkes, TİT, C: II, s. 119.

⁵⁰⁷ Berkes, TİT, C: II, s. 133–135.

⁵⁰⁸ Berkes, TİT, C: II, s. 67.

nüfusun sürekli çalışmasına ihtiyaç doğacağını ve işsizliğin kaldırılabileceğini savunur. Bu gelişmeler yeni bir tüccar tipi doğururken, ticaret loncalarının yerini ortak hisseli sermaye şirketleri almıştır. Merkantilizmi uygulayan ülkelerde sermaye birikimi yapmış bir burjuva sınıfı doğduğundan devletin ekonomik siyaseti o sınıfın çıkarlarına göre yürütülmektedir. Böylece devletle bir toplumsal sınıf arasında bağ kurulmuş olunur.

Marx ise yalnız başına para ve meta dolaşımının sermayenin var oluşunun tarihsel koşullarının doğmasına yetmediğini; bunun için üretim ve tüketim araçlarını elinde bulunuran kimse ile özgür emekçilerin pazarda karşı karşıya gelmesi gerektiğini belirtir.⁵⁰⁹ Üretim araçlarından yoksunlaşmış, her türlü bağımlılık ilişkisinden kurtulmuş özgür emekçinin ortaya çıkışında mülksüzleştirilenin önemine dikkat çeker. Kapitalizmin ilk geliştiği ülke olan İngiltere’de çitleme hareketi ile köylülerin topraklarından sürülüşünü ve böylece ortaya çıkan emek gücünün manifaktürler için “özgür emek gücü” sağlayışını çarpıcı biçimde anlatır. Büyük halk yığınlarının topraktan, geçim araçlarından ve emek araçlarından yoksun hale getirilmesinin, halk yığınlarının mülksüzleştirilmesinin sermayenin tarihinin başlangıcı olduğunu ve bunun bir dizi zor yöntemi ile gerçekleştirildiğini belirtir.⁵¹⁰ Karınlarını doyuracak kadar ücretlerle çalıştırılan işçiler, yarattıkları artı değer vasıtasıyla sermaye birikimine muazzam katkılarda bulunurlar. Ancak Berkes, analizinde mülksüzleştirmeden ve böylece üretim araçlarından yoksunlaşan köylülerin özgür emek gücü olarak pazara sürülmesinden; özgür emek gücünün yarattığı artı değerın sermaye birikimindeki önemli katkısından bahsetmez. Marx’la paralel biçimde, sanayici kapitalistin doğuşunda tefeci sermayenin ve tüccar sermayenin rolüne işaret eden Berkes, önemli bir noktayı ise eksik bırakır. Marx, tefecilik ve ticaret yoluyla meydana gelen para sermayenin sanayi sermayesine dönüşmesi için feodal hukuk düzeni ve lonca örgütlerinin engellerinin, feodal toplumun çözülmesi ve kırsal nüfusun mülksüzleştirilmesiyle ortadan kalktığını belirtir.⁵¹¹ Berkes ise bu noktayı gözden kaçırır.

Marx, Amerika’daki kıymetli madenlerin Avrupa’ya akıtılmasını Avrupa’daki sermaye birikiminin nedenlerinden sadece biri olarak görür. Berkes ise Braudel’e atf

⁵⁰⁹ Marx, Kapital, C: I, s. 173.

⁵¹⁰ Marx, Kapital, C: I, s. 726.

⁵¹¹ Marx, Kapital, C: I, s. 715.

yaparak Avrupa'ya değerli maden akışını ve bunun yarattığı fiyat devrimini kapitalizmin oluşumunda temel belirleyici olarak değerlendirir. Oysaki gerek Marx gerekse Braudel bunun ekonomik değişikliklerde birinci derecede rol oynamadığını, sadece faktörlerden biri olduğunu vurgularlar. Braudel, bahsedilen fiyat devriminin ise altın ve gümüş akını başlamadan 10 yıl önce gerçekleştiğini belirtir.⁵¹²

Berkes'in modern tarihin en önemli olayı dediği merkantilizm siyasetine Marx, tek başına böyle bir önem atfetmez. Marx'ın düşüncesinde sömürgelerin yağmalanması ve pazardaki tekellilik böyle bir rol oynar. Sömürgelerin, tomurcuklanan manifaktürler için pazar üzerindeki tekel aracılığı ile artan bir birikim sağladığını; buralardan talan, köleleştirme ve katillik yolu ile ele geçirilen servetin, anayurda taşınarak sermayeye çevrildiğini belirtir.⁵¹³ Masum insanların uğradıkları büyük katliam, sanayinin doğuşunun habercisidir ve fabrikalar gerekli insanları zor ve baskı yoluyla sağlar. Köle ticareti ve köle çalıştırma da ilkel birikimin yöntemlerinden biridir.⁵¹⁴ Devlet gücü de feodal üretim tarzının kapitalist tarza dönüşünü yapay bir biçimde hızlandırmak için kullanılır. Ancak Berkes, gerek Batı Avrupa'da kapitalizmin gelişimini gerekse Osmanlıda kapitalizme geçemeyişin nedenlerini incelerken bu etkenlere yer vermez.

3.4.6. Kapitalizmin Osmanlıya Etkileri

Berkes'in düşüncesine göre Osmanlı Devleti 16. yy'dan itibaren Avrupa'daki fiyat ve ticaret devriminden olumsuz yönde etkilenmiş, kapitülasyonları sürdürdüğü ve Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nı imzaladığı için ticaret politikası aleyhine dönmüştür. Bundan da öte ülkelerin gelişip kalkınmasında birincil önemde rol oynadığını düşündüğü merkantilizmi, Osmanlı uygulayamadığı için kapitalizme geçememiştir.

Avrupa ülkelerinin merkantilizmi ve korumacı bir ticaret politikasını uygulayarak kapitalizme geçişi olanaklı kıldığını savunan Berkes, Osmanlı'nın dış ticaret politikasının yerli üretimi de vurduğunu belirtir. Mamul maddelerin dışardan

⁵¹² Fernand Braudel, *II. Felipe Dönemi'nde: Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev: M. Ali Kılıçbay, 2 Cilt, 2. bs., Ankara: İmge Kitabevi, C: I, 1992, s. 540-541.

⁵¹³ Marx, *Kapital*, C: I, s. 716-718.

⁵¹⁴ Marx, *Kapital*, C: I, s. 721.

gelenlerle rekabet edemedikleri, hammaddelerin ise dışarıya gönderildiği için iç piyasada alış-veriş konusu olmadıkları bir süreç yaşanır.⁵¹⁵ Osmanlının merkantilizme geçemeyişinin nedeni ise ekonomik zihniyet yokluğudur.

“Çözüm için Türkiye ve Avrupa arasındaki ticari ve siyasi münasebetlere yeni bir yön vermek, din ve gaza zihniyeti yerine merkantilist ekonomik zihniyete uymak lazımdı. Bunların mümkün olmayışının nedeni, bugün bile hala sahip olmadığımız bir özelliğin, ekonomik zihniyet yokluğunun o zamanda da bulunmamasıydı”⁵¹⁶

Osmanlı’da Avrupa’da olduğu gibi toplum içinde servet biriktiren bir kitle (tüccar ve tefeci sermayesi) meydana gelmiş, fakat bunlar servetlerini ekonomik yatırıma dönüştürmemişlerdir. Kapital birikimi sadece Avrupa kompradoru olan gayrimüslimlerde görülmüştür.⁵¹⁷ Servet biriktiren kitle ile devleti yöneten “süper sınıf” (N.B.) arasında işbirliği kurulamamış, süper sınıf devleti servet biriktirenlerin çıkarına yönetmemiştir. Tüm bu faktörler, Osmanlının kapitalizme geçemeyip çökmesine neden olmuştur.

“Tarım ve lonca zanaatları üretiminde, ticaret ve faiz kapitali biriktirimlerinde kapitalin üretimde bir biçim değiştiricilik etkisi olabilmesi için eski üretim biçimlerini bozması, onların yerine yeni üretim biçimleri getirmesi, kapitalin kapitalist üretim sistemini yürüten bir sınıf yaratması gerekir. Hâlbuki 17. ve 18. yy’larda, servet birikimi yapan grupların (paralı veya topraklı sınıfların) ikisini de ne içinde bulundukları objektif şartlar, ne de sınıfsal yapıları açısından kapitalist üretim sürecini başlatmaya doğru gitmelerini zorlayacak koşullar doğmamıştır. Tersine bu sınıflar böyle bir gelişmeye gitmeden tarım ve endüstri üretimi sınıflarındaki (işçi-köylü demek istiyor) kişileri sömürebilmelerini sağlayan koşullar doğmuştur. O nedenle Osmanlı Devleti ne devrimsel ne de evrimsel bir gelişme gösterememiştir.”⁵¹⁸

Berkes’e göre ilk kapital birikim sürecinin, kapitalist üretime geçişi başlatamamasının bir başka nedeni, iç ve dış kapitülasyon siyasetinin imtiyaz ve tekel usullerinin değişmeden devam etmesidir. Kapital biriktirici sınıf veya sınıflar çıkarları uğruna bu uygulamaları devam ettirmiş, onlar sayesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

⁵¹⁵ Berkes, TİT, C:II, s. 237.

⁵¹⁶ Berkes, İki Yüz Yıldır..., s. 9.

⁵¹⁷ Berkes, TİT, C: II, s. 271.

⁵¹⁸ Berkes, TİT, C: II, s. 254.

Kapital birikiminin, devrimci bir rol oynamak yerine tutucu bir rol oynamasının baş nedeni, bu birikimin devlet gücü ve siyasal nüfuzla birlikte yürümesidir.⁵¹⁹

Berkes, bu şekilde servet biriktiren toplumsal kesimleri sarraflar ve tüccarlar olarak sıralar. Marx'a atıf yaparak "ticaret kapitalinin yanında kapitalist kapitali olmaya en çok yaklaşan, geleneksel üretim biçimi ve ona karşılık gelen mülkiyet biçimi üzerine en önemli etkiyi imkân bulursa yapabilecek olan bu (sarraf) kapital biçimidir"⁵²⁰ der. Bunu yapamadığı takdirde geleneksel düzeni güçlendirmek ve siyasal düzeni çürütmek etkisi yaptığını söyler. Osmanlıda da bu kapital biçimi Batıdaki gibi feodal düzeni ortadan kaldırmak yerine devletin toprak üzerindeki egemenliğini zayıflatmış ve toprak ağalığını yaratmış, devleti de Ermeni ve Yahudi sarrafların borçlusu haline getirmiştir.⁵²¹ Berkes, faiz kapitalinin de bu tutucu güçler arasında olduğunu belirtir.

"Faiz kapitali bir toplumda kapital biriktirimin diğer önemli bir şekli olan ticaret kapitali ile bağ kurmakla sağlayacağı kar hadlerinden daha fazlasını murabahacılıkla sağlıyorsa kapitalin gelişimi ve üretim biçimlerine etkisi bakımından dört sonuç meydana gelir: Faiz kapitali endüstri yatırım kapitali haline gelmez. 2. Başlıca çıkarı köylünün geleneksel üretim biçimini devam ettirmesinde bulur. 3. Köylü üreticiyi üretimini genişletemez bir duruma sokar. 4. Üretici ile faizci arasında yeni ilişki biçimleri ve bunun sonucu olarak yeni mülkiyet biçimleri doğar. Ancak bu kapitalist ya da feodal mülkiyet değildir."⁵²²

Yeniçeriler ve derebeylerin devlet otoritesine karşı gelişinin, ilkinin devrimsel, ikincisinin feodaliteye dönüş olarak yorumlanmasını, Batı tarihine göre yapılmış yakıştırma yorumlar olarak değerlendirir.⁵²³ Yeniçerilerin endüstriyel bir gelişme yolu bularak üretici kişiler haline gelmesi, gerek devlet uygulamaları gerekse esnaf örgütlerinin böyle bir sınaî gelişmeye karşı tutucu olmaları nedeniyle mümkün olamayacaktır. Bu nedenle yeniçerilerin saflarına katılmakla eşkıya olmaktan kurtulan emek gücü sahiplerini, yeni bir endüstri üretimi şekline geçirecek hiçbir teşebbüs olmamıştır. Lonca sistemi de üretim araçlarının kapital gibi bağımsız bir varlık kazanmasına ve bağımsız işçi ile karşı karşıya gelmesine müsaade etmemiştir.⁵²⁴

⁵¹⁹ Berkes, TİT, C: II, s. 256-257.

⁵²⁰ Berkes, TİT, C: II, s. 280.

⁵²¹ Berkes, TİT, C: II, s. 280-282.

⁵²² Berkes, TİT, C: II, s. 286.

⁵²³ Berkes, TİT, C: II, s. 272.

⁵²⁴ Berkes, TİT, C: II, s. 276.

Berkes'e göre Osmanlıda Batıdaki kapitalist gelişmeyi sağlayan koşullardan biri olan "tarımsal üreticinin üretim araçlarından yoksunlaştırılması" olayının aynısı yaşanmıştır, ancak bu gelişme endüstride kapitalist üretime geçişe etki yapmamıştır. Ağalık sistemi köylünün köylü olarak kalmasını zorlamıştır.⁵²⁵ Üretim araçlarından yoksunlaşan emek gücünün ticaret kapitalinin satın alabileceği bir meta olmayışının nedenini iki özel tarihsel şart göstererek açıklar: Birincisi, ticaret kapitalinde, zanaat örgütlenişinde, dış ticarete kapitalin endüstriyel üretime geçmesine olanak verecek bir durum yoktur. Faiz hadlerinin yüksek olması da faiz kapitalinin böyle bir gelişme girmesine imkân vermez. İkincisi, Marx'ın dediği gibi "Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşamasının sırlarından biri olan rant ve vergilerin aynı olarak ödenmesidir"⁵²⁶

Berkes, Osmanlı'nın son döneminin feodaliteye dönüş olarak nitelendirilmesine karşı çıktığı için, Braudel'in Rumeli'de ayan veya ağa çiftliklerinin kuruluşunu buğday ekimi ile ilgili olarak gördüğünü aktararak, tahıl tarımının kapitalist üretim düzeyine geçişte en çok rastlanan şekillerden biri olduğunu belirtir. Ağalığı ve onun devlete başkaldırmış şekli olan derebeyliği feodalizm sanmanın ekonomi bilimi açısından yanlış olduğunu savunur. Braudel'den aktararak Rumeli'deki çiftliklerin, sadece tımarların malikâneye dönüşmesiyle oluşmadığını; buğday ziraatının ve nüfus iskânının da çiftlikleşmeye yol açtığını savunur. Marx'a atıf yaparak da Romanya ve Rumeli'deki bağımsız kişi mülklerinin ve ortak mülklerin, devlet memurları ve özel kişilerin eline geçtiğini; bağımsız çiftçilerin bunların bağımlısı haline geldiklerini belirtir. Buralarda köylünün kirayı da para yerine ayn ya da angarya ile ödediğini tespit eder. Berkes, ortak mülk olan topraklar üzerinde böyle bir güç kuranın bölgenin bütün toprakları üzerinde rakabe iddia etmesinin mümkün hale geldiğini, bunun tam derebeyliğe dönüş olduğunu ifade eder. Ömer Lütfi Barkan'a gönderme yaparak da ağalık sınıfı ile ırgatlaşan reayanın oluşumuna dikkat çeker. Ancak bu süreci feodalizmle ilgisi olmayan, kapitalist üretim biçimine geçilme döneminde görülen "modern" bir gelişme olarak niteler. Feodalizm olmayan ağalıkla Osmanlı bozuk düzenin uzlaşabildiğini, örneğin İngiltere ve Prusya'da da kapitalist üretim biçiminin feodal üretim biçimi ile uzlaştığını söyler.

⁵²⁵ Berkes, TİT, C: II, s. 287.

⁵²⁶ Berkes, TİT, C: II, s. 289.

Bu şekilde ortaya çıkan büyük toprak sahipliğini “sadece ATÜB’ün sürdüğü siyasal sistemlerin bozulmasının sonucu olan, ona özgü olan bir toprak tutumu biçimi” olarak tanımlar. Çiftçi serf gibidir, ancak ücretli işçi değildir. Ağalık, ne feodal ne de kapitalist özel mülkiyet ve üretim biçimlerine girer. Bu ağalık türü bozuk düzenlere özgü ve geriletililik açısından hem feodal hem de kapitalist sömürü biçimlerinden daha kötü olan bir parazit sömürüsü şeklidir.⁵²⁷ Derebeylik de sadece batı dışı ülkelerde görülen siyasal sistemlerin bozuk-düzen haline gelişinin en şaşmaz göstergesidir. Derebeylik, Osmanlı bozuk-düzeninin sömürü süreçlerinin, özellikle malikâne ve faizcilik süreçlerinin meydana getirdiği ve kapitalist tarım üretiminin gelişimine doğru bir eğilim iken siyasal nedenlerle böyle bir geçişi başaramamış olan toprak ağalığının aldığı son biçimdir.⁵²⁸

Berkes’in Osmanlı Devleti’nin çözülüşü ile ilgili tezleri ile Halil İnalcık’ın değerlendirmeleri arasında bazı yönlerden paralellikler vardır. İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu’nun iki temel kurumunun (kul sistemi ve tımar sistemi) Avrupa’nın etkisiyle dağılmasını; Osmanlı’nın modern ekonominin sorunlarını anlamamasını; Avrupa’nın merkantilist düşüncesinin tersine Osmanlı’nın serbest pazar politikasına bağlı olmasını; bu çerçevede kapitülasyonların sürdürülüp, ithalatın teşvik edilmesini ve ihracatın desteklenmemesini kötüye gidişin nedenleri olarak sıralar.⁵²⁹ Ek olarak, 1580’den başlayarak Doğu Akdeniz pazarını kaplayan ucuz Amerikan ve Avrupa gümüşlerinin, Osmanlı ekonomisini temelden sarsan fiyat devrimine yol açtığını da vurgular.⁵³⁰ Bu tespitler bakımından Berkes’in İnalcık’tan etkilendiğini söyleyebiliriz.

Özetlediğimiz biçimi ile Berkes, Marx, Braudel, Barkan ve İnalcık’ın Osmanlı Devleti’nin 16. yy’ından sonraki gelişmelerine dair tespitlerinden kalkarak özgün bir sentez yapar. Buna göre özellikle Rumeli’de belirgin bir biçimde ortaya çıkan toprak ağalığının ve malikâne sisteminin kapitalizme geçiş yapamayan çöküş halindeki bir düzenin görüntüsü olduğunu ve sadece ATÜB’ün bulunduğu ülkelere özgü olduğunu savunur. Oysaki gerek Marx, gerekse Braudel Osmanlı’nın son yüzyıllarında ortaya çıkan malikâne sisteminin, Batı Avrupa’da gelişen kapitalizmin Doğu Avrupa’da ve

⁵²⁷ Berkes, TİT, C: II, s. 293–299.

⁵²⁸ Berkes, TİT, C: II, s. 310.

⁵²⁹ İnalcık, a.g.e., s.56.

⁵³⁰ İnalcık, a.g.e., s. 145.

Osmanlı Devleti'nde yarattığı ikinci feodalite dönemi olduğuna dikkat çekerler.⁵³¹ Batıdaki çiftliklerin büyük bölümünün hayvancılığa geçmesi orada hububat ihtiyacını artırmış bu da Doğu Avrupa'da tahıl ekiminin ticari bir nitelik kazanmasına neden olmuştur. Batıda feodalizm sona ererken, doğuda emek-rant biçiminde yeniden hortlamasına yol açmıştır. Toprak ağalığı ve derebeylik de Osmanlıya geç gelen klasik feodalizmin ortaya çıkardığı kurumlardır. Osmanlı Devleti'nin 17. yy.'dan çözülmeye ve merkeziyetçiliğini kaybetmeye başlaması, iktisadi olarak büyük çiftliklerin kurulmasına, siyasal olarak da hanedan ailelerinin (derebeylerin) ortaya çıkmasına yol açar. Osmanlı bu dönemde Batının aksine “mutlak monarşi” görünümündeki rejimini koruyamamakta ve feodal monarşiye doğru evrilmektedir.⁵³²

Berkes, Osmanlıda üretim araçlarından yoksun bir köylü nüfusunun bulunduğunu ifade eder. Ancak bu köylülük çiftlikleşme ve derebeyliğin gelişimi ile birlikte üretim araçlarına el konmasına rağmen giderek serfleşmeye ve üretim sürecinde bağımlı hale gelmeye başlamıştır. Batı Avrupa'da ilkel birikim tarımda feodal ilişkilerin çözülmesi ile başlamıştır; *“Kapitalist sistemin temelinde üretici ile üretim araçlarının keskin bir biçimde ayrılığı vardır... Emeği dış koşullarından ayıran tarihi hareket: İşte burjuva dünyasının tarih öncesi çağına ait olduğu için ilkel denilen birikimi ifade eden doğru kelime!”*⁵³³ Bu demektir ki ilkel birikim tarımda serflerin önce özgür köylü, sonra da büyük ölçüde proleter haline gelmeleri şeklinde somutlaşmıştır. Ancak Osmanlıda ikinci servaj dönemine girildiği için böyle bir süreç yaşanmaz. Marx daha çok ticaret ve tefecilik yoluyla biriken parasal sermayenin feodalizmin çözülmesindeki etkileri üzerinde durur. Batıdaki gelişme kapitalist sermaye birikimi ve bunun destekleyen modern bir devlet aygıtının işbirliği sayesinde gerçekleşmiştir. Bu da burjuvazinin aristokrasiyi tasfiye ederek devlet aygıtında ağırlığını koymasıyla olur. Ancak Osmanlıda ne modern sınıflar oluşabilmiş, ne de merkantilist siyaset uygulayacak bir modern devlet aygıtı kurulabilmiştir.

Osmanlının doğal evrimini yaşayarak kapitalizme geçmesinin önündeki en büyük engellerden biri de Batı Avrupa kapitalizminin giderek yarı sömürgesi haline

⁵³¹ Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm 15.-18. Yüzyıllar: Mübadele Oyunları*, III Cilt, Çev: M. Ali Kılıçbay, 2.bs., Ankara: İmge Y., C: II, 2004, s. 533.

⁵³² Timur, *Osmanlı Çalışmaları...*, s.60.

⁵³³ Marx, *Kapital*, C: I, s. 155.

gelmesi olmuştur. Buna ek olarak tüketici yönetici zümre dışında, sermaye birikimi gerçekleştirenlerin Hristiyan ve Yahudi kökenli Osmanlı vatandaşları olması; bunların şeriat düzeni gereğince eşit statüye sahip olmamaları; Osmanlı yöneticilerinin de çeşitli nedenlerle bunları entegre edecek bir yetenek gösterememesidir. Bu da ulusal burjuvazinin oluşumuna ket vurmuştur.⁵³⁴

3.4.7. Faşizme İlişkin Düşünceleri

Berkes'in Marksizm'den etkilenmesinin en belirgin olduğu DTCF yıllarında, Yurt ve Dünya dergisine yazdığı makaleler sınıf perspektifini içerir. Diyebiliriz ki bu makaleler dergide yayınlananlar arasında sınıf perspektifini ve tarihsel materyalist yöntemi içermeye yönüyle en göze çarpan çalışmalardır. Yine aynı dönemde yazdığı kitaplarda da bu yaklaşımı görmek mümkündür.

2. Dünya Savaşı yıllarında, Türkiye'nin Nazi Almanyası'nın neredeyse müttefiki haline geldiği, ülkede ırkçılığın yaygınlaştığı bir ortamda Berkes'in faşizmle ilgili yaptığı değerlendirmeler önemlidir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan bir cereyan olan faşizmin, propagandada dile getirdiği sözlere bakılarak Türkiye'de kapitalizmin antitezi olan sosyal tekâmül ve fikir tarihinde bir inkılap olarak değerlendirilmesini eleştirir. Ona göre, "*Faşizm modern batı ekonomisinde meydana gelen fikirlerin ve sosyal tezatların sistemleştirilmiş şeklidir.*"⁵³⁵ Avrupa'da özellikle İtalya'da ve Almanya'da sınıf mücadelelerinden korkan ve varlığı tehlikeye düşen sermayedarların bu tehlikeyi atlatmak için ileri sürdüğü nizam "faşizm"dir. Sermayedarlar bunun için orta sınıflara, onların yoksulluk, sefalet, belirsizlik duygularına seslenir. Faşist rejim, özellikle 1929 buhranından sonra pek çok sermaye kuruluşuna doğrudan yardım etmiştir. Korporasyon sistemi de tekelci kapitalizmin gelişimini ve buna devletin alet olmasını sağlayan mekanizmadan başka bir şey değildir yargısını taşır.

⁵³⁴ Timur, Osmanlı Çalışmaları..., s. 152.

⁵³⁵ N. Berkes, "Modern Ekonominin Tezatları: Faşizm", Yurt ve Dünya, Cilt: IV, No: 33, Eylül 1943, s. 325-330.

Alman burjuvazisinin halk kitlelerinin desteğini yitirdiği, siyasal ve ekonomik buhranın toplumsal çözülme yarattığı bir ortamda siyasi diktatörlüğünü kurabilmek ve halk kitlelerinin desteğini kazanabilmek için Nazizmi desteklediğinin altını çizer.

“Nazilerin çıkışı ve hızla gelişmesi ... harp sonrası Almanyasındaki buhranın, burjuvazinin bu buhranı gidermek yolundaki siyasetinin iflasının, sosyal demokratların herhangi bir içtimai ve iktisadi ıslahat yapmak yolundaki muvaffakiyetsizliklerinin, sosyalistlerle ile kommunistler arasındaki mücadelenin devamının, inkılap tehlikesi karşısında menfaatlerinin elden gideceğini gören aristokrasinin, sanayi ve maliye burjuvazisinin ve askeri kastının maddi ve manevi desteklemesinin ve Avrupa’da komünizm istilasına karşı Almanya’yı bir hendek olarak kullanmak isteyen İngiliz, Amerikan ve Fransız kapitalizminin doğrudan doğruya veya dolayısıyla yaptığı yardımların, Alman küçük burjuvazisinin ve entelektüellerinin demokrasiden ziyade otokrasiye göre terbiye edilmiş siyasi görüşlerinin mahsulü olmuştur.”⁵³⁶

Görüldüğü üzere Berkes, faşizmi o dönem ikinci dünya savaşı yıllarında yaygın olduğu gibi milliyetçi bir sosyalizm anlayışı ya da Hitler’in kişisel çılgınlığı olarak değerlendirmez.

3.4.8. Avrupa Sosyalizmi ve Parlamentarizme İlişkin Düşünceleri

Niyazi Berkes’in sosyalizme ilişkin düşüncelerini daha çok DTCF yıllarında ürettiği ürünlerde ve 1960’lı yıllardan sonraki çalışmalarında görebilmek mümkündür. Bu dönemlerdeki çalışmaları arasında da düşünce farklılıkları vardır. Berkes, eserlerini yazdığı siyasal ve toplumsal ortam nedeniyle Sosyalizm konusundaki düşüncelerini açıkça belirtmediği için farklı sosyalizm anlayışlarına ilişkin yaptığı değerlendirmelerden yola çıkarak Sosyalizm konusundaki görüşlerini ortaya çıkarmaya çalıştık.

Bundan önceki bölümlerde de incelediğimiz üzere Berkes, Türkiye’de modern sınıflar tam olarak gelişmediği için Batı Avrupa’da gelişen Marksizm’in Türkiye’ye birebir uygulanamayacağını düşünür. Türkiye’nin kendine özgü bir sosyalizm anlayışı

⁵³⁶ Berkes, S. Partiler..., s.178.

oluşturması gerektiği düşüncesindedir. 1960'lı yıllarda Yön Hareketi kapsamında böyle bir çabanın parçası olur. Ancak Arap ülkelerinde etkili olan ve Yön Hareketi tarafından da sahiplenilen İslamcı sosyalizm anlayışına da mesafelidir.

DTCF yıllarında yazdığı çalışmalarında Marksist sosyalizm anlayışına yakın bir anlayış ortaya koyar. Buna göre *"bir partinin program ve siyasetini anlayabilmek için onun çekirdeğini teşkil eden içtimai sınıf, yani her siyasi partinin sosyal kompozisyonunu tayin etmek lazımdır."*⁵³⁷ düşüncesindedir. Buradan hareketle 1945 seçimlerinde ezici bir çoğunlukla parlamentoya giren İngiliz İşçi Partisi hakkında şu değerlendirmeyi yapar:

"... Parlamento'ya giren 390 işçi parti mebusundan 214 tanesi hiçbir zaman kol işçiliği yapmamış kimselerdir. Bunların çoğu hali vakti yerinde insanlardır. İçlerinde avukat, doktor, profesör, tüccar, subay, hatta fabrikatör vardır. Bunların servet ve refahı mevcut ekonomik ve siyasi sisteme o kadar bağlıdır ki bunlardan herhangi bir köklü değişimi beklemek imkânı yoktur. Kısaca bunlar içtimai ve siyasi inkılaplardan en çok korkan "orta sınıf" dır. ... Dolayısıyla İngiliz işçi partisi gerçek anlamda sosyalist değildir."⁵³⁸

Bu çoğunluğuna rağmen İşçi Partisi'nin sosyalist programını kolay uygulayamayacağını belirtir. Çünkü parlamento çokluğu elde etmekle sosyalist bir programın hemen tatbik edileceğini beklemek safdillik olur kanaatindedir.⁵³⁹ Bu da Berkes'in sosyalizmin parlamenter çoğunluğu sağlamakla kurulabileceğini savunan parlamenterist yaklaşıma karşı çıkışının bir ifadesidir. Aynı şekilde sosyalizmin yalnızca reformlarla gerçekleştirilebileceğini de düşünmez. Fabian Sosyalizmini de *"Sosyalizmin inkılâpla değil, yavaş yavaş gerçekleştirilmesine taraftardır. İlk zamanlarda anti Marksist anti revolusyoner'diler; hatta emperyalizme mütemayildiler."*⁵⁴⁰ gerekçeleriyle eleştirir.

Fransa'daki 1940'lı yıllardaki radikal sosyalistleri eleştirirken de *"Parti taşıdığı ada rağmen radikal olmadığı gibi, sosyalist de değildir. Yalnız devletin sanayii*

⁵³⁷ Berkes, S. Partiler, s. 13.

⁵³⁸ Berkes, S. Partiler, s. 61.

⁵³⁹ Berkes, S. Partiler, s. 46.

⁵⁴⁰ Berkes, S. Partiler, s. 36/ dipnot.

düzenlemesini ve bazı tabii inhisarların devlet mülkiyetine geçmesini ister."⁵⁴¹ der. Bu tespitinden hareketle Berkes'in, sosyalizmin bir devlet mülkiyetçiliği olmadığını vurguladığını söyleyebiliriz. "*Sosyalizmin ne Müslümanı ne de Hristiyanı olmaz.*"⁵⁴² diyerek de 1960'lı yıllarda bir akım haline gelen İslam sosyalizmi anlayışını ve Baas Sosyalizmini eleştirir.

Türkiye'de gerçek anlamda bir sosyalizm kavrayışının olmamasından yakınan Berkes, Yeni Osmanlıları ve Namık Kemal'i Londra'da Marx'ın iki blok ötesinde yaşarken, Fransız Devrimi düşününün çok ötesine gidildiği bir dönemde, Fransız Devrimi'nin düşüncelerini bile tam olarak yansıtmayan kitapları okudukları için eleştirir.⁵⁴³ Birinci Enternasyonele Marx'tan sonra başkanlık etmiş olan tanınmış bir sosyalistin Yeni Osmanlıların hareketine ve fikirlerine yardım ettiği halde, Yeni Osmanlıların uygarlık görüşünde toplumculuk yanının hiç olmadığını da belirtir. Türkiye tarihi boyunca sosyalizmin kötü bir kavram olarak algılandığını, arı dil çalışmaları sayesinde toplumculuk sözcüğünün yardımıyla sosyalizmin ağza alınabildiğini vurgular. Kendisi de "toplumculuk" kavramını kullanır yazılarında.

"Türkiye'de bağımsızlık savaşı yıllarında olduğu gibi sosyalizm 'ya biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar' çeşidinden Hz. Ömer adaleti, ya da daha sonra olduğu gibi çocukların komşuluk, bebek oyunları gibi oynanan bir oyun; bilemediniz hırsız-polis oyunu olmaktan öteye geçmemiştir. Köylüsünü bırakın, işçisinin bile bu oyundan haberi yok. Aydın denen okumuşlar ise Abdülhamit döneminden kalma yöntemlerle ya birbirlerinin ya da kendi kendilerinin polisi olmuşlardır." ⁵⁴⁴

Berkes, Türk toplumunun ilerleyememesinde ve Osmanlı döneminde yapılan "reform"ların sonuç vermemesinde en önemli etkenlerden biri olarak toplumcu görüşün yokluğunu gösterir.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ Berkes, S. Partiler, s. 129.

⁵⁴² N. Berkes, "Doğu ve Doğuculuk Modası", Yön, Cilt IV, No: 143, s. 8-10, 1965.

⁵⁴³ Berkes, Batıcılık, Ulusçuluk, s. 62.

⁵⁴⁴ Berkes, U. Yıllar, s. 366.

⁵⁴⁵ Berkes, Batıcılık Ulusçuluk... ,s.46.

3.4.9. Arap veya Baas Sosyalizmine İlişkin Düşünceleri

1960'lı yıllarda Arap ülkelerinin bağımsızlığa kavuşmalarının ardından bu ülkelerde kurulan siyasal rejimi (Arap/ Baas Sosyalizmi) yerinde görmek için Berkes, 1965'te Mısır, Suriye, Lübnan, Cezayir ve Tunus'a geziler yapar. Yön Dergisi'nde 1966'da yayınlanan izlenimleri, daha sonra kitap olarak derlenir.⁵⁴⁶ Bu kitaplarda Arap ülkelerinin tarihi ve '60'lı yıllardaki siyasal, toplumsal ve ekonomik koşulları hakkında ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür.

Türkiye'yi İslam ülkesi olması, yoksul ve geri bir düzeyde olması yönleriyle Arap ülkeleri ile benzeştğini; din, ulusal oluşum ve toplumsal devrim sorunları arasındaki uyumlu ya da çatışmalı durumun tüm Müslüman Türk ya da Arap toplumlarında geçerli olduğunu vurgular.⁵⁴⁷ Türkiye'de geriliğin nedeni olarak Arapların görülmesi gibi Araplarda da geri kalmanın nedeninin Türkler olarak görüldüğünü vurgular. Türkiye'nin komşu Arap ülkelere ilgisiz olmasını, Türkiye aydınlarının da batıya yüzlerini döndükleri için Arap ülkelere mesafeli durmalarını eleştirir. Türkiye'deki Batılılaşma akımının Araplara sırt çevirmemize yol açtığını, İngiliz ve Alman emperyalizminin etkisiyle Arapların ve Türklerin birbirine düşman edildiğini belirtir. Doğulu ülkeler arasında sadece Türkiye'nin Batılılaşmış olduğunu sanmanın da büyük bir yanılgı olduğunu, Arapların da en az Türkiye kadar Batılılaştığına dikkat çeker.

Arap ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ise İslamcı, milliyetçi ve yer yer sosyalist ideolojilerin farklı düzeylerde sentezlenmesinden oluşan bir politik ve ideolojik çerçeveye sahip olmuşlardır. Bu durumu Berkes, "*Arap ülkelerinde sosyalizmle karşılaşp da milliyetçilik ve din meseleleri ile karşılaşmamanın imkânı yoktur.*"⁵⁴⁸ Sözleriyle tarif eder. Baas/Arap sosyalizminin "laikleşmemiş bir dinsellikten sosyalist bir ideolojiye atlama iddiasını taşıdığına"; bu nedenle de Arap ülkelerinde

⁵⁴⁶ N. Berkes, *Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm*, Köprü Yayınları, 1969; *İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm: Arap Ülkelerinde Gördüklerim Üzerine Düşünceler*, 2. bs., Ankara: Bilgi Yay, 1975.

⁵⁴⁷ Berkes, *Arap Dünyasında...*, s. 14.

⁵⁴⁸ Berkes, *Arap Dünyasında...*, s. 32.

İslami reforme etme yönünde çabalara girişildiğine dikkat çeker.⁵⁴⁹ “İslami sosyalizmin asıl başarısı bir yanda laikliğe karşı öte yandan Marksist sosyalizme karşı çifte bir savunma hizmeti görmesindendir. Bu sosyalizm Sosyalizm olmaktan çok bir din ulusçuluğudur.”⁵⁵⁰ diyen Berkes, İslam sosyalizmi anlayışına tepki gösterir. Roger Garaudy’nin iddia ettiği gibi Batıda Katolik ve Protestan rahipleri ile Marksizm arasında bağ kurmanın şarkta da İslam ile sosyalizm arasında bağ kurmaya dönüşmesini eleştirir. Bu çerçevede Yön Hareketi’nin Garaudy ve Arap Sosyalistlerinden esinlenerek sosyalizmle İslam arasında zıtlık olmadığını ayet ve hadislerle kanıtlama⁵⁵¹ çabalarıyla ters düşer.

Berkes, Nasır sosyalizmini de Marksist bir sosyalizm olarak nitelemez.⁵⁵² Arap dünyasında Abdülhamit döneminden itibaren başlayan sosyalist düşünceler ona göre, Marksist olmayan, çoğu pozitivist bilimci, Saint Simoncu, Fabiancı karakterdedir; çağdaş bilim ve fenlerin eğitim yoluyla benimsenmesi sayesinde kalkınma ve eşitliğe dayanan bir toplum gerçekleştireceğini savunurlar. Aslında özledikleri liberal bir toplumdur ve toplumsal sınıflar yerine akıl ve aydınlanma kavramı onlarca sosyalist yani eşit bir toplum geliştirmeye yeterlidir.

Suriye’de ortaya çıkan Baas sosyalizminin de din ve milliyetçilikle iç içe geçtiğini belirtir; gezisini yaptığı sırada birkaç bez üzerine yazılı devrim sloganlarından başka günlük yaşamda devrimi hissettirecek bir şey gözlemlemez. Sorbonne’da okumuş bir Hristiyan öğretmen olan Mişel Aflak tarafından kurulan Baas Partisi’nin ülkede çok güçlü olan komünist harekete karşı gerici güçler tarafından desteklendiğine işaret eder.⁵⁵³ Suriye’de siyasal alanda yaşanan istikrarsızlığın, toprak ağaları sınıfı ve “kapkaç burjuvazisi” ile okumuşlar ve subay kütlesi arasındaki çatışmalardan kaynaklandığını belirtir.⁵⁵⁴ Toprak ağaları ile burjuvaziye karşı içi hınç dolu bir okumuş kitlesinin var olduğunu; ancak bunların güçlü bir toplumsal desteğe sahip olmadıklarını vurgular. Bu nedenle Suriye’nin kaderini tankların tayin edeceğini belirten Berkes,

⁵⁴⁹ Berkes, Arap Dünyasında..., s. 234.

⁵⁵⁰ Berkes, Arap Dünyasında..., s. 245.

⁵⁵¹ Atılğan, a.g.e., s.157.

⁵⁵² Berkes, Arap Dünyasında..., s. 238.

⁵⁵³ Berkes, Arap Dünyasında..., s. 39.

⁵⁵⁴ Berkes, Arap Dünyasında..., s.39.

orduya devrimci bir rol biçer. Subaylar eliyle memlekete hâkim olan Baas ideolojisi için şu değerlendirmeyi yapar:

“Dirilme çabaları içindeki bir toplumun çırpınmalarının tutarsızlıklarla dolu halinin bir ifadesi. Baas bizim alıştığımız anlamda ne İslamcı ne milliyetçi ne de sosyalist. Her üçü de gerçekten acaip niteliklerle birbirine bulanmış halde. Suriye toplumunun kendine yol bulma çabaları içindeki çırpınmalarının bir kakafonisi.”⁵⁵⁵

Berkes, İslamı bir din olmaktan ziyade Arap milli ruhunun bir ifadesi olarak sunan⁵⁵⁶ Baas ideolojisinin, Arapların hepsini tek bir ulus olarak gördüğünü ve bu ulusun amacının da sosyalizmi gerçekleştirmek olduğunu savunduğunu ifade eder. Ona göre, Baas ideolojisinin ekonomik görüşü, kalkınma planı yoktur. Sadece Türkiye’deki Türkeşçiler gibi iman, aile ve devletin yüceliğini, Arap ruhunun ululuğunu öne çıkaran; devrimi manevi ve ruhani değişme, milliyetçiliği aşk olarak tanımlayan bir ideolojidir.⁵⁵⁷ Ekonomik politika yoksunluğu karşısında Baas sosyalizminin ürettiği gerekçeleri de eleştirir:

“Bu gibi uydurma sosyalizmlerin başvurduğu bahaneye sarılıyorlar. Biz doktrinci değiliz, doktrinimizi deneylerle geliştireceğiz diyorlar. Ancak bu oportünizme geçişi kolay olan bir ifadedir. ... Yapılmaya çalışılan zengin ile fakir arasındaki uçurumu yok etmek için banka ve şirketlerin dış ticaret ve ağır endüstrinin devletleştirilmesi, toprak reformudur. Bunlar da ağır aksak ilerliyor. ... Ordu ise ideoloji ve politika denizine beline kadar batmış durumda.”⁵⁵⁸

Müslümanlığını da sosyalizmini de uydurma olarak nitelediği Baas ideolojisinin, Arap halklarının üzerinde oynanan bir spekülasyon olduğunu yargısına varır.

Mısır’daki Nasır rejimi konusunda daha olumlu değerlendirmelerde bulunur. Nasır’ın söz ettiği toplumsal devrim henüz gerçekleşmediğini, ancak sosyalizm yoluna girme yönünde reformlara girildiğini belirtir.

⁵⁵⁵ Berkes, Arap Dünyasında..., s.41.

⁵⁵⁶ Berkes, Arap Dünyasında..., s.42.

⁵⁵⁷ Berkes, Arap Dünyasında..., s.43.

⁵⁵⁸ Berkes, Arap Dünyasında..., s.44.

“Toplumu devlet ölçüsünde sosyalist bir ekonominin gerçekleştirilmesini sağlayacak ilk adımlar atılmıştır. (...) (Bunlar) olayların kendilerinin toplumun içinde bulunduğu şartların zorlaması altında (yapılmıştır). Devrimciler, istemeseler bile bu zorunlulukları realistçe görmek gibi bir üstünlük göstermişlerdir. Yoksa bu devrimi yapanlar aslında sosyalist değillerdi. Sadece idealist yurtseverlerdi, hatta belki de imkânını görebilselerdi başka yolları seçmeyi isteyeceklerdi. Bizde 1930’dan önce yapılmak istendiği gibi, özel yerli ve yabancı sermayeyi teşvike bile bel bağladılar. Olmadı, sökmedi. Dokuz yıllık zorunluluklar nihayet 1961’de sosyalizm yoluna getirdi işleri”⁵⁵⁹

Böylece Mısır’da esnaf ve köylü seviyesi üstünde bütün ekonomi devletleştirilmiştir. (şirketler, bankalar, sigortalar, dış ticaretin önemli bir bölümü, toprak işletmeleri). Ancak konut mülkiyeti, belli ölçülerde şirket hissedarlığı, aile hacminde ticaret ve endüstri işletmelerinin varlığı serbesttir. Berkes, *“Zenginin geliri de ulusal ekonominin hizmetinde çünkü bunların geliri de devletin hazine bonolarının faizlerinden geliyor. Toplumsal ekonomi ne kadar başarı gösterirse bunlar da o kadar gelir sahibi oluyorlar.”*⁵⁶⁰ der. Şirket gelirlerinin yüzde 25’i de memur ve işçiye aittir. Toprak reformu yapılmaktadır. Görüldüğü gibi Berkes, bu tür tedbirleri sosyalizme geçiş olarak değerlendirmektedir.

Mısır’daki rejim sağ ve sol uçlardan çekindiği için teokratik rejim taraflısı Müslüman Kardeşler Örgütü ile komünist düşünceler yasaktır. Müslüman kardeş olmadıkça dine önem veren kişiye; milliyetçiliğe ve toplumcu reformlara karşı olmadıkça liberalliğe ve komünist olmadıkça Marksistliğe⁵⁶¹ yer olduğunu bildirir. Bununla birlikte Arap sosyalizminin ne İslam sosyalizmi ile ne de komünizmle ilgisi olmadığını ve bunların ikisine de karşı olduğunu vurgular.⁵⁶² Nasır rejiminin din politikası ile Kemalist rejimin din politikası arasında paralellik kurar. Ne din düşmanlığı vardır ne de din güdücülüğü; gerçek din özgürlüğü rejiminin gereklerine uygun bir tutumdur bu.⁵⁶³ Anayasada devletin dini belirtilmesine rağmen uygulamanın Atatürk’ün

⁵⁵⁹ Berkes, Arap Dünyasında ... , s.53.

⁵⁶⁰ Berkes, Arap Dünyasında ... , s.54.

⁵⁶¹ Kahire Üniversitesi Sosyalist Eserler Kütüphanesi’nde Arapça, İngilizce ve Fransızca dillerinde sosyalizm üzerine yazılmış eserlerin bulunmasını önemser. Kapitalin iki Arapça çevirisini görür. Bunların 1947’de ve 1956’da iki ayrı kişi tarafından yapılması Berkes’i hayret içinde bırakır ve mutlu eder. Türkiye’de birinci cildin yeni çevrildiğini yazıyı yazdıktan sonra öğrenince “Umarım kazasız belasız tamamlanır.” temennisinde bulunur. Arap Dünyasında..., S. 114.

⁵⁶² Berkes, Arap Dünyasında..., s. 55. Ancak Nasır rejiminin ileri gelenlerinden biri ile yaptığı görüşmede ise yeni rejimin hem İslam’ın toplumsal adalet davasına hem de toplumculuk teorisinin sosyalizasyon davasına önem verdiğini öğrenir. Arap Dünyasında..., s. 131.

⁵⁶³ Berkes, Arap Dünyasında..., s. 58.

din politikasına daha yakın olduğunu; bu yönüyle Anayasada din kaydı olmayan Menderes Türkiyesinden daha ileri olduğunu savlar.⁵⁶⁴

Nasır rejiminden oldukça etkilenen Berkes, “Asyalı” toplumların ancak ekonomik gelişmişliğini sağladıktan sonra gerçek demokrasiye geçebileceğini belirtir. Bunun da ancak subay ve aydınlar öncülüğünde mümkün olabileceği kanısındadır. Mısır’daki reformların yapılmasında Cemal Abdunnasır’ın önderliğinin, toprak ve para sınıfından olmayışının da belirleyici olduğuna dikkat çeker.

“Avrupa ekonomisinin darbeleri altında ağzı burnu çarpılmış olan Asyalı ve Doğulu tip ekonomi sistemlerinin kalkınmasının yolunun sermaye birikimi sağlamak, toprak ve nüfus baskısı karşısında sanayileşmeye girmek: toplumun içindeki motoru işletmeye başlayabilmekten geçer. ... Geri kalmış ülkelerde demokrasi ancak o zaman mümkün olabilir. Bunsuz tepeden demokrasi sokmak ancak maskaralıktır.”⁵⁶⁵

Yöndeki yazılarında Cezayir’de devrim olmadığını, Ben Bella’nın Türkiye’de olduğu gibi devrim ile bağımsızlığı birbirine karıştırdığını⁵⁶⁶ belirten Berkes; buna karşın bağımsızlığını kazanmasının ardından Cezayir’in liberalizm ve komünizmi değil, sosyalizmi seçtiğini ifade eder.⁵⁶⁷ Fakat Cezayir’in bir Cezayir sosyalizmi şeklinde yeniden kuruluşuna henüz başlanmadığını belirtir. Cezayir devrimi, İslam sosyalizmi amacı olan bir devrim değildir. Cezayir’de sosyalizmin İslamdan çıktığı yolu şeyin aslı da yoktur.⁵⁶⁸ Arap ülkelerinden özellikle Cezayir’de laiklik havası egemendir.⁵⁶⁹

Tunus’ta Habib Burgiba’nın ortaya koyduğu sosyalizm anlayışını milliyetçilikle toplumculuğun terkibi, başka bir deyimle “toplumcu yön verilmiş bir milliyetçilik” olarak görür. Burgiba’nın İslamcı, toplumcu, aydın zümreleri arkasına alabildiğini; ancak Pan-Arap yanlısı Arap aydınlarınca “Batı uşağı” olarak nitelendirildiğini

⁵⁶⁴ Berkes, Arap Dünyasında..., s. 69.

⁵⁶⁵ Berkes, Arap Dünyasında..., s. 55. Liderlik açısından 27 Mayıs devrimi talihsiz olmuştur ona göre. Liderlikten yoksun kaldığı için yeni anayasanın uygulanması toplumsal sınıf mümessilleri olan geleneksel politikacılara kalmıştır.

⁵⁶⁶ Berkes, Doğu ve Doğuculuk Modası...

⁵⁶⁷ Berkes, İslamlık, Ulusçuluk..., s.227.

⁵⁶⁸ Berkes, İslamlık, Ulusçuluk..., s.235.

⁵⁶⁹ N. Berkes, “ ‘Sosyalizm ve İslamiyet’ Tartışmaları”, Yön, C: IV, No: 151, 1966, s.12.

söyler.⁵⁷⁰ Tunus’u “orta tutumlara uygun, işçi veya köylüden, tüccar ve ya toprak sahibi toplum sınıflarından değil, yönetici kadronun aşağı eşelonundan gelme” bir lider bulması itibariyle şanslı sayar. ⁵⁷¹ Bununla birlikte Tunus’taki emperyalist kapitalizmin Tunuslu işçiyi sömürdüğünü söylemekle birlikte Marksist tarih felsefesini ve sınıf savaşı teorisini reddeden sosyalizm görüşünün Marksist sosyalizmle ilgili olmadığına da işaret eder.⁵⁷²

Berkes’in Arap ülkelerinde 1960’lı yıllarda yaşanan dönüşümlere ilişkin gözlemlerini böylece özetlemiş olduk. Buna göre Berkes, Baas sosyalizmi ve İslam sosyalizmi kavramlarına ve anlayışlarına oldukça mesafeli durur. Mısır’daki Nasır rejimi başta olmak üzere laiklik ilkesini kendisine referans edindiğini düşündüğü ve devletçilik yönünde bir ekonomi politika izleyen ülkeleri ise sosyalizme doğru ilerleyen ülkeler olarak değerlendirir. Buradaki sosyalizm tanımlamalarından da anlaşılabilceği gibi sosyalizmi işçi sınıfının iktidara geldiği bir rejim olarak görmez. Sosyalizmi milletçe kalkınma davası olarak tanımlar.⁵⁷³ Türkiye ve Arap ülkelerinde toplumsal sınıflar yeterince gelişmediği için sosyalizme geçişi sağlayacak bir ara aşama yaşanması gerektiği kanaatindedir. Bu doğrultuda subay ve aydınlardan oluşan bir iktidar, Sosyalizme geçişi olanaklı kılacak reformlar yapacaklardır. Berkes, Nasır rejimini bu anlayışına denk düştüğü için olumlar. Komünizmi ise Marksist sosyalizm anlayışından farklı bir rejim olarak değerlendirmektedir.

Marx, sosyalizmi işçi sınıfının egemen sınıf konumuna yükseleceği, tüm sermayenin adım adım burjuvazinin elinden koparılacağı, tüm üretim araçlarının devlet elinde yani egemen sınıf olarak örgütlenmiş işçi sınıfı elinde toplanacağı bir sistem olarak tanımlar. Bunun için de burjuva üretim ilişkilerini ve mülkiyet hakkının tasfiyesini öngörür.⁵⁷⁴ Komünizm ise tüm toplumsal sınıfların, sınıf çelişkilerinin ve dolayısıyla işçi sınıf egemenliğinde ortadan kalktığı; her bireyin özgür gelişimin herkes

⁵⁷⁰ Berkes, Arap Dünyasında..., s. 157. Buna karşın Burgiba’nın Fransa’nın liderliğinde Afrika’da bir “commonwealth francophone” kurulması önerisini “Habib, elhak Frankofon” sözleriyle karşılar. s.145.

⁵⁷¹ Berkes, İslamlık, Ulusçuluk..., s. 156.

⁵⁷² Berkes, Arap Dünyasında..., s. 235.

⁵⁷³ Berkes, İslamlık, Ulusçuluk..., s. 234.

⁵⁷⁴ K. Marx, F. Engels, Komünist Parti Manifestosu, Çev: Yılmaz Onay, 2bs., İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 1999, s. 73.

için topluca özgür gelişim koşulu olduğu bir birliktir. ⁵⁷⁵ Buradan hareketle Berkes, DTCF dönemindeki yazıları dışında çalışmalarının genelinde ve Nasır sosyalizmi ile ilgili değerlendirmelerindeki yaklaşımı işçi sınıfının egemenliğini ve özel mülkiyetin tasfiyesini öngörmediği için Marksist sosyalizm anlayışı ile bağdaşmaz. Yer yer kendisi de buralardaki uygulamaların Marksist sosyalizmle ilgili olmadığını belirtir.

⁵⁷⁵ Marx, Engels, a.g.e., s. 73.

IV. SONUÇ

Bu çalışmamızda Niyazi Berkes'in akademik ve politik düşününü, kendisini etkileyen temel düşünce kaynakları, aynı zamanda düşüncesinde önemli bir yer tutan kavramlar olarak değerlendirdiğimiz Oryantalizm, din, Kemalizm ve Marksizm ekseninde inceledik.

Berkes, cumhuriyetin kuruluşuna ve ana dönemeçlerine tanıklık etmiş, bu dönemeçlerdeki siyasal ve bilimsel ortamlara düşünsel üretimiyle tepki vermiş bir aydındır. Kurtuluş Savaşı'nı ilk gençlik yıllarında yaşamış, cumhuriyetin temellerinin atılışına Halkevlinde çalışırken tanık olmuş, ABD'de sosyalist hareketin en güçlü olduğu yıllarda bunun merkezlerinden biri olan Chicago'da doktora yapmış, 2. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında Türkiye'nin önce Nazi Almanyasının sonra Amerika'nın güdümüne girerek nasıl ırkçı ve komünizm karşıtı bir siyasal iklime büründüğünü izlemiş, çok partili siyasal hayata geçişe "demokrasi"nin ülkeye geldiği bir dönemeç olarak '46 ruhu çerçevesinde katılmış, ancak "demokrasi"nin o yıllardaki ilk mağdurları arasında yer alarak "komünist"lik suçlamasıyla birlikte Boran ve Boratav ile birlikte üniversiteden uzaklaştırılmıştır. "komünist" olduğu için kabul edilmediği Amerikan üniversitelerinde kadro bulamayınca Kanada McGill Üniversitesi'nde "İslam araştırmacısı" olarak akademik yaşamını emekli oluncaya dek sürdürmüştür. Kendini hiçbir zaman Batılı akademik yaşamın bir parçası olarak görmemiş ve bu dünyanın kıyısında kalarak daha çok Türkiye'ye dönük üretimlerini sürdürmüştür. Soğuk savaş ortamında "komünist" bir bilim insanı olarak düşünsel çalışmalarını üretmek zorunda kalmasının izleri de çalışmalarına belli ölçülerde yansımıştır.

DTCF'de geçirdiği yıllar dışında bilimsel yaşamının önemli bir bölümünü yurtdışında geçirmek zorunda kalan Berkes'in yurtdışındaki çalışmalarında Oryantalizmin kültüralist yaklaşımının izlerini ve Batıdaki egemen ideolojinin bilim alanına yansıyışını izlerini görmek mümkündür. Bu çerçevede Berkes, yurtdışındaki çalışmalarında başta din olmak üzere dil, hukuk, eğitim gibi kültür öğelerini çalışma konusu edinir; Osmanlı ve Türk "çağdaşlaşma" tarihini bu yönleriyle analiz eder. Özellikle yurtdışında çok bilinen ve Ortadoğu araştırmaları derslerinde okuma

listelerinde yer verilen Development of Secularism In Turkey isimli çalışması Osmanlı ve Türkiye'nin modernleşme sürecini din ve sekülerleşme eksenlerinde incelediği bir eserdir. Ekonomik gelişmelere daha geri planda ve ikinci öğeler olarak yer verir. Batıdaki egemen tarih yazımının etkisiyle Osmanlı'nın son iki yüzyılını çağdaşlaşma reformlarının yapıldığı, yapılmaya çalışıldığı yıllar olarak ele alır. Batıdaki çalışmalarında Osmanlı'nın ve Türkiye'nin batı ile ilişkilerini, Türkiye'deki çalışmalarında belirgin bir biçimde yaptığı gibi sömüren-sömürülen, emperyalist ülke-azgelişmiş ülke çelişkisini öne çıkarmaz.

Öte yandan özellikle Türkiye'de 1960'lı yıllarda yayınlanan çalışmalarının önemli bir bölümünde ise Edward Said'in Oryantalizmi Batılı ülkelerin Doğulu ülkeleri sömürmede kullandıkları bir araç olarak gören yaklaşımı ile örtüşen değerlendirmeler yapmıştır. Hatta bu yer yer Batı düşüncesini reddetmeye ve Marx gibi Batının egemen ideolojisine köklü biçimde karşı çıkanları dahi Doğulunun geri olduğunu düşünenler kategorisine koymasına neden olur. Bununla birlikte aynı yıllarda yazdığı başka makalelerinde ise Doğu-Batı ayrımının yapaylığına vurgu yaparak, önemli olanın Doğu ve Batının sentezini yaparak "toplumcu hümanizma"yı oluşturmak olduğunu altını çizer.

Mesleki kariyerini İslami Araştırmalar Enstitüsü'nde sürdürmek durumunda kalan Berkes, çalıştığı bilimsel alanının gerekleri doğrultusunda eserler verir. Bu nedenle yurtdışındaki eserlerinde din, laiklik/sekülerleşme temaları merkezdedir. Berkes, bu eserlerinde dine –olumlu ya da olumsuz olarak- modernleşme sürecinde belirleyici bir misyon yükler. Çağdaşlaşmayı da dinselliğe bürünmüş geleneklerin etkisinden kurtulma olarak tanımlar. Bu bağlamda gerek Batıdaki modernleşme sürecinde gerekse Türkiye'deki gelişmede laiklik/sekülerleşme yönündeki gelişmelerin temel faktörler olduğunu savlar.

Türkiye'deki eserlerinde ise sosyo-ekonomik sorunların dinsel kimliğe bürünerek ortaya çıktığını belirterek Marx'ın dine yaklaşımına paralel bir tavır sergiler. Doğulu toplumların siyasal, ekonomik ve toplumsal sorunlarını dinle açıklamanın Batıdaki egemen düşüncenin ürünü olan bir önyargı olduğunu, Türkiyeli aydınların da

bu yaklaşımın etkisinde kalarak dinci gericiliği abarttıklarını belirtir. Batılı egemen bilim anlayışının “İslamda-laiklik olamayacağı” yönündeki tezine de karşı çıkan Berkes, bu doğrultuda İslam dininin dindışı kaynaklarına daha çok vurgu yapar. Buradan kalkarak da Osmanlı Devleti’nin teokratik bir yapıya sahip olmadığını ileri sürer, ancak yurtdışındaki yayınlarında Osmanlı’nın teokratik bir devlet olduğu yönünde tespitleri de mevcuttur.

İslamiyetteki ve Hristiyanlıktaki yapılanmanın farklı olduğunu, bu nedenle batıda gelişmiş olan laiklik ve sekülerizm anlayışlarının Türkiye’deki laiklik uygulamasını ile örtüşmeyeceğini; Türkiye’deki laiklik anlayışının kendine özgü ve dünyadaki tek örnek olduğunu belirten Berkes, Türkiye’deki laiklik uygulamasının gerçek anlamda laiklik anlayışı ile örtüşmediği yönündeki eleştirilere de katılmaz. Ancak bizdeki laiklik uygulamasının gerek Kemalizme esin kaynağı olan Pozitivizm akımından etkilenen ülkelerle gerekse Türkiye gibi Müslüman toplumu olan azgelişmiş ülkelerdeki laiklik uygulamalarıyla benzer yönleri vardır.

Bir cumhuriyet çocuğu olmasından ötürü Kemalizmin gerek duygusal gerekse düşünsel dünyasında önemli bir yer edindiği Berkes, Yön Hareketi çerçevesinde Kemalizmin sosyalizmden esinlenerek yeniden yorumlanmasında belirleyici bir yer işgal eder. Hareketin Batılılaşma ve Kemalizm konusundaki tezlerinin netleşmesinde kritik rol üstlenir. Özgün bir “kurtuluş” ideolojisi olarak benimsediği Kemalizmi, Mustafa Kemal dönemi ile özdeşleştirir ve Atatürk dönemindeki uygulamaları her şeyiyle doğru olarak kabul eder. Eleştirdiği noktaların ise Atatürk’ten kaynaklı olmadığı, çevresindeki çıkarıcı insanlardan kaynaklı olduğunu savlar. Kemalizm kapitalizm ve sosyalizmden farklı, Türkiye’nin koşullarına uygun, kendine özgü bir ideoloji olarak değerlendirir. Bu doğrultuda Kemalizmin devletçilik, devrimcilik, milliyetçilik, halkçılık ilkelerini ve Batılılaşmaya yaklaşımını ilerici bir temelde yeniden yorumlar. Devletçiliğini Kemalizmin temel ekonomi politikası olduğunu, devrimciliğin ise sürekli yenilikler yapma, toplumu geliştirip kalkındırma anlamında sürdürülmesi gereken bir nitelik olduğunu belirtir. Daha çok gericilerin sahiplendiği milliyetçiliği yurtseverlik, vatanseverlik anlamında yeniden yorumlar ve bunun Sosyalizme ters düşmediğini belirtir. Millet ya da halkı ise Kemalizmin sınıfsız kaynaşmış toplum

ilkesine denk düşecek biçimde emperyalizm ile işbirliği yapan küçük bir azınlık dışındaki herkesi millet ya da halka dâhil eder. Milliyetçiliğin ırkçı, Turancı ve dinci biçimlerine karşı çıkar ve Ziya Gökalp'ın "aynı devletin çatısı olmayı" temel alan milliyetçilik anlayışını sahiplenir. Emperyalizm karşıtlığını gerçek milliyetçilik olarak tanımlar.

Berkes, Kadroculardan da esinlenerek Kemalizmin kurtuluş savaşı dönemindeki emperyalizm karşıtı, toplumcu, devletçi ve devrimci yönlerine vurgu yapar Türkiye'deki eserlerinde. Kemalizmin Batıcılık olarak algılanmasını da eleştirir. Yurtdışındaki eserlerine ise Kemalizmin ulusçuluk anlamında milliyetçilik, laiklik ilkeleri ve Batılılaşma hedefine daha çok işaret eder.

Berkes, toplumun öncü güçleri olarak aydınlara da özel bir önem verir. Türkiye gibi geri kalmış ülkelerde Batılı ülkelere farklı olarak aydınların özel bir konumu olduğunu, iktidarı etkisi altında kalmadıkları sürece bunların ilerici ve devrimci bir rol oynayabileceklerini ifade eder. Ancak peyklik dönemlerinde Batıda okumaya giden aydınların da muhafazakârlaştığının altını çizmeden edemez. Türk aydınının ilerici rolünü oynayabilmesi için de örgütlenmesi ve halktan kopuk yaşamına son vermesi gerektiğine işaret eder.

Berkes'in düşün yapısının çizgilerinin oluşmasında Marx'ın da önemli bir etkisi vardır. Özellikle DTCF yıllarındaki eserlerine bakıldığında kendisinin Marksist bir düşünceye sahip olduğu söylenebilir. Ancak sonraki yaşamında Marx'ın etkisi daha geri planda kalacaktır. Özellikle yurtdışındaki eserlerinde Marx'ın izlerine rastlamak pek mümkün olmaz. Ancak 1960'lı yıllardan sonra Türkiye'de yayınlanan eserlerinde Marx'ın görüşlerini daha çok referans gösterdiği görülebilir. Buna karşın Berkes, Yön Hareketi ile paralel bir biçimde Marx'ın ürettiği bilimsel sosyalizm görüşünün Batılı ülkelerin koşullarına göre üretildiğini, Türkiye'nin koşullarına uymadığını; bu nedenle Türkiye'nin kendi özgün sosyalizm anlayışını oluşturması gerektiğini savunur. Özellikle Marksizmin temelleri olan altyapı-üstyapı ilişkisine, sınıflı toplum yapısına ve sınıf mücadelesine Türkiye ve diğer az gelişmiş ülkeler özelinde karşı çıkar. Az gelişmiş ülkelerde kapitalizm tam olarak gelişmediği için batıdaki gibi gelişmiş bir işçi sınıfı

bulunmadığını, bu nedenle buralarda iktidar mücadelesinin sınıflar temelinde gerçekleşmediğini belirtir. Bu ülkelerdeki asıl çelişkiyi emperyalist ülkeler ile bu ülkelerin halkları arasındaki çelişkidir. Marksizmin temel kavramlarını benimsemediği ve tarihsel materyalizmi bilimsel bir yönetim olarak kullanmadığı için Berkes'in düşün yapısı itibariyle Marksist olduğunu söyleyemeyiz.

Berkes, Marx'ın Asya tipi üretim biçimi üzerine ilk çalışmalarında yazdıklarından etkilenerek Osmanlı Devleti'nin üretim biçiminin klasik dönemde ATÜB olduğunu ileri sürer. Bu üretim biçiminde olduğu gibi kapalı ve kendi kendine yeten bir ekonomik yapıya sahip olan Osmanlıda siyasal gücün simgesi olan bir özel mülkiyet de yoktur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni Doğulu despotik devlet türünü en belirgin ve güçlü örneklerinden biridir yargısındadır. Ancak Osmanlı devletinin üretimi biçiminin 18. yy'dan itibaren değiştiğini ve Sweezy'den esinlenerek ürettiği "kapitalizm öncesi emtia üretim biçimi" olarak adlandırılabilirliğini vurgular. Marx ve Braudel'in ikinci servaj olarak adlandırdıkları Doğu Avrupa ve Rumeli'deki çiftlikleşme olgusunun ise kapitalizmin öncüsü olan tarımsal üretimdeki gelişme olarak değerlendirir. Osmanlı'nın kapitalizme geçemeyişinin nedenleri olarak ise kapitülasyonlar, ticaret politikasının olumsuz etkilerini ve merkantilist ekonomi politikasının hayata geçirilemeyişi neden olarak gösterir.

Berkes, Batıdaki kapitalist gelişmenin en önemli nedenleri olarak ilk dönem çalışmalarında Marx'ın tespitlerine paralel bir biçimde mülksüzleştirme hareketini temel olarak alırken; son dönem çalışmalarında dış ticaretin gelişmesini ve Avrupa'ya değerli maden akışının yarattığı fiyat devriminin yarattığı sonuçların kapitalizmin gelişiminde belirleyici olduğunu savlar. Yine Avrupalı devletlerin uyguladığı merkantilizm siyaseti de sermaye birikiminin gerçekleştirilmesinde ve manifaktür üretiminin yaygınlaşmasında çok önemli olmuştur.

Devlet tanımında ise Batı Avrupa ve Doğulu devletler için farklı tanımlamalar yapar. Batı Avrupa'da devlete ortaçağda feodal sınıfın, modern dönemde ise kapitalist sınıfın egemen olduğunu belirtir. Doğulu devletlerde ise egemenler toplumun tepesinde yer alan ondan soyutlanmış ve herhangi bir toplumsal sınıfla bağı olmayan kişilerdir.

Bununla birlikte devletin toprak, sermaye ve emek olmak üzere halk sınıflarının iradesine dayandığını, bu sınıflardan birinin parlamentoda temsil edilmesi halinde ihtilallerin olabileceğini de belirtir. Bu bulgulardan hareketle Berkes'in devleti bazen egemen sınıfın hükmettiği bir kurum olarak tanımladığını bazen de toplumsal sınıfların iradesinin yansıdığı bir kurum olarak gördüğünü ileri sürebiliriz.

Berkes, faşizm hakkındaki değerlendirmelerini içeren makaleleri sınıf perspektifini en iyi yansıtan çalışmaları arasındadır. Türkiye'de faşizmin toplumsal ilerleme tarihinde kapitalizmin karşıtı bir devrim olarak değerlendirildiği bir dönemde Berkes, faşizmin ekonomik buhran yıllarında toplumsal desteğini yitirmiş olan burjuvazinin hem toplumsal destek sağlamak hem de komünizm tehlikesine karşı bir engel olarak kullanmak amacıyla burjuvazinin ortaya çıkardığı bir rejim olduğunu belirtir.

DTCF yıllarında Sosyalizm hakkında yaptığı değerlendirmeler de sınıf perspektifini temel alan ve Marksist sosyalizm yaklaşımıyla uyumlu olan düşünceleri içerir. Bu eksenle sosyalist bir partinin gerçek anlamda sosyalist olabilmesi için sadece sosyalist bir programa sahip olmasının yeterli olmadığını partinin etkin konumlarında işçilerin çoğunlukta olması gerektiğini belirtir. Ayrıca tek başına parlamenter çoğunluğu elde etmenin sosyalizmi hayata geçirmeye imkan vermeyeceğini, reformculuk ve devlet mülkiyetçiliğinin de sosyalizm olarak nitelendirilemeyeceğini ifade eder. Buna rağmen Türkiye ve diğer az gelişmiş ülkeler açısından Marksist sosyalizm anlayışının geçerli olmadığını, bu ülkelerin kendi siyasal ve toplumsal özelliklerine göre kendi sosyalizmlerini oluşturmaları gerektiğini düşünür. Bu çerçevede Yön Hareketi ile birlikte Türkiye'nin sosyalizme geçmeden önce aydın ve subayların iktidarda olduğu bir dönem yaşaması gerektiğini, bu ara dönemde iktidarın ülkenin kalkınmasını ve toplumsal sınıfların gelişmesini sağlayarak sosyalizme geçişin altyapısını hazırlayacağını Arap sosyalizmi hakkında yaptığı değerlendirmelerden çıkarabiliriz. Berkes, Baas ya da Nasır sosyalizmi olarak adlandırılan sistemlere Yön'ün kurucularına nazaran daha mesafeli durur. Özellikle Baas Sosyalizminin Müslümanlığını ve sosyalizminin uydurma olduğunu söyler ve bu ideolojiyi de Araplar üzerinde oynanan bir spekülasyon olarak niteler. Nasır sosyalizmini ise toplumsal reformlara giriştiği, özel

mülkiyeti sınırlandırdığı, laik düşüncede olduğu gerekçeleriyle destekler. Ancak Marksist bir sosyalizm anlayışı olmadığının da altını çizer. Roger Garaudy aracılığıyla etkili hale gelen ve Yön Hareketi'nin önderlerince de benimsenen İslam sosyalizmi anlayışını da eleştirir. Sosyalizmin Hristiyanı ya da Müslümanı olmayacağını ifade eder.

Berkes'in düşün yapısını toplam olarak değerlendirdiğimizde ele aldığımız tüm konularda düşüncelerinde dönemsel ya da aynı dönem içinde yurtdışında ve Türkiye'de yayınlanan eserleri arasında düşünsel farklılıklar olduğunun ayırımına varabiliriz. Bu farklılaşmalarda da savaş sonrasında Anglosakson dünyada egemen olan komünizm karşıtı dalga'nın etkili olduğu bir ülkede İslam araştırmaları alanında çalışmasının belirleyici bir rolü olmuştur diyebiliriz. Özellikle yurtdışında verdiği eserlerde Batıdaki egemen ideolojinin bilimsel alandaki yansımalarına ve önyargılarına karşı tavır almakta zorlanmıştır. Türkiye'de verdiği eserlerinde, Batıdakilere nazaran, düşüncelerini daha rahat ifade etmiş ve Marksizm'den esinlenen bir Kemalist olarak emperyalizm karşıtı, kalkınmacı, toplumcu, milliyetçi bir "Doğulu" aydın portresi çizmiştir. En önemlisi de Feroz Ahmad'ın dikkat çektiği gibi sadece Türkiye'yi anlamaya çalışmamış, onu değiştirmeye çalışmıştır. Bu açıdan örnek alınması ve takdir edilmesi gereken bir bilim insanıdır.

Berkes'in düşün yapısındaki farklılaşmaları kişisel zaafı ya da tutarsızlığı olarak algılamak sorunu açıklamaktan uzak bir yaklaşım olur. Berkes gerek Türkiye'de gerekse yurtdışında düşünce özgürlüğünün ve bilimsel özgürlüğün olmamasının sıkıntılarını en ileri düzeyde yaşamıştır. DTCF'den "komünist" olarak uzaklaştırılmak ve sonrasında bunun yarattığı yurtdışındaki üniversitelerde kadro bulması açısından yarattığı sıkıntılar, daha sonraki yaşamında düşüncelerini ifade ederken, çalışmalarını ortaya koyarken daha temkinli davranmasına neden olmuştur. Özellikle yurtdışındaki çalışmalarında bu tutumunun daha belirgin olduğu izlenebilir. Buna ek olarak gelişmiş kapitalist bir ülkede Türkiye gibi azgelişmiş bir ülkeden gelen bir aydın olarak üretmek durumunda kalması çeşitli düşünsel kopukluklar yaşamasına yol açmıştır. Bu düşünsel kopukluklar Batılı ülkelerdeki egemen ideolojinin ve bunun doğurduğu önyargıların azgelişmiş ülkelerin aydınlarının bilimsel üretimlerini ve dolayısıyla bu ülkelerdeki

bilimsel düşünce iklimini nasıl etkilediğini göstermek açısından aydınlatıcıdır. Üzerinde durulması ve tartışılması gereken yönler de bilimsel özgürlüğün olmaması ve Batıdaki ideolojik hegemonyadır.

Ayrıca bu düşünsel kopuklukların sadece Berkes'e özgü olduğu da söylenemez. Soğuk savaşın en üst düzeyde yaşandığı ülkelerde bilim insanlarının, aydınların düşüncelerini ifade etme konusunda yaşadıkları sorunlar bilinmektedir. Aynı şekilde Batılı ülkelerde düşünsel üretim yapan azgelişmiş ülke aydınları da farklı düzeylerde de olsa bu tür düşünsel kopukluklar yaşamaktadırlar. Berkes'te bu düşünsel kopuklukların daha belirgin biçimde gözlenebilmesine yaşam öyküsü, düşünsel çizgisi, Anglosakson dünyanın bilimsel ortamına tam anlamıyla uyum sağlayamaması ve Türkiye'ye dönük üretimlerini sürdürmesi gibi faktörler imkan verir.

Bu çalışma Batıdaki ideolojik hegemonyanın azgelişmiş ülke aydınlarını ve bilimini nasıl etkilediğine de sınırlılıkları ölçüsünde mercek tutar. En önemlisi de bilimsel özgürlüğün -gelişmiş ya da azgelişmiş- bütün ülkelerde önemli bir sorun olduğunu ve insanlığın ve bilimin ilerlemesinin önündeki engellerin kaldırılmasının yöntemlerinin kaygıdan uzak tartışılmasına nasıl ket vurulduğunu göstermesi bakımından da mütevazı bir örnektir.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Aijaz, **In Theory: Classes, Nations, Literatures**, London-New York: Verso, 1992.
- Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Çev: Ahmet Fethi, 2bs., İstanbul: Hil Yayınları, 1996.
- Akalın, Cüneyt, **Soğuk Savaş ABD ve Türkiye-1: Olaylar ve Belgeler (1945-1952)**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003.
- Aslıtürk, Ersin- Batur, Sertan, "Sakıncalı Psikoloji, <http://www.geocities.com/tfpsikoloji/batur/04.htm> , 02.05.2006.
- Atacan, Fulya, "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Dinsellikteki Artış", **Dünyada ve Türkiye'de Güncel Sosyolojik Gelişmeler 1. Ulusal Sosyoloji Kongresi: 3-4-5 Kasım 1993 İzmir, II Cilt**, Ankara: Sosyoloji Derneği Yayınları, 1994.
- Atatürk, Mustafa Kemal, **Söylev ve Demeçler, III Cilt**, Haz. Hıfzı V. Velidedeoğlu, İstanbul: Çağdaş Yayınlar, 1981.
- Atılğan, Gökhan, **Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar: Yön-Devrim Hareketi**, İstanbul: TÜSTAV, 2002.
- Avcıoğlu, Doğan, "Halkçı, Devletçi, Devrimci ve Milliyetçi Kalkınma Yolu", **Yön**, C: IV, No: 111, 1965.
- Avcıoğlu, D., "Kalkınmaya Götüren Yol", **Yön**, C:IV, No: 95, 1965.
- Avcıoğlu, D., "Muhalefet Asıl Şimdi Başlıyor", **Yön**, C: IV, No: 99, 1965.
- Avcıoğlu, D. "Açık Oturumu Konuşması", **Yön**, C: III, No: 87, 1964.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam: Mustafa Kemal, III Cilt**, 3.bsm, İstanbul Remzi Kitabevi, 1966.
- Braudel, F. , **II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, II Cilt**, Çev: M. Ali Kılıçbay, 2.bs., Ankara: İmge Y., 1992.
- Braudel, F., **Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm 15.-18. Yüzyıllar, III Cilt**, Çev: M. Ali Kılıçbay, 2.bs., Ankara: İmge Y., 2004.
- Berkes, Niyazi, **Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler**, İstanbul: Yön Yay., 1965.
- Berkes, N., **İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?**, İstanbul: Yön Yay., 1965.
- Berkes, N., **Asya Mektupları: Gezi, İzlenimler, Eleştiriler**, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1976.
- Berkes, Niyazi, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Ankara: Bilgi Yayınları, 1975.

- Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yay. Hz. Ahmet Kuyaş, 7.bs., İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2004.
- Berkes N., **The Development of Secularism in Turkey**, Montreal: Mcgill University Press, 1964.
- Berkes N., **The Development of Secularism in Turkey**, Introducing by Feroz Ahmad, London: Hurst&Company, 1998.
- Berkes, N., **Unutulan Yıllar**, Yay Haz: Ruşen Sezer, 2.bs., İstanbul: İletişim Yay., 1997.
- Berkes, N., **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi: Osmanlı Ekonomik Tarihinin Temelleri**, 1. Cilt, 1.bs., İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.
- Berkes, Niyazi, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi: Osmanlı Devleti’nin Ekonomik Çöküşü**, 2. Cilt, 2.bs, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973.
- Berkes, N., **Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma**, Ankara: DTCF Felsefe Enstitüsü Neşriyatı, 1942.
- Berkes, N., **İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm: Arap Ülkelerinde Gördüklerim Üzerine Düşünceler**, 2. bs., Ankara: Bilgi Yay, 1975.
- Berkes, N., **Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm**, Köprü Yayınları, 1969.
- Berkes, N., **Siyasi Partiler: İngiltere, Amerika, Fransa ve Almanya’da**, İstanbul: Yurt ve Dünya Yayınları, 1946.
- Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp**, Translated and Edited by Niyazi Berkes, London and New York: Allen and Unwin and Colombia University Press, 1959.
- Berkes,N., “Unitarianizm ve Matbaa”, **Belleten**, Cilt XXVI, No: 104, 1962.
- Berkes, N., “İrk ve İrkçilik”, **Yurt ve Dünya**, Cilt. III, No: 24, 1942.
- Berkes,N., “Ziya Gökalp’in Sosyolojisi”, **Yurt ve Dünya**, Cilt:II, No: 11, Son teşrin 1941.
- Berkes, N. “Modern Ekonominin Doğuşu”, **Yurt ve Dünya**, Cilt: IV, No: 30, 1943.
- Berkes, N. “Modern Ekonominin Tezatları”, **Yurt ve Dünya**, Cilt: IV, No: 32, 1943.
- Berkes, N., “Modern Ekonominin Tezatları: Faşizm”, **Yurt ve Dünya**, Cilt: IV, No: 33, 1943.
- Berkes, N. “Emperyalizm”, **Yurt ve Dünya**, C: V, No: 40, 1944.
- Berkes, N., “Tanzimat Hakkında”, **Yurt ve Dünya**, Cilt:I, No: 5, 1941.

- Berkes, N., “Laiklik Rejiminde Politik Gelişme”, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1984.
- Berkes, N., “Laikliğin Tarihsel Kaynakları”, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul: Adam Yay., 1984.
- Berkes, N., “Teokrasi ve Feodalizm”, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul:Adam Yay., 1984.
- Berkes, N., “Toplumbilim Açısından Din- Dünya Kurumları Arasındaki İlişki Türleri” **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul: Adam Yay., 1984.
- Berkes, N., “Türk Din Toplum Bilimine Giriş”, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul: Adam Yay., 1984.
- Berkes, N., “Türk Reform Aşamaları”, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul: Adam Yay., 1984.
- Berkes, N., “Dünya Politikasında Halifelik”, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul: Adam Yay., 1984.
- Berkes, N., “Yüzyıl İçinde Atatürk”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Berkes, N., “Kişisel Anılar”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Berkes, N., “Geçmişteki Anayasalarımız”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Berkes, N. “1876 Anayasasının Öyküsü”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Berkes, N., “ ‘Aşar’la ‘Şeriat’ ”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yay., 1982.
- Berkes, N., “Rahip “Frew” Kimdi?”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yay., 1982.
- Berkes, N., “Toplum ve Devlet”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Berkes, N., “‘İhtilal’, ‘İnkılâp’ ve Devrim”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Berkes, N., “Devrimler, Devrimciler”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Berkes, N., “Unutulan Adam: Yusuf Akçura”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982. s. 209–216.
- Berkes, N., “Atatürk ve Laikliğin İki Kaynağı”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.

- Berkes, N., “Türk Aydınlarının Özellikleri Üzerine Düşünceler”, **Yön**, Cilt IV, No: 119, 1965.
- Berkes, N., “Atatürkçülük Nedir, Ne Değildir?”, **Yön**, Cilt: II, No: 63, 1963.
- Berkes, N., “Fakir Ülkelerin Kurtuluş Yolu Olarak Devletçilik”, **Yön**, Cilt: II, No: 64, 1963.
- Berkes, N., “Atatürk’ün Milliyetçiliği ve ‘Tarih Tezi’ ”, **Yön**, Cilt: IV, No: 106, 1965.
- Berkes, N., “Baticılık Gericiliktir”, **Yön**, Cilt: IV, No: 108, 1965.
- Berkes, N., “Sosyolojik Açıdan Din”, **Yön**, C: V, No: 187, 1966.
- Berkes, N. “Türk Aydınlarının Özellikleri Üzerine Düşünceler”, **Yön**, C: IV, No: 119, 1965.
- Berkes, N., “Doğu ve Doğuculuk Modası” **Yön**, C: IV, No: 143, 1965.
- Berkes, N. “ ‘Sosyalizm ve İslamiyet’ Tartışmaları”, **Yön**, C: IV, No: 151, 1966.
- Berkes, N. “Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri”, **Yön**, C: IV, No: 182, 1966.
- Berkes, N., “Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri II, K. Marx ve Doğu Toplumlari”, **Yön**, C: IV, No:183.
- Berkes, “Garpten Gelen Düşünceler”, **Yurt ve Dünya**, C: 4, No: 34, 1. Teşrin 1943, s.274–376 (276, R.Ç.)
- Berkes, N., “Toprak Reformu”, **Yön**, C: II, No: 66, 1963.
- Berkes, N. “Türk Devleti ve Hristiyanlık Dünyası”, **Yön**, Cilt: III, No: 81, 1964.
- Berkes, “Sosyal Devlet Kavramı Üzerine”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Berkes, N., “Devlet ve Din Konusu Üzerine Bir Konuşma”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Berkes, N., “Dinler Devrimci Olabilir mi?”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Berkes, N., “Din ile Dünya Arası Sorunlar”, **Atatürk ve Devrimler**, İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Berkes, N., “Osmanlı Eğitiminden Laik Eğitime Doğru”, **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, 2. bsm, İstanbul: Adam Yayınları, 1985.
- Berkes, N., “Türkiye’de Toplumbilimin Başlangıcı”, **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, 2. bsm, İstanbul: Adam Yayınları, 1985.
- Berkes, N., “Türkiye’de Ekonomik Düşünün Evrimi”, **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, 2. bsm, İstanbul: Adam Yayınları, 1985.

- Berkes, N., "Modern Türkiye'de Felsefenin Kısa Bir Tarihi", **Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları**, 2. bsm, İstanbul: Adam Yayınları, 1985.
- Boratav, Korkut, **100 Soruda Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul: Gerçek Yay., 1974.
- Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, 9.bsm., Ankara: İmge Y., 2005.
- Bostancı, Naci, **Kadrocular ve Sosyo Ekonomik Görüşleri**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Daver, Bülent, **Türkiye Cumhuriyetinde Layiklik**, Ankara: AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1955.
- Durocher, Rene, "Quiet Revolution", **The Canadian Encyclopedia** 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1ARTA0006619>, 12.02.2005.
- Ersanlı, Büşra, **İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, 3.bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Essays on Islamic Civilization**, Edited by Donald P. Little, Presented to Niyazi Berkes, Leiden: E.J. Brill, 1976.
- Finkel, Alvin, **Our Lives: Canada After 1945**, http://www.quasar.ualberta.ca/css/Css_35_4/BRcanada_after_1945.htm, 10.02.2006.
- Gordon, Stanley "McGill, James", **The Canadian Encyclopedia** 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1ARTA0004902>, erişim:15.10.2005.
- Gotthard, Jaeschke, **Yeni Türkiye'de İslamlik**, Çev: Hayrullah Örs, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- "Macit Gökberk ile Söyleşi", **Toplum ve Bilim**, No: 45, 1998.
- Gulbenkian Komisyonu, **Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Bir Rapor**, Çev: Şirin Tekeli, 2.bsm., İstanbul: Metis Yay, 1998.
- Historica Foundation of Canada, "Political Science in Canada", **The Canadian Encyclopedia** 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1SEC644096>, 15.10.2005.
- Historica Foundation of Canada, "Religion/ Religious Studies in English Canada", **The Canadian Encyclopedia** 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1SEC786367>, 15.10.2005.
- Historica Foundation of Canada, "Religion/ Other Religions", **The Canadian Encyclopedia** 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1SEC786362>, 15.10.2005.

- Historica Foundation of Canada, “Québec/ Government and Politics – Politics”, **The Canadian Encyclopedia** 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1SEC801627>, 12.12. 2005.
- Historica Foundation of Canada, “Quebec / Education”, **The Canadian Encyclopedia** 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=J1SEC812690>, 15.10. 2006.
- Historica Foundation of Canada, “Lynch, Gerald, Leacock, Stephan”, **The Canadian Encyclopedia** 2005, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1ARTA0004585>, 15.10.2005.
- İnalçık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300–1600)**, Çev: Ruşen Sezer, 2 bsm, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Kaplan, İsmail, **Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi ve Siyasal Toplumsallaşma Üzerindeki Etkisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Kıray, Mübeccel, “Sosyal Değişme ve Sosyal Bilimler”, **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**, İstanbul: Bağlam Yay., 1999.
- Kıray, Mübeccel, “1940’lı Yılların Türk Sosyal Bilimcileri: Behice Boran”, **Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme**, İstanbul: Bağlam Yay., 1999.
- Laski, Harold J., **Demokrasi ve Sosyalizm**, Çev. Niyazi Berkes, 2. bsm, İstanbul: Yurt ve Dünya Yayınları, 1946.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev: Metin Kıratlı, 3.bsm, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Marx, Karl, **Kapital, III Cilt**, Çev: Alaattin Bilgi, 5.bs., Ankara: Sol Yayınları, 1993.
- Marx, K.- Engels, F., **Din Üzerine**, Çev: Kaya Güvenç, 3.bs., Ankara: Sol Yay., 2002.
- Marx, K.- Engels, F., **Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri**, Çev: Mihri Belli, 3.bs., Ankara: Sol Yayınları, 1992.
- Marx, K., **Fransa’da İç Savaş**, Çev: Kenan Somer, 2. bs., Ankara: Sol Yay., 1991.
- Marx, K., **Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i**, 2.bs., Ankara: Sol Yay., 1990.
- Marx, K., **Yahudi Meselesi**, Çev: Niyazi Berkes, Ankara: Sol Yayınları, 1968.
- Marx, K., **Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı**, Çev: Sevim Belli, 5.bs. Ankara: Sol Yayınları, 1993.
- Engels, F., **Ailenin Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni**, Çev: Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1967.
- Marx, K; Engels, F., **Komünist Parti Manifestosu**, Çev: Yılmaz Onay, 2.bs., İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 1999.

- Özdemir, Hikmet, **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi**, Ankara: Bilgi Yayınları, 1986.
- Mcgill Üniversitesi, www.mcgill.ca , 15.10.2005.
- Pamuk, Şevket, “Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi”, **Toplum ve Bilim**, No: 45, 1998.
- Pollock, James K., “The Primacy of Politics”, **The American Political Science Review**, vol: 45, No:1, March 1951.
- Said, Edward W., **Oryantalizm(Doğubilim): Sömürgeciliğin Keşif Kolu**, Çev: Nezih Uzel, 4.bs., İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998.
- Sertel, Sabiha, **Roman Gibi: 1919–1950 Anılar**, İstanbul: Cem Yayınları, 1978.
- Sertel, Zekeriya, **Hatırladıklarım**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000.
- Sezgin, Ömür, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, 2.bs., Ankara: İmge Y., 2005.
- Sosyalist Kültür Derneği Bildirisi, **Yön**, Cilt: II, No: 57, 1963.
- Stanley, B.,“ McGill University Frost” **The Canadian Encyclopedia 2005**, <http://66.59.133.172/index.cfm?PgNm=TCE&Params=A1ARTA0004903>, erişim: 15.10.2005.
- Şimşek, Sefa, **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi: Halkevleri 1932–1951**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002.
- Timur, Taner, **Osmanlı Kimliği**, 3.bs., Ankara: İmge K., 1998.
- Timur T., **Osmanlı Çalışmaları: İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, 3.bs., Ankara: İmge Kitabevi, 1998.
- Timur, T., **Osmanlı Toplumsal Düzeni**, 4.bs., Ankara: İmge K., 2001.
- Timur, T., **Türkiye’de Çok Partili Hayat Geçiş**, 3.bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2003.
- Timur, T., **Türk Devrimi ve Sonrası**, 4.bs., Ankara: İmge K., 1997.
- Timur, T., **Toplumsal Değişme ve Üniversiteler**, Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Timur, T., “Oryantalizm ve Emperyalizm”, **Evrensel Kültür Dergisi**, No: 136, 2003.
- Timur, T. “Oryantalizm(ler) Tartışması”, **Toplumsal Tarih**, No: 119, Kasım 2003.
- Timur, T., “CHP, DP ve 27 Mayıs Devrimciliği”, **Türkiye Nasıl Küreselleşti?**, Ankara: İmge Y., 2004.
- Üniversite Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav’ın Müdafaası**, Haz: Mete Çetik, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

P.B. Waite, **The Man in the Ivory Tower: F. Cyril James of McGill**, Published in **Canadian Historical Review**, Volume 73, No: 1, 1992.

<http://www.utpjournals.com/product/chr/731/ivory27.html>, 22.12.2005.

Wang, Jessica, **American Science in a Age of Anxiety: Scientists, Anticommunism & the Cold War**, Chapel Hill, NC, USA: University of North Carolina Press, 1999.

Weber, Max, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev: Zeynep Aruoba, 2.bs., İstanbul: Hil Yay, 1997.

Yapı Kredi Yayınları, “75 Yılda 75 Kitap”, **Kitap-lık**, No: 34, 1998.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı: Rana Çetin

Doğum Tarihi: 11.03.1977

Öğrenim Durumu

Yükseklisans: 2003- YTÜ Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

2002- 2003 Yıldız Teknik Üniversitesi Yabancı Dil Hazırlık

Lisans: 1995- 2000 Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi
Bölümü

Yabancı Dil: İngilizce

İş Deneyimi

2001- 2004 Öğretmenlik (İlköğretim Fakültesi Dershanesi / Temel Hukuk, Anayasa Hukuku, İdare Hukuku, İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku, Kamu Maliyesi ve Devlet Bütçesi dersleri verildi.)

Şubat 2005 – Araştırma ve Yayın Uzmanı (DİSK Gıda İş Sendikası)

Yayınlanan Çalışmalar

- Çetin, Rana, “İngiltere, Almanya ve Türkiye’de Sosyal Güvenlik Sistemleri ve Sağlık Reformları”, www.sendikanet.org/tr/makaleler, 2005.
- Çetin, Rana, “Kadınların Siyasete Katılımının 2002 Seçimleri Ekseninde Değerlendirilmesi”, www.sendikanet.org/tr/makaleler, 2005.
- Çetin, Rana, “Türkiye Siyasetindeki Gelişmeler ve AB Sürecine Etkileri”, www.sendikanet.org/tr/makaleler, 2005.

Almanca için www.sendikanet.org/de/beitrage

İngilizcesi için www.sendikanet.org/en/articles

- DİSK Gıda İş Sendikası, **AB Üyelik Sürecinde Türkiye’de Siyasal, Sosyal Yaşam ve Çalışma İlişkileri: Workshop Bildirgeleri**, Yay. Haz. Rana Çetin, İstanbul: DİSK Gıda İş Sendikası Yayını, 2005. (Almanca ve İngilizce olarak da yayınlanacak.)

Yayınlanacak Çalışma

- Çetin, Rana; Müftüoğlu, Özgür, **Ücretlilerin Türkiye’nin AB Üyelğine Yönelik Düşünceleri (Alan Araştırması)**, İstanbul: DİSK Gıda İş Sendikası Yayını (2006 yılının yaz aylarında Türkçe ve Almanca olarak yayınlanacak.).

